

Анджей Стасюк

СХИД

В С Л

Анджей Стасюк

СХИД

А н г ж е й С т а с ю к

СХІД

*переклад з польської
Тараса Прохаська*

Видавництво **С**тарого **Л**ева

Львів – 2015

Анджей Стасюк

Схід

Для А.

*

Минулого літа Джері викупив інвентар колгоспної крамниці. Все: прилавки, полиці, якісь вітрини і стародавню вагу з шальками та рухомою стрілкою за склом. Ми складали цей комуністичний антикваріат на глиняній долівці столітньої лемківської хати. Прилавки і полиці треба було розрізати. Настільки великими вони були. П'ятдесят років стояли непорушно на одному місці. Вісімдесят третього на український Великдень я побачив їх уперше, перший раз став у чергу і потім ставав у неї аж до самого кінця, постійно в цьому знайомому запахові. Що це було? Солодощі, цинамон, мармелад, ванільний цукор, буженина, випари з пляшок з-під пива, сигаретний дим, тіла людей, які стоять у черзі? Усе разом. Товар привозили у понеділки і в п'ятниці. Треба було прийти значно раніше і стати в чергу, аби щось отримати. Економіка дефіциту. Крамниця належала колгоспові і насправді обслуговувала лише його працівників. Продавцем був керівник господарства. Більшість колгоспників не користувалася готівкою на щодень. Начальник мав грубий зошит, в якому записував, хто що купив, і потім вираховував це з платні. Вони, мабуть, взагалі ніколи не бачили грошей. Просто працювали і отримували за це харчі, мило, пиво. Було щось феодальне у черзі покірних жінок. Вони стояли мовчки або про щось тихо розмовляли. Дві, три, чотири години. Часу тоді було вдосталь. Товари привозив бежевий «Жук». Його можна було побачити за два кілометри. З'являвся біля давньої церкви і починав з'їжджати вниз, тягнучи за собою хмару пороху, потім зникав на дві хвилини — і вигулькував на останній півкілометровій прямій.

Я стирчав у кінці черги лише із жінок і почувався приبلудою в цьому колективістському і водночас патріархальному світі. Шеф у синьому кітелі і білому кашкеті стояв за лядою. Він вказував пальцем то на ту, то на іншу «клієнтку» і підкликав до себе. Черга не мала ніякого значення. Купували ті, на кого він показав. Мені ніколи не вдавалося розгадати причини його вибору. Може, шеф винагороджував найкращих працівниць? Може, спочатку були ті, що найдалі мешкали? А може, він просто показував свою абсолютну владу, яку справді мав

над цими людьми? Вони були його власністю. Не мали куди подітися. У жінки Тиця було дев'ятеро дітей. По хліб вона приходила з мішком, прямо від овець або коней, у робочих штанах і блузі. Виносила той мішок за поріг, згорбившись, немов несла картоплю. Доми стояли вище, було куди з тим міхом іти. Люди казали, що вона бере більше доплати на дітей, ніж заробляє. Шутрована дорога проходила посеред поселення, і, окрім «Жука», нею ще час до часу проїжджали лісничий на своєму УАЗі, лісовози і патрулі прикордонників. Ніхто не мав автомобіля. Автобус зупинявся за шість кілометрів звідси. Дійсно не було куди рушити з дев'ятьма дітьми. Зрештою, ніхто ніде на них не чекав. Я стояв у кінці черги з жінок і почувався приблудою.

Але звідкись я це все знав. Ці хустки на головах, притишені розмови і очікування. Цей час, який треба було перечекати серед чужих. Знав із сімдесят третього, сімдесят четвертого року, з іншого магазину. Той був цегляним і стояв у центрі нормального села. Кілька сходин — і ти ступав до світлого простору, бо вікна займали всю стіну. Також треба було приходити завчасу і чекати. Час. Неймовірні кількості подарованого часу. Нічийого часу. Наповненого запахами, формами і звуками. Наприклад, подзенькуванням порожніх фляшок у дротяному ящику на двадцять п'ять штук. Або та мить, коли фургон вже зупинився, але в повітрі ще висить порох, запах бензину, а чоловік у брудному білому халаті відчиняє задні двері, і зсередини вириваються пахощі свіжого хліба. Сімдесят другий — сімдесят третій — на всіх вантажівках тоді були бензинові двигуни, і той запах низькооктанового палива, запах свободи, таємниці і бажань, переміщувався із запахами солодошів, цинамону, оранжади і сигарет. Там я теж стояв серед старих жінок. Вони сідали на підвіконня того довгого вікна. Як закутані птахи. Цвірінькаючи і кудкудакаючи. Продавчиня долучалася до них з-за ляди. Я прислухався, нічого не розуміючи. Вони розмовляли уривками давніх, добре відомих їм речень. Говорили про давні, наскрізь знані їм події, які повторювалися сотні років. Життя, смерть, люди, погода, праця. Щебетали собі. Я додумувався, замість того, щоби розуміти. Досить було самих звуків. Я не знав героїв розмов: несміливий хлопець з міста хотів бути невидимим. Принаймні до того часу, коли під'їде фургончик. Я ніколи не займав черги, тож все одно опинявся в кінці, хоч після мене

приходило ще багато осіб. Іноді милосердні жінки, дізнавшись, «чий я», пускали мене десь всередину або випихали наперед. Я купував лише хліб. Тільки по хліб мене й посилали, бо я мав дванадцять років і був вайлуватим хлопцем з міста.

Магазин був неподалік роздоріжжя. Вліво їхалося до райцентру, вправо — до костелу, а тоді дорога обривалася безпосередньо на високому березі ріки. Між магазином і костелом вміщався центр села. На самому роздоріжжі стояв ангар, збудований з необроблених дощок, потемнілих зі старості. У ньому влаштовували забави. Тоді він світився, як ліхтарня. Сяйво пробивалося крізь шпари. З ангара забирали пожежну машину, щоби було місце для танців. Так. Тоді мене покидала несміливість, бо можна було заховатися в темряві. Причайтися на межі світляного круга і дивитися. Зелені сутінки літа і крики у темноті. Билися до крові, били без міри. Про все я дізнавався наступного дня із жіночих розмов. Тітка і бабуся знали, хто, кого і які рани. Кохання і насильство.

У сутінках було гаряче, як всередині стайні. Все відбувалося за кількадесят кроків від костелу. Я не міг відірвати погляду від тих, хто зникав у потемках.

А тепер ми складали ляди і шафи з крамниці на долівку столітньої лемківської хати, яка дивом вижила у селі, з якого щезли всі доми. Зникло, розпалося, пішло з димом — шістдесят чотири хати. Завдовжки п'ятнадцять метрів, приземкуваті, під стрімкими і високими дахами, які мусили вмістити сіно на цілу зиму для корів і овець. Мов перекинуті кістяки кораблів, вздовж бортів яких тягнуться світлі лінії глиняного розчину, яким скріплені смерекові балки, просочені чорним озокеритом. Із шістдесяти чотирьох збереглася тільки одна, і тепер ми запахали всередину хати комуністичні останки. Хоча задля справедливості ми мали б її спалити і розвіяти попіл на чотири вітри над Низьким Бескидом. Так слід було вчинити. Так само, як вчинили із шістдесятьма чотирма хатами і всіма тими рештками колишньої Русі від Бугу і Сяну аж до Шляхтової і потоку Грайцарек. Але ні. Ми завантажували. Деревина і фанера були масними від дотиків рук і речей, просяклими запахами і важкими. Життя увійшло в них і завмерло. Кілька прошарків життя: Лемківщина, комунізм і тепер ми, спітнілі від цього тягара.

У ті часи всі сільські крамниці пахнули подібно. У шістдесят восьмому-дев'ятому у зовсім іншому селі до крамниці вели східці. Був вечір, разом із запахом з вузького приміщення виривалося світло. Воно було золотисте і перемішане з пахощами ванілі та оранжади. Більше нічого не пам'ятаю: стрімкими сходками вліво, тісне приміщення — і кінець. Лише запах і світло. Перед крамницею трава і рештки цегляних стовпів, які залишилися від будівель старого фільварку. Під час розмов це бриніло у повітрі: фільварок, двір, панське, на панському... Були в цьому і відчуженість, і щось загрозливе. Саме слово «двір» звучало гортанно, низько і глухо. Майже як «гриб». Село жило пам'яттю про панщину, навіть не здаючи собі з цього справи. Той «двір» був як сторожова вежа, пограничний форт, виставлений для постраху. Люди далі ходили працювати «на панське», хоч народна влада подарувала їм у власність ті безплідні клаптики землі у сорок п'ятому чи шостому році. Через село проходила піщана дорога. Я не пригадую, щоб там їхало хоч якесь авто. Кури залишали після себе нагріті ямки. Де-не-де можна було знайти засохлий на тріску коров'ячий плячок. Але автомобілі не проїжджали. Їх просто не було у шістдесят восьмому. Комунікація доходила тільки до крамниці і завертала назад. Це були вантажівки «Стар» або «Люблін» з брезентовими будами. На світанку вони забирали робітників до варшавських заводів, а під вечір відвозили їх додому. Вирушали з вулиці Віленської. Треба було сидіти на дошках, перекинутих поперек кузова. Туди заходили драбинкою із металевих прутів. Переїзд був безкоштовний. Тридцять кілометрів. Треба було холерсько триматися, аби не випасти. Навколо сиділи самі чоловіки. Коли я переглядаю стару хроніку, то впізнаю їх. Кашкети, розщеплені під шиєю сорочки, попросовані на кант бурі костюми. Фільми чорно-білі, тож і пам'ять стає монохромною. Обличчя блистять від сірого поту, і сигаретний дим також сірий. Незважаючи на те, що я був дитиною, іноді мені дозволяли сісти біля заднього борту. Я дивився, як віддаляється і маліє місто. Мабуть, ми їхали по Сверчевського, потім Генеральською. Древниця, Маркі, Пустельник, Струга. Місто зникало. Перетворювалося на містечко. Ставало одноповерховим. Притискалося до землі, щоби врешті бути селом, яке тягнеться аж до краю мапи. Я собі уявляв таке: на схід від Варшави розташовані лишень села або містечка, які є просто збільшеними селами. Будинки могли мати два чи три поверхи, але це були все ж

сільські хати, поставлені одна на одну. Не виглядали на камениці. Були дерев'яними. Помальовані брунатним. Як підлога у дідівському домі, як підлога у домі вуйка. Дерево, олійна фарба і легке поскрипування. Завжди входилося до чогось старого і наповненого запахом. Пахла темрява і пахли сутінки. Щойно тоді, коли вмикали світло, запах завмирав, бо з'являлися обриси. Та все ж ці приміщення ніколи не відділялися від решти світу так, як будинки у справжніх містах.

У вісімдесят шостому я оселився в дерев'яному домі на відлюдді. Вночі темрява попросту входила досередини. Вона проникала не тільки крізь шиби, але й через старе, сухе дерево балок, крізь шпари, забиті мохом і глиною. А разом з темністю входили всі ті звуки, яких я раніше не знав. Я лежав у п'ятні і прислухався. Відчував страх, але сильнішою за страх була цікавість, тож вслухався аж до раннього ранку. Миші, соні на стриху, комахи у деревині, скрип конструкцій під ударами вітру або від повіу тепла. Нічні птахи, звірята в лісі, вода у ріці і врешті власна уява. Навколо нікого не було. Натомість цвинтарів було понад міру. Щонайменше п'ять упродовж недовгої прогулянки. Я думав про духів, про духів людей, духів домів, духів тварин, духів солдатів. Усе це кружляло навколо мого дому, терлося об стіни. Я був єдиною людиною на цілу околицю, тож усі вони приходили до мене. Так я собі уявляв. Саме тому не міг іноді заснути аж до світанку. Сонце вставало з-над темного боку. Піднімалося вище і світило на цю безлюдну країну. На могили і придорожні хрести. На підмурки домів, складених із пласких каменів на глиняному розчині. На кістяки церковних бань. На рештки. Немов ландшафт якогось дня просто струсив із себе все це з абсолютною, монументальною байдужістю природи. Очевидно, було інакше. Були крики, біганина, витягання з хат, прокльони, биття. Солдати в одностроях, хоч насправді не армія, а служба безпеки, бо це були війська Корпусу внутрішньої безпеки, що підлягали Міністерству внутрішніх справ. Тобто зовсім не природа, а сама політика, класова ненависть, національна ненависть і благословення кремлівського людоджера. Від самого початку мені ввижалася нескінченна низка фір, які вивозили люд на залізничну станцію в Загужанах. Дім за домом, сім'ю за сім'єю, село за селом. На возах їхав скарб (кілька годин на збирання), малі і старі. Решта йшла, ведучи худобу. На обійстях полишалися кури, пси і коти. Влітку сорок

сьомого села мали виглядати дивно: скрипіли на вітрі двері, на підлогах лежали покинуті речі, шухляди повисовувані, розсипане збіжжя, пух у повітрі. Панувала тиша, і не курилося з жодного комина. Мені цікаво, хто прийшов перший: лиси з лісу, аби без перешкод плюндрувати курники, чи грабіжники з польських сіл і містечок. Ота вервиця возів не давала мені спокою аж до того часу, коли у дев'яносто другому або третьому я прочитав Платонова: «На слова активіста куркулі зігнулися і стали випихати пліт прямо в долину ріки. А Жачєв поповз за куркульством, щоб забезпечити йому надійне відплиття до моря течією і надто переконатися в тому, що соціалізм настане, що Настя отримає його у свій дівочий посаг, а він, Жачєв, радше згине, як змучений пережиток. Зліквідувавши куркулів світ за очі, Жачєв не заспокоївся, йому стало навіть важче, хоча невідомо з чого. Він довго спостерігав, як пліт ритмічно відпливав сніжною плинною рікою, як вечірній вітер ворухив темну, мертву воду, що лилася посеред охололих угідь до своєї далекої прірви, і йому ставало нудно, печально в грудях. Адже прошарок сумних калік не потрібний соціалізові, і його невдовзі теж зліквідують у тиху далечінь...».

Все ж таки в цьому щось споріднене з природою, з тектонікою, бо то були здригання від Камчатки до Лаби. Коли щось має десять тисяч кілометрів завдовжки, воно не може бути тільки історичним процесом. Тутешнє здригання, яке змело дома і людей, було лише далеким відлунням цієї тектоніки, однак я щодня бачив сліди катаклізму і кожної ночі чув духів. Мені здавалося, що це природно і так буде завжди. Пегеер^[1] жив у своїй дрімоті, муркотів, чухався крізь сон там, де йому свербіло, як велика бура худобина. Довкола простягалася зелена пустка. Ліс сходив у долини. Молоді ясени розпирали рештки фундаментів. Криниці заростали травою і перетворювалися на глибокі і холодні пастки. Старі дороги забирала вода, а причілки старих мостів щораз більше нагадували урвища, вириті річковою течією. Ранньою весною, поки не виросла трава, можна було розпізнати входи до склепінчастих кам'яних пивниць і виразні обриси осель. Можна було ходити цілий день і нікого не зустріти, лишень могили і сліди.

Однієї жовтневої ночі вісімдесят сьомого або восьмого я з'їв тридцять галюциногенних грибів і пішов до Вижньої Радочини, аж під чехословацьким кордоном. Через годину село воскресло. У вікнах

горіли світла: золоте, м'яке сяйво. З відчинених воріт стаєнь тягнувся запах сіна і тварин. Брязкотіли відра біля криниці, перегукувалися люди, гавкали пси, хтось обминув мене, і я відчув його тепло. Хоча була ніч, я бачив дерево стін, витравлене погодою, штахети парканів, і мені навіть здавалося, що бачу білизну молока, яке переливають після вечірнього доїння, я бачив, як тонка цівка ллється з посудини у посудину. Якщо я чогось не міг розгледіти, то все ж знав, що воно там є, що стирчить десь у потемках, таке саме від правіку, передане від батька до сина — кожен жест, річ, добре і погане на своєму місці. Тої місячної жовтневої ночі я йшов з долини вгору, в бік карпатського вододілу, і село навколо жило своїм давнім незмінним життям, а я був мов дух. Ніхто мене не зауважував, хоч я де-не-де зупинявся, і, може, лише пси мене відчували, шарпаючи свої ланцюги з подвійною силою.

Часто я проходив через пегеер уночі. Однак ніколи не мав видіння і навіть не відчував потреби щось собі уявляти. Все тоді здавалося очевидним. Колективне зжерло індивідуальне. Зжерло — і тепер, постогнуючи, лежало в темноті і перетравлювало. Зжерло церкви, доми, залишило трохи каміння. Ті великі стодоли і стайні, які я проминав у потемках, були зроблені із святинь і хат. Там, де ми складали стійки і полиці, вже лежали балки, які Джері викупив у збанкрутілого колгоспу кілька років тому. На деяких були вирізані дати, трираменні хрести і солярні знаки. І тепер вони у столітній хаті, врятовані від історії, спочатку від навали комунізму, потім від навали капіталізму. В кожному разі, мені не ввижалося минуле, коли проходив вночі через колгосп. Усе було виразним, як теперішність. Прийшли на голу землю, на нічیه і збудували своє, яке дуже скоро виявилось ще більше нічийм. У вісімдесят третьому — вісімдесят четвертому вони були для мене екзотичним племенем, новим, знаним тільки з народних оповідок. Годинами я висиджував під крамницею і попивав пиво «Марцове» із броварні у Грибові. Дивився на них і слухав. Вони бабралися поміж стайнями, кошарами, одноповерховим складом з червоної цегли на сілезійський манір, кузнею, будинками і крамницею, немов на великому обійсті родинного дому. Це справді так виглядало. Чоловіки у спецівках сідали на лавці, попивали «Марцове» і розмовляли про авта, про гектари покосів, про події з минулого, в яких усі разом брали участь і які їх об'єднували майже так, як об'єднує

спорідненість. Просто вони були новою родиною. Плем'ям на колективістському острові. Були втіленням комунізму, ба, були самим комунізмом. Зібраних в один час в одному місці, їх призначили для експерименту.

Якоїсь зимової ночі я проходив попри темні стайні і стодоли. Був мороз, дув вітер зі сходу. На похилому майданчику біля дороги стояли чотири трактори. Їхні двигуни працювали на малих обертах. Пир-пир, пир-пир, пир-пир... У них були надто слабкі акумулятори, щоби вранці завестися на такому морозі, тому двигуни взагалі не вимикали. Я проминув склад з червоної цегли, велику стодолу, складену зі старих хат, почав підніматися на перевал і вже знав, що цей експеримент є значнішим, ніж вся та балаканина про рівність, справедливий розподіл благ, про те, що кожному за потребами, що забрати у багатих і роздати бідним, і аби грабувати награбоване. Тут йшлося про щось більше, оскільки йшлося про повне скасування матерії, про її подолання — щоби вона вже ніколи не набула значення і щоби раз назавжди мати з нею спокій. Тому цей дослід був більшим за історію і ближчим до геології.

Дві тисячі шостого я перший раз поїхав до Росії, оскільки хотів побачити країну, у тіні якої минули мої дитинство і молодість. Хотів також побачити духовну вітчизну мого пегеєру. Після тринадцяти годин перельоту я опинився на летовищі в Іркутську. Переліт з Москви мав тривати п'ять годин, але з невідомих причин замість Іркутська ми приземлилися на світанку в Братську, і нам сказали виходити. Сірий дощ падав на сірий бетон. Під'їхав спеціальний автобус: зашклена кабіна з сидіннями на шасі ЗІЛа. Віддалік стояв зелений ліс. Цемент, стара бляха і військова зелень мокрих дерев у світанковому освітленні. Від перших секунд там, у Братську, я відчув, що отримав те, чого очікував, хоч навіть не підозрював, що це існує. Злітна смуга блищала, як мертва риба. Потім, коли я вийшов зі скляного терміналу, побачив, що навколо нічого нема. Себто було якесь широке шосе, якісь будинки, площа з припаркованими автомобілями, але все це не надто існувало. Люди приїжджали автобусами, висідали з автомобілів, прибували звідкись з глибини, зі середини тієї невидимої решти. Місто лежало над великим водосховищем. Ангари перегородили греблею — і вода

затопила тайгу. Тепер я це бачу на карті, бо тоді ні на крок не відійшов від аеропорту. Прямокутник паперу зелений, а десь більш-менш посередині цей залив. Як ляпка ясно-блакитного чорнила. Вище, вгорі карти, нема вже майже нічого, крім зеленого. Чорні цятки означають отдельные строєня, поодинокі будівлі. Сто кілометрів — і будинок, п'ятдесят — і наступний, і так впродовж двох тисяч кілометрів аж до узбережжя Льодовитого океану. Але там, на летовищі, я ще не мав про це поняття. Придивлявся до росіян і прогулювався. Вони мали б розпізнавати мене з першого погляду. Так, як я без зусиль виловлював у натовпі кількох західних туристів з нашого літака. Вони нервово походжали залом і намагалися дізнатися, чому ми сіли тут, а не в Іркутську. Росіяни розсілися на лавках і просто чекали. Я прогулювався, бо не міг відірвати погляду від Братська, від бетону, від росіян. Від брудного скла залу, від якихось дерев'яних шафок, зелених дверей з фанери і пластикового паркету. Я подолав шість тисяч кілометрів і тридцять з гаком років. Аеропорт у Братську був як вокзал Варшава-Стадіон, з якого від'їжджали автобуси в керунку Венгрова, Соколова і Семятич. І люди теж були подібні. Але одночасно я відчував, що походжаю краєчком залюднених земель, що далі вже тільки географія. У тісному кіоску наливали кип'яток у пластикові горнятка і вкидали туди пакетики чаю. Неможливо було втримати, не було де поставити. За трьома столиками у темному куті дрімали люди.

Тепер середина грудня і нарешті падає сніг. Узимку все стихає. Минуле стає виразним. Запах вугільного диму і відголос бляшаних лопат у ранковій тиші сорок років тому на Празі.^[2] Тоді теж ставало тихо, коли випадав сніг. І цей металічний звук на тротуарах. Або глухий гуркіт шуфлі з фанери. Тоді не було пластикового кольорового знаряддя. Зелених, червоних, синіх і жовтих лопат, оббитих алюмінієм. Лишень бура фанера і почорнілий метал. Монохромна матерія. Білі, геометричні площини дахів і сірий дим, що підіймався просто в небо. Я йшов до школи о пів на восьму і не знав, що на світі є комунізм. Треба було проходити акацієвим переліском. Потім піднятися на залізничний насип і перейти колію. Я навіть не знав, що є соціалізм. Вдома про таке не говорилося, бо те, в чому всі брали участь, було просто життям і нічим більше.

Моя мама побачила росіян у сорок четвертому. Вони були моряками. Швартували свої канонерки у розливах Бугу. Ріка часто змінювала течію. Зелена вода стояла у мертвих городах, а потім відходила, і залишалися багна. Канонерки, катери і понтони, напевно, швартувалися в головному руслі недалеко двірської забудови. Моряки мали смугасті тільняшки. Так, як ті, що на «Аврорі», «Потьомкіні» і у Кронштадті. Але вони не принесли із собою революційного бродіння. Дідусь з ними торгував. Відносив горілку або самогон і приносив військові консерви і цукор. У лісі поневірялися німецькі трупи. Люди погорджували росіянами. Може, якраз не моряками, а нужденною піхотою, яка варила кури разом з пір'ям. Десятки разів я чув ту саму оповідь: кури з пір'ям, по три годинники на руці, карабіни на шнурках. Так згадувала наступ революції моя мама. Так згадували всі. У містах і в селах. Усно і на письмі. Ці кури з пір'ям, шнурки і годинники. Прагнення тих курей і годинників насувалося звідкись із глибин Євразії, із безодні тундри і степів. То не був ніякий Маркс, який ремонтує світ, лишень якийсь звироднілий Чингісхан у погоні за домашньою птицею і хронометрами. У селах із сірого дерева, в хатах під стріхами, серед піщаних городів чаївся страх перед диким, незліченним і захланним, яке насунеться, пограбує і пустить з димом ті піски, стріхи і халупи, не набагато кращі за монгольські юрти. Але це не могло прийти з міст, з-поміж мурованих будинків, крамниць, костелів, лише звідкись із кінця простору, з місць, в яких люди починають заростати шерстю і ногами виють на червоний місяць. Це мусило вирушити десь звідти і спочатку галопувало через свої степи на чотирьох лапах, щоби аж пізніше, наближаючись до наших цивілізованих садиб, поступово випростовуватися і врешті стояти на двох ногах, аби двома вільними руками могли ловити курей і начіпляти годинники. Вечорами в селах скручували ґноти ламп і прислухалися до гуркоту артилерії на сході. Земля дрижала так, немов зближались всі коні Азії і всі її верблюди. Тож врешті гасили світла і прикладали вухо до підлоги. Мудріші копали в землі сховки для курей і годинників. Деякі роздумували, чи не відступити їм з німцями. Але відлуння зі сходу було подібне на гаркіт звіра Апокаліпсису, і всі знали, що німець у тих своїх блискучих чоботах, якими всі так захоплювалися, не знайде укриття на цій землі.

Ніколи не чув, щоби вдома розмовляли про комунізм або про росіян. Панувала геополітична тиша. Не було про що дискутувати. І мама, і батько покинули свої краї за часів великого переселення проклятих народів. Вони вийшли з дому неволі. З країни піску, голоду і гною. З території зневаги. Зі сходу на захід. Мама на тридцять кілометрів, батько на сто двадцять. Бо такий був керунок життєвого руху. Зі сходу на захід. З хамського села до панського міста. Щоби забути про невірнече дитинство і щоб носити черевики. На захід, до столиці, яку патріотичний зрив перетворив на кістяк, і на нього треба було наново наростити людське м'ясо. Повстанці, Гітлер і комунізм дозволили їм здобути метрополію. Та все ж до центру вони не дійшли. Зупинилися на передмістях, як і більшість плебейської конквісти. Але про це не говорилося. Ні додати, ні відняти. Справедливість історичного ошуканства.

Вранці я прокидаюся і чую стукіт пташиних дзьобів. Сало, вивішене на веранді, замерзло на камінь. Гаїчки, дрозди і синички пробують ущипнути затверділий жир. Нерухоме повітря подібне на скло. Дерев'яна конструкція дому передає найтихіші звуки. Сіро-блакитне світло ранку наповнює кімнату. Це сяйво таке саме, як у дитинстві в неділю чи на канікулах, коли можна довше залишатися у ліжку, сам на сам з фантазіями про всі прийдешні світи. У ліжку було сонно і тепло, але досить висунути долоню — і відчуваєш ясний, блакитний холод.

Кілька днів тому я застряг у насипах над пегеером. У цьому місці дорога піднімається зигзагами і потім рівним кілометровим відрізком проходить через перевал. З голих лук вітер зганяє сніг, і білі язики заметів перегороджують проїзд. Треба брати назад, розганятися і щораз далі пробиватися у сипкі, зрадливі поля, сподіваючись, що за якимось разом вдасться перебраться на інший бік. Але мені не вдалося. Авто зависло на шасі і безпорадно крутило колесами. Я не мав зі собою ні лопати, ні ланців, нічого. Було мінус двадцять і мело. З усіх сторін насувалися сліпучі їдкі тумани. Зима щойно починалася.

Двадцять років тому я щотижня мандрував з наплічником сюди до крамниці, щоб стояти у цій дивній чи то феодальній, чи то суспільно

справедливій черзі. У грудні — січні я повертався в сутінках. Зупинявся на перевалі і дивився вниз. У стайнях засвічувалися світла і починався вечірній ритуал. Дим з коминів піднімався рівно вгору. Небо на заході пломеніло, мов золоте дзеркало. Сяйво поселення аркою здійснювалося серед безмежної темряви. Гавкали собаки. З прочинених дверей стайні тягнулася пара. Вівці лежали у напівморозі і жували. Люди пахли так само, як тварини, і так само рили потомство. По сто п'ятдесят злотих на дитину. У домах неподалік стайні, у такому самому запахові. Відразу за стіною починалася п'ятьма і простягалася кілометрами. Але тут було тепло і пахло гноєм і сіном, як у Вифлеємі. Бо мали народжуватися, наче нові боги, і залюднювати землю до найдальших країн.

Я ставав на перевалі, знімав наплічник, дивився і чув коливання темних вод. Вони там годували і поїли худобу, потім себе і скоро лягали спати, спокійні, що з ними укладали спілку, коли заходили до ковчега із синами своїми, жінками і жінками синів. Так було 1986 року. У крамниці — солонина, паштетівка, повидло у п'ятикілограмових банках, макарони, рис, цукор, чай, а у дні завою ще й хліб і «Марцове». Ніколи нічого нікому не бракувало. Так їм пообіцяли. Жінка Тиця виносила на плечах мішок буханців. Різала окрайці, мастила, ставила таріль і кликала дітей. Ті виходили з глибини хати, з напівтемряви, і оточували стіл. Біля голих стін стояли якісь меблі. У куті залізна плита. У ній горів вогонь, і було тепло.

З Улан-Уде до Чити п'ятсот п'ятдесят сім кілометрів. Цілий день ми їхали електричкою без купе. Сім або вісім годин. Час до часу ми зупинялися у місцях, де безкрайня зелена оболонка на мить тріскала, і з-під неї виростали землянисті забудови. Голе дерево, шифер, паркани. Або якась подоба містечка. Це трохи нагадувало східну Польщу, Підляшшя, злегка розчинене цим безмежжям. Звідти приходили люди і всідали до поїзда. Одягнені вони були дивно. Особливо хлопці. Строкато і сумбурно. На тлі своїх країв вони виглядали, мов екзотичні птахи. Але то було секондом або китайщиною. Все якесь випадкове, недопасоване, ніби знайдене. З написами, нашивками і девізами всесвітнього віртуалу. Вони заходили, ставали у тамбурах між вагонами, бо невдовзі мали виходити. Через п'ятдесят, через сто кілометрів. Я знав ці обличчя. Запамятав їх з радянських фільмів,

побачених у дитинстві. Вони зовсім не змінилися. Тільки тепер були кольоровими, а тоді чорно-білими. Тоді у незграбних піджаках і в кашкетах, а тепер — неначе ангели постсучасної іконосфери. Вони йшли через задвірки і картопляні городи, під небом Сибіру у спортивних шароварах і блузах з капюшоном, проштемпельованих емблемами глобальної спільноти. Через піски до кісточок у китайських рібоках. Старе дерево, пісок, а тоді відразу цей постсвіт підробок. Нічого між тим. Може, поміж тим дійсно нічого не було? Ззяла пуста після комунізму, порожнеча, і власне тому ця китайщина, цей смітник, це диво нового егалітаризму розбухали і розтискалися, не зазнаючи жодного опору. Я сам мав у кишені сонячні окуляри фірми «Океу». Купив їх в Іркутську у китайця за сто рублів, що трохи більше від десяти злотих. Я не міг відірвати погляду від цих хлопців у тамбурі. Вони виглядали так, ніби вдягалися напотемки. Жовте з фіолетовим. Рожеве з голубим. Завелике. Чуже.

Вирушили з Балкан, щоби заселити тутешні долини. Заки збудували свої церкви і села, подолали тисячі кілометрів. Я часто уявляв собі цю мандрівку. Йшли десь із Динарських гір, долали долину Дунаю і вдиралися у Карпати. Мішанина дакійської, іллірійської і фракійської крові, витіснена в гори слов'янами, що надходили з півночі. Гнали своїх овець, баранів і корів у пошуку пасовищ. Йшли туди, де була трава. У шкурах, які смерділи так само, як їхня худоба, і нестрижені; спілкувалися латиною, повною спогадів про свої давні відмерлі мови. «Походили з варварських покидьків, відходів великої Навали, з орд, які розпорошилися вздовж Дунаю і Карпат, щоби зіщулитися, запасти у дрімоту, з маси дезертирів, що волочилися на рубежах Імперії, з мотлоху, в якому латинськості було хіба стільки, як бруду під нігтями», — як хотілося їхньому нащадкові Емілеві Чорану. Але я любив собі уявляти, як вони мандрують вглиб континенту. Щораз далі від теплих вітрів з-понад Середземномор'я. Тисяча років повільної мандрівки. Морлахи, арумуни, куцоволохи. Забуті або вимерлі племена. З плином століть вони відійшли в забуття або у щораз вищі гори, втікаючи від слов'ян, татар чи турків. Давні римляни в колибах, у постолах, дощовими днями загіджені овечим гноєм, доїли свої отари під голим небом. Вічно невиспані, бо в Карпатах вовків і ведмедів тоді було більше, ніж людей, тож мушили палити вогнища і

пильнувати. Тисяча років, поки добралися сюди, вже не пам'ятаючи дороги, якою прибули. Не пам'ятаючи Риму, Іллірії і Дакії. Затиснені у долинах паркан до паркана, хата при хаті, у тіні дерев'яних церков, що обрисами нагадують муровані костели католиків. Дорогою вони зрусинилися і просякли слов'янськістю, вводили у спокусу зустрічні народи, які пускалися з ними у мандри. Карпати були тоді майже безлюдними. Вночі було темно, а вдень пусто. Молоко, сир, іноді м'ясо і якісь коржі. Я уявляю собі все це, щоб воно не зникло. Долини після виселених сіл захоплює ліс. Кам'яні рештки поглинає земля. Вони просто в ній зникають, а земля заростає, як живе тіло. Досить було шістдесяти років, і вже майже нема слідів. Відлуння у небі, згарища, сморід паленого. Упряжі і люди без кінця тягнуться на північ, до залізничних станцій і таборів просто неба. «Ми не могли забрати ані псів, ані котів, ані курей. Ще нині бачу пса, прив'язаного до буди, і чую його завивання». Військо пильнує, щоб людська валка повзла до місця призначення. На фотографіях, які залишив після себе Ян Герхард, солдати мають пістолети Макарова, пепеша, звичайні карабіни. На задньому плані палає вогонь. Гаряче, тож хлопці підкотили рукави і порозціпали мундири.

У квітні сорок сьомого настав останній етап мандрівки, яка тисяча років тому розпочалася на Балканах.

Вперше я приїхав сюди вісімдесят третього. Вийшов з автобуса до Ясла у колишньому селі Розстайне, від якого залишилися тільки табличка і мурована капличка біля мосту. Було тепло. Біля каплички цвіли жовті нарциси. Автобус поїхав. Стало зовсім тихо. Я рушив уздовж Віслоки. На старій дорозі де-не-де ще лежав старий асфальт. Тут нічого не було, але пейзаж здавався якимось чином впорядкованим. Дно долини було розлогим і рівним, а дорога прямою, як стріла. За два кілометри ця геометричність раптом обірвалася, зникли рештки асфальту, а дорога почала зватися первісними ландшафтами. Але праворуч на трав'янистому пагорбі було видно системну прямокутну сітку давніх меж. Біля дороги стояло кілька кам'яних хрестів. Трохи далі свята родина. Кількарічний Ісус мав пощерблене обличчя. Каменистий тракт вів у глибину минулого. Поміж ледь помітними знаками покинутості. Потім я навчився їх розпізнавати: прямокутні фундаменти хат, обриси фундаментів,

півкруглі склепіння пивниць, підступні западини у місцях, де колись були криниці, купки здичавілих сливок і яблунь. Спочатку я сентиментально насолоджувався цією поетикою безлюддя. Просто руїни, спогади, наслідок дії байдужого часу або долі. Щойно з роками до мене дійшло, що у цих спустошених долинах, у Радочині, у Липній, у Регітові діяла тектоніка, епіцентр якої — у цілком іншому місці.

Отож ці ляди і полиці з магазину ми складали на балки із розібраних колгоспних стодол. Балки були куплені за безцінь кільканадцять років тому, коли комунізм розпродував свої маєтки. Тими днями чоловіки заїжджали тягачами і вантажили на причепи все, що було в колгоспних комірках: рештки машин, знаряддя, кавалки різних апаратів, мотки кабелю, бляшані бочки, гумові шланги, м'якоть плоду колективізму, з якої індивідуалізму ще вдалося склепати щось ужиткове. Це виглядало як грабунок, як шахрайство, але насправді то була тільки зміна уявлення про історичну справедливість. Мабуть, все було дійсно дешевим, бо господарі приїжджали здалека, із-за гір, з іншого воєводства. Потім вони поверталися, а спустошеними долинами відлунював гуркіт бляхи. Тими літніми днями дев'яносто другого або третього я купив частину велетенської чорної стодоли, яка стояла в кінці забудови, там, де дорога починала підніматися на перевал. Будівля була майже ідеальним шестигранником із пологим двосхилим дахом. Шальований в одну дошку скелет заввишки чотири поверхи. Десятки років у ньому тримали сіно. Конструкції складено з балок розібраних лемківських хат. Для цього особливо надавалися платви і опори, бо були довгими, квадратними у перерізі і добре збереглися. Таким чином хати і церкви протрималися у колгоспних будівлях. Позбавлені життя і святості, завмерлі, просякнуті запахом гною, підгнилої соломи і вологою. Можна було взяти село і збудувати з нього щось на подобу антисела. Можна було взяти церкву і спорудити з неї якусь антицеркву. Балка до балки, кроква до крокви, дошка до дошки — так складали ковчег, на який зайшов народ, щоби безпечно переправитися через вири на другий берег часів, де не буде історії, не буде сліз, не буде зневаги, ні багатих, ні бідних. Ковчег із шліфованого дерева, ззовні і зсередини намащений живицею. Входили одне за одним на його борт разом із звіриною. І жінка Тиця теж входила у своїх спітнілих гумаках і з мішком буханців для дев'ятох дітей.

Згорблена під тягарем, у робочому одязі, з поморщеним лицем. За нею йшов Шимек з одною легенею. А за ним Юзек, отруєний водою з калюжі. А за ними решта, несучи в руках усе, що було, як жінка Тиця свої хліби. Все інше вони мали отримати, щоб перечекати до тих часів, коли щезне всяке тіло і вони нарешті здобудуть всю землю. «Усе колгоспне, залізне, хата була з колгоспу, табуретки також колгоспні у нас були, і така шафка — донині стоїть на горищі, у спіжарні були такі полиці, і я заслоняла їх фіранкою з полотна, і там тримала начиння, банячки, все було у тій шафці. Стіл чоловік зробив у колгоспі з дошок», — так вони тепер розповідають. Досить лиш запитати. Сідають, складають руки на подолку і промовляють, подумки згадуючи те все.

Чита. Постійно про неї думаю. Півтора роки тому ми йшли вулицею Амурською у пошуках ресторану «Жемчужина». У путівнику було написано, що смачні пельмені, смачні білини і недорого. Путівник вийшов у дві тисячі сьомому, а там вже була руїна. Запорошені шиби, покритий бетон і бляшана вивіска. Ми пішли далі. Чотириповерхові будинки вздовж вулиці походили, мабуть, з двадцятих і тридцятих років і виглядали на цілком пристойний модернізм. Однак тут, на Далекому Сході, їх занепад почався відразу після побудови. Занепад далекосхідний разом із ідеологічним, бо дуже скоро виявилось, що модернізм мусить поступитися соцреалізму. Бо ж навколо на тисячі кілометрів розлігся степ, а тут оця архітектура. Таке не могло вдатися, тому відразу стало полущене і з лишаями.

Довкола росли бур'яни і тополі. Дерев завалялися виснаженими, але вони просто не мали часу повністю розвинутися за коротке, континентальне літо. Ми пішли далі, до периферії, до звичайних багатоповерхівок. Вони теж були зруйновані. На даху однієї облазив великий напис «Молоко». Пластик або фанера відпадали від дротяного скелета. Я собі уявляв, що на інших дахах — написи «Хліб», «М'ясо», «Сир» та ін. у всій Росії; далі на північ, у голій тундрі, у вічній мерзлоті — «Кава», «Автомобіль», «Пеніцилін», «Мило». Уявляв собі, що у цілу країну від Москви до Камчатки встромлені слова, викарбувані і спаяні з бляхи, слова з ламінату, з епоксидної смоли, з куленепробивного скла, із залізних прутів, з фанери, з бетону, з дерева, з чорної гуми, з алюмінію, із скловолокна, з відходів, слово за словом,

щоб люди мали все, щоб могли це читати, бо світ нарешті знову мав належати їм. Щоб вони могли перелічити всі назви так, як на початку, коли праотець давав імена кожному створінню. У Читі було «молоко» у периферійній забудові, де мороз зі спекою по черзі кришили бетон, а за останніми будинками починався степ, який вів у ніщо серед кісток і курганів. Звідкись із темряви виринула пара. Вона трималася збоку, а він мав кашкет, золотий зуб і обличчя, позначене одночасно кмітливістю та стражданням. Його очі вже назавжди засклив алкоголь. «Чому міліція нічого не зробить з китайцями? Чому вони забирають у нас роботу, а міліція лише спостерігає? Всюди самі китайці. Чому китайські капіталісти пригнічують народні маси Забайкалля? Адже жовтий економічний імперіалізм прирікає червоний пролетаріат на погибель». Він промовляв до нас, шукаючи втіхи, розуміння і підтримки. Казав, що китайцям все дозволено в той час, коли забайкальські пролетарії не можуть навіть спокійно випити пиво на лавочці, бо відразу з'являється поліція, яка ходить на повідку Пекіна. Він мав рацію. Китайці були всюди. На читинському вокзалі їм віддали окремих зал очікування. Підлога і лавки були завалені товаром. Важко собі уявити, що люди можуть переносити такі торбегі. Це нагадувало постій каравану, який тимчасово залишився без верблюдів. Китайці були худі, жилаві, у широкому одязі. Російські менти пильнували, щоби вони не виходили за межі.

Але їхня влада була крихкою і тимчасовою: на великих моніторах транслювали пекінську олімпіаду, немов нагадування для міста Чита, для Росії і для решти світу. Китайські кулі їли свої зупки з пластмасового посуду і дивилися на свою батьківщину.

Наш новий знайомий із золотим зубом почувався зрадженним. Революція померла на його очах. Ми його покинули. Він дивився нам услід, аж врешті приятелька шарпнула його за плече, і вони пішли в бік центру міста. Так.

Трохи далі на майданчику між багатоповерхівками стояла невеличка дерев'яна церква. Біля фіртки сидів злидений молодий чоловік. Але він не жебрав, як то звичайно під церквою, а просто пускав слину і дивився кудись у далечінь. У храмі був музей декабристів. Це сюди після невдалого перевороту заслали князя Сергія Волконського і ще кільканадцять інших. З часом сам князь зрікся своєї касты і омужичився. Ходив у каптані, баранячій шапці і їздив на возі.

Мабуть, аж там він мусив вивчити російську мову, а спочатку допомагав собі у розмовах з мужиками французькою. До декабристів ніхто не додумався вбити імператора і в такий спосіб звільнити народ та повернути йому відібрані чесноти. Смерть царя мала бути чимось сакральним, може, хрещенням. Народ мав змити царською кров'ю свої бидлячість і неволю. Добре, царів убивали і до цього, але лише тому, щоб скоротити очікування наступникам. Однак тоді не вдалося, і Волконський, який дивом уникнув шибениці, мав тут свій музей. Проте народ, так само, як за його часів, сидів у кайданах. Десятиліттями вчитувався у назви, встановлені у степу, в пустелі і в тундрі. Тепер китайці відбирали у нього роботу і повітря. Натомість давали дешеве строкате вбрання з написами і годинники на батарейці, зроблені із золотого пластику, по сорок рублів за штуку.

Мій тато запам'ятав, як у сорок шостому або сьомому на дорозі за селом приземлився літак. ПО-2, званий кукурудзником. Не відомо, чи на ньому була червона зірка, чи біло-червона шахівниця. Тривала облава на партизанів. Але тато не знав, на яких саме. Лише пам'ятав, що ті приходили вночі, стукали у вікна, треба було їх впускати, годувати і давати нічліг. Йому тоді було десять років. Сад довкола дому щойно посадили, тож партизани мусили підходити відкритим полем. Може, з боку холерного цвинтаря? Чи радше зі сходу, від розкиданих осель колонії, бо там, за ними, вже був ліс. Мав би гавкати пес, якщо був на обійсті. Коли ж ні, то в цілковитій тиші тих неелектрифікованих часів нічний стукіт у вікно викликав гарячковий трепет. Жили, як тварини, прислухаючись у пільмі. Рік за роком із напруженим до краю слухом. Кожної ночі. Очікуючи кроків і голосів. Ціпеніючи від того, що хтось підходить. Німці, росіяни, жида, яких переслідували, патріотичні партизани, партизани-інтернаціоналісти, бандити, контрабандисти. Поруч був Буг і радянсько-гітлерівський кордон. Німці стояли у старих садах і дивилися в біноклі на протилежний берег. Там, на піщаній голій рівнині, починалася батьківщина всесвітнього пролетаріату. Люди вважали, що німці охайні і гречні. Вони платили за яйця і за курей. Найближче гетто було за двадцять кілометрів на захід. Треблінка — понад тридцять, дещо північніше. У селі нічого не знали про ці провісники нових часів. Доглянуті німці походжали попри дерев'яні хати під стріхами і підглядали за

дівчатами, котрі йшли за стодолу. Кури порпали гній. У неділю в костелі, який ще недавно був уніатською церквою, дзвонив дзвін. Усе було по-старому. А для когось це могло бути ґатунком сафари. Для багатьох — виправою до кінця цивілізації. Рівнина за рікою була подібною на степ. На сході, в керунку Дрогічина, де височів інший берег, червоні виливали з бетону великі бункери. Вночі контрабандисти спускали на воду човни. Або влітку, коли вода спадала, переходили вбхід, грузнучи і перепливаючи один за одним піщанисті розтоки. Ходили і туди, і звідти, зшиваючи ниткою контрабанди фашизм з комунізмом.

Решта сиділа вночі вдома і прислухалася до кроків на подвір'ї. Приходили цивілізовані, приходили дикі, приходили праві і ліві, інтернаціоналісти і патріоти, але від кожного стукоту в шибу, від кожного гупання в двері повертався гарячковий трепет і завмирав подих. Навіть коли стукали заганні до втрати сил євреї з гетто у Соколові.

Це була країна духів. Моя бабця їх бачила і розповідала про них. У шістдесятих роках, у сімдесятих. Відколи себе пам'ятаю. У ті краї їздили етнографи, щоб слухати останні оповіді про невидиме, яке час до часу стає явним. Невеликі, лагідні узвишся під кінець вересня вкривалися туманом. Повітря ставало срібним і вологим. Порожньо і тихо. Люди вмирають, і на їхньому місці не з'являється нікого нового. Будинки порохнявіють. Від деяких, які запам'ятав змалку, не лишилося сліду. Ті, що, як духи, з'являлися ночами, заходили власне сюди, на колонію, де обійстя далеко одне від одного. Приходили, як упирі. З іншого світу, оскільки насправді важко було зрозуміти, що їх примушує блукати потемки у холоді і голоді. Вони з'являлися з безодні, брудні, просякні своєю і чужою кров'ю. Сідали за стіл у кухні. Бабця їм прислуговувала. Ніхто їх ні про що не питав, бо вони були мертвими. Смерділи наглою смертю. Їли, але не набиралися сили. Потім лягали покотом, виставляли вартового, але і так доводилося чувати, бо не вдавалося заснути серед мертвяків. Якщо не знали в лице, то неможливо було здогадатися, чи це ті з правих, чи з лівих, чи, може, «приватні». Але всі, включно з тими приватними, приходили в інтересі моєї бабці і мого діда. Хотіли їх захищати від інших. Навіть німці, приходячи за дня, твердили, що щойно тепер тут почнеться справжнє життя з туалетами, євгенікою і дахами з бляхи.

Війна тривала десять, одинадцять років. Одинадцять років без сну.

А потім була крамниця, до якої приїжджав бежевий «Жук». Я заходив і ставав між жінками. На полицях лежало не багато. Пакунки мали той же колір, що й папір. Сірі, білі, бурі з вицвілими написами. Кисіль, пудинг, цукор, сіль. Сигарети «Старт» — у пачках з оранжевою смужкою. Всередині крамниці світло і суворо. Тепер її вважали би порожньою. Але у ті часи це було природно і очевидно. Мені дванадцять років, і все запаковане у папір. Мабуть, лише макарони — у картонних пачках. У такий спосіб товари були ледь відділені від решти світу. Починався дощ — і все розмокало, достатньо необачного руху, аби все посипалося і змішалось з рештою. Автомобіль приїжджав, і чоловіки, що пили коло магазину пиво, помагали заносити залізні ящики. Від золотистих буханців ставало ще світліше. Вони були круглі і важили понад кілограм. Я повертався селом і відчував запах обійсть: худобина, дим від дров і розігрітий на пательнях жир. Потім поверталось вправо, асфальт закінчувався і починався сірий пісок. При дорозі стояв вітряк з вічно непорушними крилами. Я ніс два буханці, які виділив комунізм. В аскетичній, світлій крамниці ніколи нічого не залишалося. За вітряком закінчувалася забудова. Вдалині виднілися розкидані купки високих тополь. Під ними ховалися осібні господарства колонії.

Якогось дня я нишпорив у кремені вуйка. Довгими літніми днями я іноді залишався сам. Коли в домі западала тиша, все ставало чужим. Я дослухався до власних кроків і скрипу незамкнених дверей. Почувався мов злодій. Закрадався у добре знані закутки. Кременс був білий. Він мав три шухляди, важкі і вщент наповнені. Гумки і бляшки, навечно згаслі ліхтарики з кольоровими скельцями, рештки механізмів, окремі частини сервізу і формочки для виготовлення ковбас і крихких тістечок, потім ножички, точила, пряжки, олово і каніфоль, чорнило і клей, ремінці від годинників з маленькими компасами, прямокутні батарейки, лінзи, синька, оранжеві вентиля, накривки, капсули і коркотяги, справжня робінзонада і самодостатність дому на пограниччі. А серед усього того я наткнувся на червоне пласке пуделко. У ньому був орден. Може, Хрест за заслуги, може, Орден Трудового Червоного Прапора. А поряд — червоне посвідчення члена партії. Мені було одинадцять або дванадцять років, я стояв над висуненими шухлядами білого кременса і думав, що мій вуйко

комуніст. На знімці він виглядав молодшим. Я порпався в його речах, а він в цей час або працював у полі, зганяв з пасовиська корів, або ходив селом своїм дрібним енергійним кроком, залагоджуючи всілякі, знані тільки йому, інтереси. Того чи наступного року Мао почав серйозно хворіти і швидко старіти. Його наложниця завагітніла, але ніхто не вірив, що вісімдесятилітній майже осліплий шепелявий старець може бути батьком.

*

Яка це мука, — каже вона вранці. Вона шурхає і грюкає. Відчиняє двері і впускає ранкове світло. Яка, — запитую. Що ти мусиш так їздити, — відповідає вона. Я кажу, що люблю їздити. Вона не любила ніколи, а тепер то взагалі. Ніколи нікуди. Один раз до санаторію яких сорок років тому. Сорок? Більше. Зо три рази — відвідати сина. І все. Тепер лише десять кроків туди і десять назад, шурхаючи. Ніби тіло врешті визнало поразку перед страхом невідомості. Наче страх її врешті подолав. Вона рухається — шур-шур-шур. Це мучеництво, — каже вона, — з тими поїздками. Скільки це кілометрів? Чотириста, — відповідаю. Загалом не надто багато. Завтра Гданськ, потім Познань. Ісусе, — каже вона, відвертається, йде з ранкового світла у глибину дому. Іде до кухні, яка з плином часу стала якоюсь малою. Вона теж зменшилася. Я ступаю за нею, втягаючи непорушний запах дому. Я завеликий, щоб вільно розвернутися. Тому волю сидіти на веранді і дивитися на город, на дерева, які тут ростуть, скільки себе пам'ятаю. Я завеликий, аби вільно розвернутися всередині і у цьому давно застиглому запахові. Заварюю собі каву і виходжу на ранкове світло. Вона йде за мною. Чую: шур-шур-шур. Каже, аби взув капці, бо застуджуся. Я відповідаю, що не люблю, ніколи не любив і не мав. Натомість завжди любив їздити і їздив. Вона дивиться на мої босі ноги, і я бачу, як її трясе. Вона безпорадна. Може лиш сказати, щоб я не ходив босий і стільки не їздив. Ні вночі, ні тоді, коли холодно, взагалі. Вона вже тільки це може для мене зробити. Дріботіти за мною, коли з'являюся, і повторювати, що застуджуся. Більше нічого. Закутана у светри в середині серпня. Десять кроків туди і десять назад. По колу. Вона ніяк не може наблизитися до мого життя. Лише ці капці і чи в машині, коли я так їжджу, достатньо тепло. Я кажу, це немає сенсу, вже нічого не зміниться. Хіба досягну її віку, то почну мерзнути і почну боятися, і тоді закутаюся і перестану виходити з дому. Вона мене взагалі не слухає. Сідає на осонні. Веранда виходить на схід. Вона від самого початку не хотіла тут жити. Хотіла десь у середмісті, в якомусь бетоні, на якомусь там поверсі. Завжди про це казала. Добре пам'ятаю. Тоді я виходив з дому і волочився осінніми полями. Верби, стояча вода

у западинах, запах жовтня. Далекий відгомін міста. Вона хотіла в якомусь мурашнику. Аби хтось був за стіною. Аби просто вмикати калорифери, а не цей кокс, не його гострий запах із пивниці, і щоб не пильнування печі. Може, вона вже тоді мерзла. І боялася стежок, які вели через зарості до крамниці, до автобуса. У її рідному селі доми стояли один біля одного. Паркан до паркана. А тут спочатку кущі, а потім ліс. Не для того втікають із села, аби жити в хащах і щовечора прислуховуватися. Спочатку навіть паркана не було. А там, у селі, був. І ніяких чужих. Лише цигани над рікою двічі на рік. Як колись татари. І треба було просто перечекати, витримати, замкнути курей і зняти прання та горщики з парканів. Двічі на рік на піщаних вигонах над рікою. Тепер вона протоптує свою стежину між кухнею, кімнатою і верандою. Як на тому подвір'ї, оточеному з усіх боків будівлями, сусідами і парканами, що жоден циган не прошмигне. А тут усі чужі. І їх постійно більшає. Вони вибудовують щораз більші будинки. Вранці стоять у заторі перед переїздом. Стоять у щораз дорожчих автомобілях, стиснені, як вівці. Але вона, на щастя, цього вже не бачить, бо протоптує свою стежину тільки всередині свого життя. Не бачить цього гарматного м'яса капіталізму. Сама вона була м'ясом комунізму. П'ятдесят років тому. Викрадення і позбавлення спадку. Як метелики на світло. Народ, виведений з однієї неволі в іншу. З мізерії оточених штахетами токів до прірви міста. З пустелі у пущу. З минулого відразу в майбутнє, без жодної теперішності, в якій можна знайти притулок, в якій можна зажити. Час до часу ми туди поверталися. Я мав три роки, сидів на задньому подвір'ї і місив качиний послід з піском. Воно було неначе пластилін. Я не хотів бавитися нічим іншим. Сила первинної матерії. Пісок. Дим. Послід. Це у них забрали. Вони мусили перебиратися, мусили вдавати. Кого? Усіх тих, котрих вже не було. Усіх померлих. Виморених голодом, застрілених, засипаних у підвалах міста, втоплених у каналах, спалених у печах. На їхнє місце мали прийти інші. А також на місце тих, що вижили, але не підходили, бо мали панські замашки. Тож вони прибули на місце померлих. Може, саме тому їй все життя було холодно? Вона оперізується шаликом, прикриває нирки, кутається. Питає, чи маю обігрів в автомобілі. Я кажу, що маю. Кажу, аби ми туди поїхали, до того села, до його залишків, які поволі поглинає повзучий гриб міста. Але вона заперечує. Там вже нікого нема. Все, чого потребує, вона зберігає у

пам'яті. Колишніх живих і померлих. То ж я кажу, що можу зробити в машині так тепло, як мені подобається. Що влітку можу зробити холодно. Що навіть можу, коли втомлюся, зварити собі каву. Я хотів би її забрати, але це радше не входить у правила гри. Всідати, висідати, згинати суглоби, зупинятися в чужих місцях. Я хотів би її забрати, але це утопія. Вона розмовляє зі своєю пам'яттю. Лише я потребую ще якихось образів і постійно кудись їду. І пощо так їздити, — каже вона, і, напевно, має рацію. Мабуть, врешті виявиться, що вона не помилилася з тим сидінням на одному місці, з тою обережністю, тим, що причаїлася, як миша під мітлою. З цим острахом простору. До костелу їм треба було йти сім кілометрів через сосновий ліс. Ішли коло возу по глибокому піску. По кісточки, з черевиками в руках. Як євреї через пустелю. До своєї щонедільної землі обітованої на дванадцять годину. Через сухий ліс, через ті убогі ґрунти, порохи і вітер. Треба було дбати про коня, тож лише наприкінці, на більш-менш битому тракті, усі сідали на віз. Мій дідусь, як Мойсей, що веде свій народ, і, як Мойсей, непохитний у своїй мандрівці. З єгипетської землі, з дому неволі. Кожної неділі. Упродовж цілого життя. Скрип возу, кінський піт, пісок. На світанку на лавку із сирі дошки кидали коц, якусь рудаку ковдру. Замкнені у стародавньому часі, циклічна стежка якого вела до вічності. Сім кілометрів туди і сім звідти. На північний схід від Варшави. Тепер також десять кроків до вікна у кухні, що виходить на захід, і десять назад до веранди, щоб на хвильку присісти на сонці. Трохи далі — паркан і дерева, на які я колись вилізав. Це дивне відчуття: постійно заставати її у цьому місці. Наче вона належить до того старого світу, який не мінявся. Хоча вона його покинула. Як усі вигнанці в тих роках, чийми тілами і кров'ю живився комунізм. Я пам'ятаю перший святвечір, коли ми їли вдома з одної миски. Тут стояв борщ, тут картопля, там капуста. Ми набирали ложками. У місті. Самотні, як емігранти. Життя навпомацки. Треба було підглядати. Наскільки чужою їй доводилося бути, наскільки всі були чужими. Весь цей народ. І так є досі. Ніби звідкись колись утік і ніяк не знайшов, куди пристати. Весь час у дорозі, мов у гонитві, немов у постійній втечі. Маєш сто двадцять газет, в яких пишуть, у що вбратися, аби не вирізнятися, аби не почувати сорому. Аби змити це тавро походження дідько знає звідки. Я дивлюся, як вона дрібно шурхотить всередину власної долі. Всередину того дому, який мав їх оберігати, мав їм

нагадувати доми втрачені, натомість став їхньою в'язницею. Я їх всіх боюся, — каже вона. Кого, — запитую. Ну, всіх тих, що сюди приїжджають. Але ж сюди ніхто не приїжджає. Ну, але їх, тих всіх жовтих. Але ж ти взагалі нікуди не виходиш, — відповідаю я. Не виходжу, але боюся, — каже вона. Я не знаю, коли вона могла там бути останній раз. У тому предивному кварталі між стадіоном і Торговою. З вокзалу від'їжджають автобуси на схід. Водії лаються і перестрашено маневрують. Задом, поміж кіосками, будами, стосами, купами, поміж клієнтурою цієї різнобарвної дешевизни. Африка і Азія. Насторожені хлопці безперервно люструють натовп. Тут все напружено і нема атмосфери ярмарку. Ніхто тут не вдома. Якби ти справді сюди увійшла, то вмерла би зі страху. Так, як вони, котрі тремтять, і кожен з них хотів би лишатися непомітним. Автобуси на схід, на північний схід, так само, як сорок років тому. Але тоді було порожньо. Лишень у час від'їзду, за півгодини до від'їзду голубих автобусів на бетонних платформах збирався натовп. Пустка навколо, і тільки цей тлум біля дверей, аби запхатися. Всередині темний від тісняви автобус від'їжджав, і знову ставало порожньо і тихо аж до наступного рейсу в бік Соколова, Семятич або Мендзижеча. Розклад рейсів хтось каліграфічно понаписував чорною нітратною фарбою на маленьких жовтих табличках. Обабіч стояв кіоск із смаженою кишкою, ковбасою і пивом. Тепер у тісняві закапелків між ятками щось смажать в'єтнамці. Дим, чад і запах їхніх приправ. Вона не має поняття, як тут тепер, але ж якось уявляє собі те місце, звідки ми від'їжджали голубим «Сльчем» сорок років тому. Всі ті жовті і чорні зі своїми товарами, з гамором своїх мов, тією своєю чужістю, якої вона здалека боїться, проникають, немов напівпрозорий образ, поміж нею і тими днями, коли ми з фібровою валізкою чекали автобуса. Довкола стояли перекупки, які поверталися до своїх сіл. Ми також поверталися. На два тижні, на місяць, на літні канікули, на свята, на відпуст. До попереднього життя. Далеко проїжджали високим насипом жовто-блакитні потяги. Вони везли робітників. Тіла, викрадені з якихось сільських вигонів, з минулого у прийдешнє. Від них розносився квасний запах. Їм видавали картаті заводські сорочки, в яких вони потім ходили на щодень. Фланель просякала потом. М'ясо для міста. Повні поїзди з Тлуща, з Насельська. Майбутнє живиться м'ясом. Це так. На війну, на революцію, на зміну системи поїздами везуть тіла з периферії. Потім

вдягають у нову, дешеву одягу. Вони там мають черевики за двадцять злотих, каже вона. Я відповідаю, що щораз більше речей буде по двадцять злотих. Мені вже нічого не потрібно, — вона промовляє спокійно і навіть ледь усміхається. Думаєш, що будуть ще дешевші, — запитує. Звичайно, — відповідаю. У шістдесят восьмому — так мені здається — вона мала маленький флакончик квіткового одеколону. Він називався «Білий бузок». Коли ми йшли до костелу або з візитом до родини, вона легко скроплювала ним комір пальта. Потім брала дрібку на палець і торкалася моєї голови, скроні, чола. Неначе робила з мене помазаника сучасності, в яку ми мали за мить вийти і, за допомогою червоних автобусів і трамваїв, переміщатися в її череві, у її ненаситному лоні до Волі, до Праги, до Брудна. Кілька легких доторків, щось на кшталт хрещення, щоб ніхто не розпізнав нашого варварства. Нашого звіриного запаху. Флакончик був видовжений, мав чорну етикетку і золотий напис. Здається. Сім п'ятдесят або якимось так. Переважно купувалося в кіоску. Потім кілька крапель перед виходом у світ. Усі так робили. У коридорі, крадькома, невпевнено. Ціле місто язичників, уся країна варварів. Одні страхалися інших, що виявиться. Боячись, що вилізе та одвічна солома з черевиків. Симуляція. Гра. Перебиранці. Вона мала пальто з коміром із якогось чорного хутра. М'яке хутро і запах того «Білого бузку». Хутро було справжнє, бо під пухкою шерстю відчувалася тверда виправлена шкура. Я бачу її в чомусь такому на старих фотографіях. Картки маленького формату, десь п'ять на сім, і з краями, оздобленими вирізами. Ми стоїмо на тлі дерев'яного будинку, це пізня осінь, бо на деревах нема листя, але ніде не видно снігу. День похмурий. Може, це просто Всіх Святих, і ми приїхали туди, де лежать померлі. У місті ми ще не маємо нікого, і нема куди піти, тому щороку ми повертаємося на відлюдний піщаний цвинтар. Я дивлюся на фотографії і бачу холод тих років. Без автомобілів, з промерзлими автобусами, з очікуванням на протягах. Але їй не зимно. Вона дивиться в об'єктив і несміливо усміхається. На голові хустка. Нагробні лампадки тоді були із грубого скла. Зелені, червоні, білі. Після всього їх можна було вживати замість склянок, але не думаю, що хтось так робив. Хіба що гробарі. Вона виходить на веранду і питає, чи я хочу зупи. Кажу, що ні, ще зарано, досить кави. Але поїж чогось, — просить вона. Відповідаю, що так, але не тепер. Мусиш щось з'їсти, — наполягає. Тоді я їй кажу, що люди вже не такі

голодні, як колись. Вона пропускає це повз вуха: я тобі загірю. Дріботить до своїх банячків на газовій плитці. Хто знає, може, вона тужить за часами, коли люди сідали до столу, аби наїстися. У певний час і за одним столом. Влітку у літній кухні здіймався рій мух. Стіл стояв біля єдиного вікна. Для мене це були канікули, але інші приходили втамувати голод. Їли тихо, без балачок, які були привілеєм ситих і мали надавати цій тваринній дії вигляд чогось вищого. Серед мух і мовчки. Я був на канікулах, але підозрював, що саме так виглядає життя. В кінці літа я повертався додому і в холодній кімнаті при круглому столі мені здавалося, що всі ми щось вдаємо. Тільки тиша була такою самою. Тепер також. Коли прокидаюся, чую радіо в її кімнаті. Більше нічого. Десь далеко проїжджає потяг. Так буде впродовж багатьох годин. У холодному, тихому домі, який колись стояв на відлюдді. Відразу за фірткою починалися ліски, заячі луки. Серед заростей стояла чорна, прозора вода. Я виходив вранці і йшов куди очі бачать. Була осінь. Пахло холодом, туманом і вологою. Не було всіх тих будинків. Місто ще не підповзало. Я вертався намоклим і мусив переодягнутися перед тим, як іти до школи. Прислухаюся до радіо за стіною і до потягів. Тепер вони їздять швидко, і їх набагато більше. Місто наступає зі всіх боків. У домі так само тихо і холодно, як колись, але здалека вже доноситься гамір. Вона теж до нього прислухається. Крізь мури, через рештки гаю, крізь повітря. Шукає тих давніх окремих звуків, які зберегла в пам'яті. Тоді кожен звук означав якусь знану річ. Ці теперішні вже нічого не означають. Тому, щойно прокинувшись, вмикає свої радіоприймачі. Один біля ліжка, другий в кухні. Радіо Марія, радіо Йосиф, радіо Всіх Святих. Вона встає і ходить від приймача до приймача. Це краще за неозначений гамір світу. Вона слухає і світські станції. Я приїжджаю, і вона мені каже, де і що було про мене. Іноді мені здається, що вона слухає всі програми. Розповідає мені, що сказала лівиця, а що правиця. Я не хочу про це розмовляти, тож вона робить ображену міну. Кажу: мамо, прошу. Я хочу, аби вона говорила про те, що було. Із сучасністю сам собі зараджу. Я приїжджаю і слухаю тишу в цьому будинку, який колись стояв на відлюдді. Вранці прокидаюся в холодній кімнаті і думаю про те, як ми тут опинилися. Вона, він, я, вони. Приїжджаю і сію неспокій в їхньому житті. Я їду з пересадкою. Тут відпочиваю на половині дороги. Відсипляюся. Залишаю авто і їду в аеропорт, щоб полетіти в

якусь пизду, про яку вона навіть не має поняття. Вона конечно хоче мого щастя, щоби мені було добре і щоби я був такий, як усі. Синку, я хотіла би, щоби ти на Захід їздив, — каже вона. Мамо, як я маю їздити на Захід? З тієї надбужанської рівнини? З тих пісків, в які били блискавки? З тих ярів зі стоячою зеленою водою? Мамо, куди ти мене відправляєш? Хочеш зробити з мене зрадника? Якогось підкидька? Ти ж бо мудра, а говориш, як вся та псота з газет, з телевізора: він не любить Заходу, він антизахідний, такий падлюка, а ще вдає дикуна, щоби його там хотіли слухати. Зневажає нашу молоду ліберальну демократію і хоче, щоби тут був бруд і якась Татарія, принижує наші суспільні, інтелектуальні здобутки, наші цивілізаційні зусилля і постмодерністські проекти, бо йому лише бардак в голові, розпад, щоби ми палили старими шинами і щоби корови срали, де трапиться, і зовсім його не обходить звільнення проклятих меншин, бо він звичайна свиня, яка валяється в нечистотах минулого і рие у бруді відсталості. І ще отримує за це гроші. Мамо, ти мудра жінка, і дозволяй своєму синові мандрувати туди, куди його ведуть інстинкт і серце. У нього нема сторін світу. Пам'ятаєш, коли я мав шість років, виходив з дому і просто йшов, блукав мочарами, повертався заболочений і щасливий. Залиш сторони світу цуцикам з газет. Вони мусять жити у тиранії керунків. У страхів перед Сходом і в пожаданні Заходу. Мамо, вони знають тільки те, що десь прочитали або хтось їм розповів. Я не так часто приїжджаю, а ти мені з якимось Заходом. Ти сама найдалі на заході була у містечку Плоти на Західному Помор'ї, бо я там сидів у тюрмі. І тобі ще мало всього того заходу? Ти сама шепотіла у в'язниці, що всі охоронці подібні на гестапівців. Знала, що кажеш. Але хочу тобі нагадати, що гестапо прийшло до нас із Заходу і хотіло застрілити твою маму, а мою бабцю, під дерев'яною стіною хати. Але чомусь ласкаво передумало і з якихось незбагнених причин заховало свого Р-38 до кобури. Зі Сходу, натомість, прийшла, тобто приплила Бугом, російська солдатня у смугастих тільняшках і торгувала з твоїм батьком, а моїм дідусем, цукром і самогоном, забираючи при нагоді курей. Так ми собі розмовляємо, коли я в черговий раз заїжджаю по дорозі, у пересадці, сідаю між перельотами і дивлюся, як вона топчеться біля плити з баняками і пательнями, в яких роками пахкотить те саме, і досить мені чогось спробувати, як вертаюся на десятиліття у минуле, починаю згадувати, вертаюся до початків,

вертаюся на Схід, хоча ніколи його не покидав, бо тільки недоумкам може здаватися, що справжнє життя десь в іншому місці. А справжнє життя завжди тут, у самій середині. Іноді ми намагаємося віддалитися, намагаємося відірватися, втекти, але це завжди лиш пружна спіраль, тому повертаємося, немов ярмарковий м'ячик на гумці Хіба вирвемо із себе шмат живого м'яса, але тоді помремо від втрати крові, бо таке ніколи не загоїться. Нарешті вона махає рукою і визнає, що їй нічого не вдасться: та хто може встигнути за тобою. Має рацію. Сам не встигаю, а що вже допіру вона з цим своїм «шур-шур-шур», з цим «взуй капці», бо можу змерзнути, як сорок років тому, і тим «з'їж щось», бо я все ще расту. Натомість це я хочу її здитинити, хочу, аби вона розповідала мені про все те, що запам'ятала з найдавніших часів. Про трупи німців у лісі, про те, що дідусеві насправді сподобався комунізм і лишень застороги бабці Юлії вберегли його від вступу до партії. Знову і знову про те, що свобода приплила човнами, баржами і канонірками зі Сходу. Бо в кожному разі ніхто з них не цілився у бабцю Юлію з Р-38 чи що там те гестапо мало на озброєнні. І в кожному разі не відчувалося зневаги Заходу, і самому можна було потрохи зневажати Схід. Тих, хто ловив курей і варив їх разом з пир'ям. Можливо, це не було справжньою свободою, але ж тут ніхто не був готовим до справжньої свободи. Врешті, що би міг з нею зробити? Що взагалі можна зробити зі свободою, живучи між Сходом і Заходом. Та ж нічого не зробиш. Поміж страхом і зневагою. І я люблю, коли вона мені про це каже. Про те, як німці хотіли застрелити її брата, який не зійшов з дороги перед їхнім автомобілем. Був глухонімым. Та все ж не застрелили, бо знайшовся хтось, хто заступився за каліку і захистив його. Хочу, щоб вона таке розповідала. Як часом приходила смерть, а іншого разу свобода, перебрані на німців і росіян. Над зеленою рікою, що несла свої води зі Сходу. А не про те, аби я волочився на Захід. Так.

Так. Ми дещо самотні, коли сидимо собі на ранковому сонці. Тобто я переважно сиджу, а вона лиш присідає скраєчку і відразу схоплюється, щоб зникнути всередині дому і щось там догріти, щось переставити, поправити, пересунути, щоби лежало так само, як п'ять, як десять років тому, як завжди. Потім вона повертається, хвильку гріється на сонечку і знову занурюється в тінь дому, залишаючи мені якісь незакінчені речення, чергову пропозицію. Мій неспокій — від

неї. Ця рухливість. Я ніколи не міг всидіти. Але навіть не намагаюся цього тлумачити. Тому ми трохи самотні, коли так собі сидимо. Я дивлюся на неї і думками прямую в її краї. У мої краї. Простір — це минуле. Навіть виїжджаючи з міста до себе, ніколи не їду дорогою номер сім, як би було найраціональніше. Мене зносить на схід, і я втікаю порожньою та дірявою вісімсот першою. Місто відразу закінчується, справа тече ріка, і навіть тоді, коли вона віддаляється від шосе, відчувається, що вона там є, у цій болотяній прадолині, з тисячолітнім намулом, очеретами, великими, як баобаби, тополями. Тому їду туди, щоби не бачити гангрени, яка роз'їдає передмістя і узбіччя головних доріг. Цього більма з бляхи, пластику і кольорів, отруйних, мов шершні. Цих світів «огорож і воріт» разом з «князівствами, завбільшки з ніготь». Я знаю, що саме у такий спосіб моя країна нарешті стає великим світом, витрушуючи соломі з черевиків і наздоганяючи людство, одягається і чепуриться, щоб сподобатися, знаю, але очі кривавляться від цього нищення краєвиду. Тому я волю звернути на вісімсот першу, шукаючи решток предвічного, у пилюку і освітлену сонцем куряву, яку несе вітер з надрічкової ріні. Те, що людське, тут потрохи трухлявіє і повільно розвалюється. Силікатна цегла, коричнева деревина. Чорне, біле, сіре. Терпляче виставлене на вітер і дощ. На час, який стоїть, як імла. Сьогодні, завтра, післязавтра. Треба аж кудись поїхати або відрізати сателітку, аби побачити, як пливе час. Бо тут виснажується тільки внутрішність тіл, внутрішність речей, у цеглі, в дереві, виснажується, поки не залишиться сама оболонка. Тому вони — якби лиш була можливість — перейшли б до тих місць, де дні пливуть, як миготливий потік, що несе на своєму хребті всі ці дива, від яких кривавлять очі. Так, як ти колись хотіла піти геть із кухні, повної мух. Так я кажу їй, їдучи вісімсот першою на південний схід, у глибінь власних днів. У пісок, пил і дим від дров, до місця народження. За Донбліним дорога наближається до ріки і біжить високим насипом дамби. У Боровій з'їжджаю до води, а потім їду бетонним пірсом. Ріка пливе спокійно, широко і дико. Срібна сяйлива вода витікає з глибин землі, з глибини цього краю, враженого неврозом, пожертого істерією. Тому я тут майже завжди зупиняюся, щоб подивитися на її меланхолійну величність, на її спокій, на її предковичність, на її незворушність. Уявляю собі, як вона витікає з безодні найдавнішого, мов якимось

уламком, крихтою часу протікає цією країною, а потім зникає в далечині, у часах, коли вже нас тут не буде. Але нам не вдається нічого від неї навчитися. Дивимося на її королівський спокій, як теля на нові ворота, як сорока на пень, як шпак у пизду, і до нас не доходить, що маємо тільки малу скіпку від вічності. Так я собі роздумую, заки не під'їде якийсь чоловік на «полонезі» з причепом, щоб накопати піску, рибалка на ровері або пара молодих романтиків у «гольфі», переробленому на газ. Тоді я рушаю далі, у глибину країни. Дорога весь час липне до ріки. У Пулавах можна переправитися через новий маловживаний міст, а тоді на Зволень і Ліпсько, але я волю триматися первинного русла. Треба лиш минути Казімеж, якнайшвидше залишити його позаду, проїхати Ополе Любельське, і тоді справа знову з являється ріка. Навіть тоді, коли її не видно, повітря над нею має інший колір, воно чистіше, і відчувається запах тисячолітніх мілин. Час до часу шосе вибігає на підвищення, і тоді видно фіолетову смугу протилежного берега, який сягає обр'ю. Потім дорога йде вниз, і села втискаються поміж руслом і височиною. Низькі луки, квасоля і горох пнуться на тички, високі тополі, заплави, трухляві човни у заростях. Як тоді, як сорок років тому над іншою рікою, в селі на пісках, з рибальськими сітями, що сохнуть під стріхами солом'яних дахів. Густо сплетені очка пахли рибою. Я доторкався до них, і здавалося, що вони трохи липкі, але насправді так не було. Просто я пам'ятав холодні клейкі тіла плотви з червоними зябрами, які лежали на кухонному столі і чекали, коли їх обскребуть жінки і підлога літньої кухні вкриється сріблястими кружальцями луски. Так було. А ти мені кажеш їздити на Захід. Ніби хочеш визволити мене від моєї долі. Так, як всі ви хотіли визволитися з тих часів, з тих сіл, з тих літніх кухонь, повних мух, луски і нутрощів риби, на які терпеливо очікували коти. Так я розмовляю з нею, їдучи цією країною невірників. Зараз буде Аннополь, і я поверну на міст, щоби побачити білість піщаних мілин, зелені береги і дзеркало вод, в якому відбиваються хмари. Так. Я знаю, що ти хочеш добра, але я не маю наміру втікати від своєї долі. Не відчуваю спокуси стати кимось іншим. Знаєш, тут усі страждають від неволі. Їм здається, що вони ув'язнені у своєму призначенні. Шарпаються, як звірина у капкані. Лис, здається, може відгризти собі лапу, щоб вивільнитися. З нами так само. Відразу за мостом ліворуч. Марушув, Лінув, Пйотровіце. Усі звідси повтікають. З цих сіл, з цих

містечок. Покинуть шифер, металочерепицю, штукатурену і не штукатурену цеглу, вагонку, пригнічені обрізанням дерева і куці, покинуть минуле, пейзаж і втечуть. Старші у смерть, інші до Кельців, до Варшави, оскільки місто живиться дешевим м'ясом. Втечуть у майбутнє, яке теж м'ясоїдне. Як за твоєї молодості. Переселення народу. Вийти зі свого села, вийти зі свого містечка, вирватися із присудженого. Стати кимось іншим. Пустеля без Мойсея. Без землі обітованої. Обрій далекий, ясний і холодний, як світло дисплея. Люциферський блиск над горизонтом. Місто Завіхост. Довгий прямий підйом за Вінярами, і потім вид згори на схід, на ріку в далині. Я міг би так їхати і їхати. Міняти диски. Перемикати радіостанції. Дивитися, як розкривається пейзаж. Щораз глибше у цей край. У його нутроші. В глибину його самотності. Тепер, коли починається весна, і ще нема листя на деревах, і все це навколо таке голе, таке беззахисне і таке сумне. Заки почнеться травень, заки він великодушно одягне цю землю. Висихає болото, і пахне димом вогнищ. Чути запах гною, який заносять з-понад полів теплі повіви вітру. Цей дим і цей гній заходять через задвірки до міст. Як підступний туман. На те, що вичищене, витерте, вимите, напахчене. Осідає отруйною рососою на всьому новому, блискучому, немов золота поволока. Тому худобу заб'ють. Відведуть її на м'ясокомбінат, звідки чути ні стогону, ні смороду. І полів під паром теж не буде, щоб не палити старої трави. Натомість всюди буде рости пострижена і зелена. Бо ми є невірниками, і, щоби звільнитися, перегриземо власну кістку, як впійманий лис. Потім перехрестя, як завжди, я повертаю ліворуч. Дорога йде вниз, а справа піднімається сандомирське узвишся з усім тим достоїнством і з красою століть, але я їду тепер вліво, на велику торговицю, і припарковую машину біля плаского залізного барака. Не можу стриматися і заходжу, бо люблю дивитися, як мої брати і сестри купують. Я заходжу в ці бляшані буди, наповнені дрантям і гидотою, і блукаю серед фантомів, серед відображень і облуди. Відразу гублюся, бо все подібне, нереальне і повне того напівтемного блиску, того оманливого освітлення, в якому неможливо розпізнати справжніх форм і кольорів предмета. Але я відважний і не пропущу жодного супермаркету, жодного торгового центру. Звертаю до кожного, що при дорозі, і паркуюся. Бо не можу відірвати від них погляду. Від того, як вони ходять і мацають. Як вдихають запах клею, лаку і штучного каучуку. Снують у цьому

звабливому сьайві, як сонні риби, і я з ними, очманілий, самотній і сумний. Дитя дефіциту і регламентованості. Син антиспоживацького світу.

Ми жили, як монахи, і так було добре. Але тепер я люблю дивитися, як проклятий люд землі нарешті повстає і тягнеться за тим, що йому належить. Я крадуся і підслуховую, як вони радяться. У них серйозні вирази обличчя. Не усміхаються, ніби це все їх зовсім не тішить. Пхають візки, з яких щось випадає. Невдовзі будуть свята. Падає на підлогу. Виблискують обгортки. Ми жили, як у монастирі, пам'ятаєш? Свята. Запах рому, запах ванілії. У скляних пляшечках, що нагадували мензурки з ліками. Запахи. Вони наповнювали дім, в якому було небагато, окрім цього. Майже нематеріальне буття. З кухні розносилося тепле повітря. Аура. Холод постелі у недогрітих кімнатах. Ранкове світло на простих меблях. Так було. Тепер також Великий Тиждень, і я їду крізь країну: Вірча, Перемишль, Ярослав. Десь біля Олещиць западають зеленкуваті присмерки. Накрапає дощ. Цешанів. Я відчиняю вікно, щоб відчутти тепле, вологе повітря. Усе вже позамикане. І доми, і крамниці. Лише у напівтінях, у закамарках, на лавках сидять пацани. З пивом, з колою, з чіпсами. Мов зграйки пташок, щоби разом, як горобчики у строкатих трикотажах, у бейсболках, у білих кросівках, які в цій темноті здаються крейдяними. Королі підкарпатсько-люблінської ночі. Відчинені тільки костели. Жовте світло виходить крізь причинені двері і гасне за порогом. Чування біля тіла жида, якого вбили невірні. Вони століттями приходять у цей час і прилюдно лементують і звинувачують. Ніхто нічого не розуміє. Ні священники, ні старі жінки. Замість того, щоб звинувачувати, мали б дякувати, що хтось зробив це замість них. Що хтось замість них убив Його. Бо ж інакше вони самі мусили вчинити, щоб «було виконано». Священники у сутанах, єпископи в золоті із жезлами, сільські баби, побожний народ, який сьогодні весь день сунув навколішки по холодних підлогах, щоби цілувати гіпсові рани, щоби згадувати, нагнітати печаль, плекати ненависть, усі вони в цих чорних суконках, у хустках, з торбинками, з книжечками, в яких все написано чорним по білому, із зім'ятими бейсболками в руках, у джинсах, з ледь прикритими пупками, на хитких обцасах, у зеленавих костюмах, у чорній шкірі, розстеляючи хустинку, щоб стати на коліно, у нафталіні, у парфумах, у невинності, всі вони мали би до хрипоти

кричати: «Розіпни Його! Розіпни!»). Але їм пощастило. Замість них все зробили євреї. Від початку до самого кінця. А ці стояли з роззявленими ротами і не могли нічого зрозуміти. Не могли зрозуміти, що хтось їх замінив, бо вони були надто боязкі, надто фальшиві, надто дитинні, щоби собі зробити справжнього Бога. Прийшли на готове і потім вже ніколи не могли їм цього пробачити. Так я собі роздумував, дивляючись у червоні світла авто, які мене обганяли. Кожен має таку хресну дорогу, на яку заслужив. Номер 865, наприклад. Плажув, Нароль, Кадлубіска. Велика П'ятниця. Я мав би звернути до Белжця. Коли там спалювали тіла просто неба, на ґратах із залізничних рейок, то в селі на шибках осідав жир. Але настала ніч, і що? Я стояв би перед чорною залізною брамою і дивився б у темноту. Стояв би і прислухався до поїздів. Нюхав повітря. Все ж повернув ліворуч на сімнадцятку, і тепер Томашів. На заправці «Шелл» черга автомобілів до мийки. Хлопці залицяються до дівчат. Починається вікенд. Я їду своєю країною, задивлений у костели, задивлений у дорожні знаки. Думаю про неї, про те, як вона шукає на радіо своєї Служби Божої. Сама у порожній кімнаті. Крутить ручкою і відкидає непотрібні звуки, усуває надмір світу і врешті знаходить відправу. І так роками. Колись давно кожного недільного ранку вона обертала мною перед дзеркалом у коридорі. Гарно одягненого, випрасуваного, напахченого. Я відчував холодний доторк пальця з краплею одеколону. До кишені клала хустинку, складену вчетверо або увосьмеро. Вона була гладкою і твердою від залізка. Мов тонка дощечка. Іти треба було майже півгодини. Асфальтованою вулицею в тіні старих дерев. Сім'ї трималися купи. Потім дітлахи відділялися і збиралися в окремі рухливі гурти. Костел стояв на піщаному горбі. До нього йти широкими бетонними сходами. Скромна, струнка неоготика. В середині вміщалося біля ста осіб. Можна було відчути, що ти справді вибраний, але я просто вмирав з нудьги. А тепер хочу, щоб це повернулося, але знаю, що даремно. Спостерігаю за жовтим світлом, що виповзає з дверей костелів. Посеред чорної ночі Любенщини, чорної ночі Сходу із Белжецем на самому її дні, у підземеллях темряви. Але не звертаю, а їду до своїх, дивлячись, як вони завантажують візки, як миють машини, як купують пиво в освітлених павільйонах «Шелл», «ВР» і «Статойл». Змінюю радіостанції, слухаючи голос вітчизни. Цілком так, як вона у своїй кімнаті. Я також налаштовую Радіо Марія. Маю його у

програмі. Досить лиш натиснути кнопку. Найкраще його слухати на бічних дорогах, на усіх цих вісімсот з чимось, п'ятсот щось там, чотириста, триста. Восени і навесні, коли на деревах нема листя. Тоді добре видно доми і подвір'я. Видно закамарки. Видно це притишене життя другого плану. Закапелки людських днів. Охайну убогість з пластиковими світильниками, які вдають бронзу, над входом. Усе обрізане, покладане і зужите. То тут, то там, іграшкового розміру. Доглянуте з останніх сил. Або вип'ячується наново, з якоюсь сумною демонстративністю затираючи сліди колишніх днів. Новації над новаціями, не подібні ні на що. Минуле перемішане з тим, що ще не настало. Дротяна сітка, кури і забетоноване місце для гриля з натурального каменю, плюс комин з клінкерної цегли. Отож минаю Торунь і глибше заїжджаю у вітчизну. Сорок на годину, і дивлюся, звідки дзвонять слухачі. Звідти. З-під низького неба. Дзвонять з-за плаского горизонту. Дзвонять у Велику П'ятницю, коли мусять оплакувати жида з гіпсу, з пластику, а мали би якогось порядного Бога, польського, з крові і кості, з нашого м'яса. Дзвонять від тієї ляської самотності. Від цієї покинутості. Із світової прірви. Як тільки починається нормальна країна, трицифрові дороги, то я відразу їх вмикаю. Слухаю людські голоси. Що мають диван, який хочуть віддати. Не надто вживаний, у доброму стані. Що є електрики, які можуть допомогти за спасибі. Поремонтувати розетку, подивитися, чи десь не іскрить. Що коли комусь потрібно щось перевезти, то є фургон, вільний у другій половині дня, заплатити тільки за солярку, якщо це задорого, то й того не треба. Дають свій номер телефону. Або помер чоловік, діти давно живуть самостійно, залишилася тільки наймолодша, але вона не має візка, тому взагалі не виходить. Лише з кухні до кімнати, до вікна з видом крізь фіранки і квіти, але не далі, бо нема кому допомогти, щоб винести за поріг і трьома сходками вниз, тож сонце має тільки у вікні. То якби хтось міг навідуватися раз або два рази на тиждень, ось номер телефону. Або що певного дня приходять Матір Божа, з'являється цілком по-справжньому, повертаються сили і з плечей спадає тягар днів. Господи, допоможи моєму чоловікові у боротьбі зі шкідливими звичками. А моїй дружині поможи, щоб так не страждала від хвороби. Я це слухаю. Серед обійсть, захованих від дороги по закапелках і загороджених «про всяк випадок». Деякі подвір'я заростають травою, і видно лиш одну стежку,

протоптану до фіртки. Де-не-де у вікні біліє непорушне обличчя. Коти на підвіконнях очікують ранкового сонця. Томашів. Паркани. Велика Субота. Червоні пожежні машини припарковані біля костелу. Я знаходжу вісімсот п'ятдесяту і вирушаю в керунку Грубешова. Вимикаю радіо, коли починають говорити отці-редактори. Вони говорять слизько і мертво. Зовсім інакше, ніж усі ті, хто з цих домів, з цих районних поштамтів висилає лепту вдовам. Виглядає так, що вони платять за те, що іноді тремтячим голосом можуть щось сказати з глибини ночі, з безодні своєї Великої П'ятниці, своєї Суботи. Заповнюють бланки переказів і платять за те, щоби хтось їх вислухав. Ядвіга з Любашева. Стефан з Олечиць. Нізвідки. Німі, відкладені, перевішені на гачок небуття. Вони платять і можуть промовляти з глибини своєї самотності, з глибини свого страху. Отак я їду і чую навколо їхні голоси. Якби не це радіо, ніколи б їх не почув, ніхто не почув би їх. De profundis. Ландшафт починає бути хвилястим. Лагідні хребти узгір'я котяться на схід до кордону. Перемінно ясно-зелені і коричневі, поділені геометрією меж на клаптики. Це зникне, коли помруть останні старі, а молоді виїдуть. Іноді я бачу їх в отих бляшаних маркетах, виповнених трупним світлом. Діди і внуки. Молоді піднесені, з гарячковими очима. Старі обачні, обережні, у костюмах з минулих часів. Невпевнено чимчикують слідом за молодими, що рухаються, мов у гіпнозі. Там нема вікон. Як у гробницях, як у прозекторській. Мабуть, усе це саме так закінчиться. Усі сюди прийдуть і дозволять себе зачинити. Потім згасне навіть мертвецьке освітлення, і всі вони ходитимуть, повзатимуть, присвічуючи собі телефонами, поки не сядуть батарейки. Такі думки з'явилися, коли я їхав вісімсот п'ятдесятою на Грубешів. Обганяв жінок, що везли на роверах свячене. Великі селянські кошики, накриті білими серветками. Була Велика Субота. Придорожні хрести хтось прибрав кольоровими стрічками. Біля одного горіла червона намогильна лампадка.

Але всупереч безодні, яка відкривалася при фундаментах світу, день був величезний і ясний. Сяйвом із Волинської височини тягнуло, як вітром. У Грубешові біля костелу стояли біля «пасата» хлопці в обтислому одязі. Двері авта були відчинені, і гуділи баси. Хлопці прислухалися і щось регулювали. Костел стояв на високому березі Гучви. Люди йшли з кошиками, але кудись вбік, бо свячення, мабуть,

відбувалося просто неба, біля дзвіниці, тож коло Гробу Господнього було не людно. Самі лиш старі жінки, тобто так, як у житті. Адже у селах біля небіжчика теж чували бабки і тітки, запалюючи свічки і шепочучи молитви. Так було і тут. У холоді, у півтемряві, у тиші. Гріб був простий. Лише останки і квіти. На стіні над ним висіла картина. Біблійна сцена з пустелею, скелею і гробницею, до якої простував темноволосий люд у білих шатах. Так все починалося — у далекій землі, без нашої участі. Прийшло до нас з давнини і здалека. Над Гучву, і тепер тут плачуть. Що його вбили. А самі ні при чому. Чекали на готове. Наївні і невинні на віки віків. Я лиш хвильку перепочиваю і відразу далі. Шукаю сімдесят четверту. Дорогою минаю церкву серед високих дерев. Вона блякне, рудіє. Місто відразу закінчується, пастораль, колони, балюстради, старання. Я виїжджаю, звертаю на заправку, щоб взяти подвійне еспресо в картоннім горнятку. П'ю похапцем і ледь не ошпарююсь, бо хочу мати світлий розум у цей найтемніший день на світі. Аби все те, що я бачу і чую, входило глибше. Аби прошивало наскрізь. Оскільки нічого іншого ми зробити не можемо. Справа починається низьке зелене пасовище зі стадами гусей. Все правильно. Тепер Гусинне. Голубі і склянисті розливи Бугу. Ріка дитинства, немов судина в тілі. Можливо, перша ріка в житті, яку я побачив. Адже коли ми мешкали на Грохуві,^[3] то цілком міг не бачити Вісли. Ти запаковувала мене в конверт, і гайда на схід. Вантажівками із залізною драбинкою, якими селяни-робітники поверталися з роботи. І ми серед них. Я в конверті, ти в пальтечку з хутряним комірчиком, а на голові хустка. На схід. Аби я, немов Антей, міг торкнутися тих земель. Машиною «Люблін», машиною «Стар», на дерев'яній лавці. Мені здається, що дотепер пам'ятаю запах тих тіл, одягу, вихлопів. І тепер, як тільки бачу Буг, вертаюся в часі назад. Набираюся сили. Думаю, що я зміг би все те, що відбулося, запам'ятати наново, ще сильніше. Може, я був сліпий, як кошеня, і коли вперше розплющив очі, то там плив Буг. Я виглядав з конверта. П'ять хвилин від дерев'яної хати. Через піщану гору, і вже починалася суха рівнина, де через кілька років я знаходив скаменілі удари блискавки. Але тепер знаходжу поворот на вісімсот шістнадцяту, і відразу починається Городло. Перед низьким будинком з бетонної цегли висять два мундири пожежників. Сохнуть на сонці і на вітрі. Пісок на подвір'ї майже білий. Довкола нікого нема, і тільки ці чорно-

салатові, фосфоризовані уніформи тривожно лопочуть посеред безлюдного краєвиду. З правого боку знову з'являється ріка. Цього дня Він заходить до пекла, але я чомусь не можу знайти у Городлі костелу, тож їду далі на північ і щойно у Дубенці натрапляю на святиню. Біла, скромна, бароко, необароко, стоїть дещо на узбіччі. Всередині пахне вологою і східним занепадом. На хорах облущується орган, наче покинута дитяча іграшка. Порожньо. Троє людей. Двоє пожежників у таких уніформах, як ті, що сушилися. Стоять на варті біля гробу, але якось дивно. Напевно, з поваги повернулися обличчями до ніші з гробом, а задом до решти світу, тож як варта вони радше ні до чого. І знову стара жінка з вервицею. Зернини повільно висипаються з її долоні. І тихо, дійсно, як після смерті, але крізь вікна ллється гарне світло. Всі троє — неначе образ. Я опустився на коліна трохи далі, щоб не порушити композицію. Зрештою, був тут проїздом. Коричневий папір для пакунків імітував скелі, але білі квіти у вазонках здавалися живими. Тільки тіло, зняте з хреста, і більше нічого. Може, саме так Він має являтися зі своїм життям або смертю. В тиші, на самоті, у пустці. А не перед ревучими натовпами, які вже як зберуться, то врешті починають кричати це своє «Розіпни!». Байдуже кого. Як у цьому радіо. Коли промовляють ті з глибин своєї самотності, ніколи не кажуть «ми». Вони дзвонять з темряви своєї долі. Дзвонять із-за горизонту. А тоді озивається редактор зі своєю мерзенною балаканиною, з тією клейкою мовою, яка ледве повертається, ледве бреде, лиш вимазує все, чого торкнеться. Існують тільки «вони» і «ми». І ані живої душі. Ніби ніякий Бог не втілювався в чоловіка, а має лиш з'явитися на виклик, щоби пригнобити «отих» і возвеличити «наших». Буг простягає свої зелені рамена вздовж старого шосе, крізь цей одноповерховий край, жадібний втіхи, а я вислуховую на ультракоротких хвилях диявольську, ненависну бесіду, що ведеться в ім'я релігії, яка стверджує, що «спочатку було слово». Ультракороткі все витримують, як папір, мабуть, ще й зі всією байдужістю розвіюють отруту над Україною і Білоруссю. Господи, знаю, що ти зайнятий, що не маєш часу, що сьогодні опускаєшся в пекло, але вважаю, що Ти повинен розігнати мій народ на всі чотири сторони. Ти мусиш прогнати його від себе, як тих крамарів із храму. Вигнати їх в якусь пустелю, щоб тинялися, як євреї. Аби їм не здавалося, що мають до Тебе якийсь груповий доступ, що Ти будеш розглядати їх купно і

зараховувати їм всі ті племінні заслуги, які вони собі вигадують, приписують і потім у них вірять, вважаючи, що це заслуги перед Тобою. Господи, на Твоєму місці я розігнав би їх по цілім світі на тисячоліття, як народ Ізраїлю. І щойно тоді з'ясувалося б, чого вони варті. Якби вони не мали цих своїх Мазовша, Келецького, Грюнвальда, всіх цих листопадів, січнів і вереснів, що куряться димом горілого м'яса, от тоді би з'ясувалося. Якби вони не мали нічого. Не мали б для свого оправдання жодного росіянина, ні німця, ні єврея, ані того свого папи для поганського культу, лише пісок на сто кілометрів, тоді було би ясно, чи вони вірять, чи лиш роблять всенародний хосен. Піски і вічність. Так би я вчинив.

У космос. І розтрощив би на їхніх очах Ченстохову, як Єрихон, як ятки єрусалимських голубарів. Щоби після того, як уже проженеш цей мій вибраний народ, до Тебе могли прийти незрячі і криві, щоби вони не мусили надсилати зі своїх сільських поштових відділень, позначених жовтим горном, термінові перекази з останнім грошем для розбійників у печерах ефіру. Так собі роздумую вже за Дуб'єнкою, перетинаючи дванадцятку, яка з іншого боку кордону стає дорогою Мо7 і тягнеться аж до Києва. Так собі роздумую і уявляю, як мама вмикає свої китайські або тайванські приймачі зі срібного пластику, який імітує алюміній. Як вона вичікує розради. Шур-шур-шур від одного до іншого. Але з коробочок долинає тільки галас і точаться фальшиві свідчення. Тож вона шур-шур-шур туди-сюди, шукаючи щілини у цьому гвалті. Брязкотить ринками і пательнями. Укутується, бо з глибу світу тягне холодом. Сидить поруч, але ми самотні. Кажу: мамо, не слухай цього всього. Але сам не вмію сказати їй чогось втішного. Лиш постійно згадую собі ті хвилини в коридорі, коли перед виходом до костелу вона перевіряла, як я виглядаю. І холодний дотик пальця з краплею дешевих парфумів. А тепер не можу просто сказати: не бійся, все буде добре. Бо ми самотні, коли Він у пеклі. І залишив нас під опіку ультракоротких хвиль. Навіки в мороці Великої Суботи.

*

Тепер холодно. Знову листопад і холодно. Мороз із вітром налітає зі сходу, і треба кутатися. Нема жодного прикриття. Від самого Уралу пласко, пласко, пласко. Ніяких перешкод для погоди, ніяких перешкод для військ. Так думав Наполеон, так думав Гітлер. Поверталися ні з чим. Вони не мали поняття, що може бути щось таке велике, як цей плаский Схід. Що скільки б не їхав, не доїдеш. Що не пошлеш — те й пропаде. Усе це згадується, коли сходити в Любліні з Гродської сходами на площу, і цей вітер вдаряє справа в обличчя. Цей вітер з-понад багатоповерхівок і далі, з глибини тієї пільми, яка починається десь за Хабаровськом, за Владивостоком. Я одягаю все, що маю: гольф, безрукавку, куртку, капюшон, але ніщо не допомагає. Досить лиш вийти з Гродської, і відчуваєш, що невдовзі почнеться зима. Що вона десь там вже готується до стрибка, наче сніжний барс. Так.

Я вирушаю з дому, і траєкторія у незбагненний спосіб завжди хилиться і натягається в той бік. Ніби там є полюс, який притягає стрілку компаса. Завжди, наприклад, волів вибратися до Кросна, а не до Сонна. Мені здавалося, що Кросно є якимось початком, якоюсь брамою. Так само, як Сянок, і так само, як найгарніша брама на схід, себто Перемишль. Брама брам. Але приїхав до Любліна і ходжу вітряними вулицями. Виходжу боком з-за рогу і чекаю, зіщулений, удару. Колись мав вибирати між Парижем і Кишиневом, то поїхав до Кишинева. Париж, тобто мій французький видавець, ніколи мені цього не пробачив. У Парижі неможливо навіть подумати, що може так студено задувати. Вони там залюблені у Схід, що означає в Росію, але на такий вітровій не висунуться.

Справді віє так, ніби там починається якийсь кінець світу. До такої думки ми призвичаїлися за останні роки. Що там нічого нема, лише вилуплюються вітри і родиться темінь. Що життя починається щойно тут. Тому я люблю сюди приїжджати наперекір. Виставляти себе на цей розбурханий мороз, який пронизує. З Гродської переходжу через площу на інший бік, поміж автобуси. Звичайно, був кебаб. Ідеш холодним вечором і безпомилково знаходиш його за запахом. Кебабами займався марокканець. Дуже милий. Ми розговорилися, і я запитав, як

він витримує цей клімат. Марокканець відповів, що клімат кліматом, але гірше з п'яними поляками. Казав, що не розуміє, навіщо так напиватися. Я відповідав, що теж не розумію, але іноді роблю так само. Щоправда, не зчиняю бучі біля кебабу. Так. Потім я ще раз повертався до нього, щоби з'їсти щось на вечір. З Рибної до Гродської і вниз. Або прямо на Любартовську, але там віяло відразу, бо вулиця широка.

Колись, давно, може, наприкінці сімдесятих років, я зійшов тут на світанку з вантажівки. Вона їхала до Бялостока, а я добирався до Варшави. Був літній світанок. Може, четверта, тепло, зоряниця на сході і ані душі. Я проминув замок і ввійшов до старого міста. Усе лущилося і облітало. Із затінків заносило вологою і пліснявою. Може, хтось і стояв у брамі, вигнаний ранковим деліріумом, але я нікого не зауважив. Був зовсім сам і мав відчуття, що тут щось сталося і вже ніколи не викриється. Але якась похмура пронизлива краса залишилася в моїй пам'яті. Я тоді їхав з Бещад. Із зеленої, чудової країни, яка теж була підбита жахом минулого. І з того бещадського світла у цю вологу, облуплену тіняву. Може, тоді я відчув, як щоденна реальність має паралельні світи? Під своєю шкірою. У глибині, як скриті в тілі жили, якими тече темна кров колишніх подій. Проминуло, але не відійшло.

Гродською вниз, але не на площу, а мостом попри замок. Найкраще вже ввечері, щоб дивитися на чорну вирву внизу, на темну прірву в середині міста. Вдень там стає людно, роїться печальна торгівля для найбільш бідних. Поміж автобусів, які від'їжджають на Піски, Хрщонів, на Бихаву, на Жолкевку, в туманну далину старого асфальту з рядами тополь на узбіччях. За дня це перетворюється на неповороткий рій нелегальності. Перечікування і переживання з дня на день. Таксисти ріжуться в карти на капотах. Торби в клітку і штучна шкіра. Купи всього. Тієї одноразовості, яка приносить втіху найубогішим. Якби здійнявся порядний вітер, це все полетіло би в небо, як у якогось дикого Шагала: підштанці, колготки, станики, джинси, хімічні мережива, блискітки, золотисте барахло, каблучки, пуми і лампаси, тигрячі шуби з вуглеводнів — усе в небо. Поки не залишився б голий бетон, чорна бруківка, темний яр у тому місці, яке померло, і потім уже ніхто не зробив нічого постійного. Тільки цей кочовий табір: вранці розгорнути, ввечері згорнути. Як намети у студеної пустелі, у

кам'яному степу. От лиш таке вдалося воскресити — якусь сумну пародію, якусь карикатуру на те місто, що її поглинув вогонь.

Стільки разів я їхав у ті краї, а ніколи не доїжджав до нього. У Жижині або в Курові повертали направо. Це означає, що ми висідали з машини і чекали наступної okazji. Завжди якось таланило. Автівки тоді пахли низькооктановим свинцевим бензином. Цей запах, змішаний з літньою спекою, з димом сигарет, мав у собі щось наркотичне. Але повертали праворуч, і Люблін залишався десь удалині, немов лагідний охоронець цих місць. Сама його назва звучала приязно і тепло. Асоціювалася з літом, свободою, з доброзичливістю пейзажу. Але ми їхали до Казімежа. Починаючи з травня. Просто замість того, щоб іти до школи, ми їхали стопом до Старої Мілосної, бо там розходилися дороги на Люблін і на Брест. Коли щастило, були на місці за тричотири години. Якось я їхав з кимось уночі. Водій висадив нас у Пулавах. Небо вже ясніло. Далі ми йшли пішки. На світанку ввійшли до містечка. Було тепло і тихо. Лиш звуки наших кроків на ринку. З пекарні долинав запах свіжого хліба. Перемішаний із цим світанком, з тишею. Пішли туди. Пекар зрадив, побачивши нас, хоч ми були обдерті, довговолосі і запорошені. Він втішився, що хтось встає так рано, як він. Подарував нам буханець. Його неможливо було втримати. Треба було нести, загорнувши в сорочку. Потім ми постукали до якогось господарства, і жінка дозволила нам поспати на сні. Ми отримали молоко до свіжого хліба. Отримали постіль. Сонце вставало, а ми вкладалися. Мені було шістнадцять, може, сімнадцять років, і я уявляв собі, що власне це є Сходом — країною чудес. Входиш на світанку до малого містечка, і тебе гостять так, як треба гостити мандрівника. Їжа, доброзичливість і сон. І віддалік Люблін, наче замок на зеленім узвишші, що оберігає спокій цих земель.

Впевнений, що того ранку, коли я вперше опинився в цьому місті, небо на сході було червоне. Алебарди замкового декору на цьому тлі виглядали чорно і грізно. Раніше я ніколи не бачив, щоби над містом панували знаряддя смерті. Те, що було важливим у стародавньому Римі, тут набирало інших значень. У цьому не було жодного Риму, жодних лікторських пучків.

Чорні сокири нависали над Сходом як прокляття, як погроза. Я ввійшов у руїни старого міста і відчув, що час стоїть тут, як затхле повітря. Ніби ступив у минуле. Але тоді я не знав, що тут сталося. Я вибирав ці краї, бо вони були зелені, просякні золотим світлом і здавалося, що їх ніколи не покидає спека. І чим далі у хвилястий ландшафт, тим глибшою стає тиша. Немов розступається вода або дзеркало, відкриваючи перехід на інший бік. У країну дитинства. Понад Буг із блакитною смугою протилежного берега. За течією до місця, де ріка завертає на захід і полишає кордон. Туди, де в дерев'яному домі жовтий промінь нафтової лампи пропалював чорний папір ночі, а на звороті цієї випаленої сторінки з'являлися неспокійні сни, яких не зберегла пам'ять, але нічого важливішого після них більше ніколи не снилося. На світанку сіявся сонячний пил і укладався скісними лініями. З тінистого подвір'я чулося постогнування корів, брязкіт відер, туркотіння ланцюга. Однак далі можна було спати, без зусиль здійснюючись серед цих теплих потоків світла і відголосків. Схід.

А тепер зимовий холод у листопаді. Гродська виходить на замок, щоб зверху дивитися на темну вирву посеред міста. На рештки вогню, на кебаб, на чорний вітер і на невидимі голки льоду у вітрі звідкись з-над Дорогуска. Вітер із Собібора і Белжеця. Для того з'їжджаються до міста Любліна — щоби дивитися на Собібор і на Белжець і принохуватися до вітру, як пси. Нюхати повітря. Белжець почали будувати в листопаді. На Всіх Святих почали. Парох призначав робітників. Німці наказали, і парох призначав разом з війтом. Будували, але не знали що. Оділо Глобочнік у білій віллі на Бічній Любомельській тицяв пальцем у карту: тут, тут і тут має бути збудовано. Белжець почали на Всіх Святих. До половини грудня вже стояли бараки, роздягальня і туалет. «Біля цього барака ми будували третій барак, дванадцять метрів завдовжки і вісім метрів завширшки. Він був розділений дерев'яними стінами на три частини, відповідно кожна частина була чотири метри завширшки і вісім завдовжки. У висоту ці частини мали два метри. Внутрішні стіни бараку були зроблені так, що ми збивали дошки, а порожнину між ними засипали піском. Ззовні стіни барака були оббиті толем, крім цього, підлоги і стіни до висоти одного метра десяти сантиметрів були оббиті

цинковою бляхою». Зовсім так, ніби будували дім. Стукіт молотків, вищання пил, запах живиці в осінньому повітрі. Люди йдуть на цвинтар запалювати свічки. «Кожна частина цього барака у своїй північній частині мала двері метр вісімдесят заввишки і метр десять завширшки. Ці двері, як і двері до коридору, були ущільнені гумою. Всі двері у бараку відчинялися назовні. Двері були дуже міцно збиті з трьох цільних брусів і убезпечені від виваження зсередини барака дерев'яним засувом, що впихався у два залізні гаки, вмонтовані спеціально для цього». Будували у листопаді, пахло живицею і трачинням, як на будівництві звичайного дому.

Щоби встигнути схоронитися від морозів. Перший раз я побував там взимку. На всьому лежав мокрий сніг. У Томашові Любельському я купив собі каву на бензозаправці перед самим закінченням сімнадцятої дороги. Випив її, їдучи останніх вісім кілометрів. Проминув вісімсот шістдесят п'яту, що провадить додому, і переїхав залізничну колію. Звернув вліво на стоянку. Вийшов і відразу побачив цей червоночорний напис: «Засоби гігієни. Імпорт з Німеччини». Його намалювали пензлем або спреєм на двоповерховому будинку з великим цегляним комином. Відразу за парканом концтабору. Зо півгодини я ходив і відгортав мокрий сніг з написів польською і гебрейською. Відшукав місця, в яких бував: Дукля, Золочів, Риманув, Делятин. По-польськи і по-гебрейськи. Але треба було згортати мокрий сніг з кам'яних плит, щоб відслонити літери. Весь час із цим написом за спиною, що гігієна — з Німеччини.

То що? Кажемо «Люблін», а думаємо «Белжець»? Кажемо «Люблін», а згадується чудовий світанок у Казімежі? Що все так переплітається, що потім не розплутаєш? Що треба було б розрубати, але тоді нічого не залишиться, все витече, як кров із живого тіла? Темне і світле?

Нитка і основа? Невинність дитинства і прокляття досвіду? Ти для цього сюди приїхав? Тобі треба було просто описати місто, а ти заплутуєш і бачиш Белжець замість, наприклад, каплиці в замку, тобто колишньої слави і хвали?

Я бачу і одне, і друге, і третє. Купив квиток і пішов. Усі йшли, ціла черга, а всередині тіснувато. Вичекав, заки вже трохи надивилися і повиходили. Тож тіснота і небо, і святість разом зі світлом звідкись із

самої гори. Як у ті часи, коли святе і небесне напирало з усіх боків. Світ був великий і небезпечний, і можна було схоронитися в Божому провидінні, загорнутися у Божу ласку, закутатися в цей золотистий плащ надприродності, яка тут, у каплиці, ставала теплою і м'якою, мов шовк на сонці. Щоби не мав доступу жах диявольського світу. Жах страшної матерії, яка простяглася аж до Хабаровська і Владивостока, до краю землі, за яким — вогняне пекло, де чорти палять людські тіла. Колись на румунській Буковині я бачив подібну святість образів, але немов зісподу. Там, у Воронеті, в Гуморулуї стіни середньовічних монастирів розмальовані ззовні. Від фундаментів до даху вони вкриті святою оповіддю, аби прийшли люди мали звідки черпати втіху і надію. Натомість тут — у самотності і тиші. У мене було бажання стати посередині, розправити плечі і, мов вируючий дєрвіш, відірватися від люблінської землі, від паркету і зникнути у блакитному імлистому світлі там у вишині. Але не сталося. Я вийшов. І ці, і ті, люблінські і буковинські фрески були наповнені сьйвом, як ікони. Сьйвом Сходу. Не знайшов би в них і сліду тіні. На небі нема ночі, нема космосу, світло рівномірно виходить з предметів, з постатей, і цілий світ є тільки світлом. Обіцянка, яка здійсниться. Я вийшов з перегрітого приміщення. Перед входом уже чекала група старших людей, які приїхали з села. Вони заходили, як до справжнього костелу. Можливо, навіть хотіли стати на коліна, як мені хотілося закрутитися і відлетіти. Я трохи походив залами. Було те, що всюди: строї, картини, старі рушніці, черепки. У темному залі показували виставу про народні страхи. Чорти і відьми світилися червоним. А в найбільшому висіли картини. Я посидів хвильку перед Матейком: «Євреїв приймають у Польщі». Все, як у Матейка, — клубок, вир людей і речей. Кольори, портьєри, вигини, складки, покривала і плащі. Це був дуже блаватний художник, дуже єдвабний. Євреї виглядають, як цигани на старих гравюрах. Важко сказати, чи вони обдерті, чи живописні. Вони зображені як дика жестикулююча громада. Стоять, клякають, лежать, підносять руки до нема, і невідомо, чи хочуть до цієї нашої Польщі, чи радше рвуть собі волосся на голові. Владислав І Герман дивиться на них у задумі і дещо скептично. Впустити? Не впустити? Якась двозначність з обох сторін. Ну, все ж впустив, а євреї увійшли.

Я вийшов за ворота королівського замку. Була середина ясного дня. На Солідарності, на Тисячоліття плила ріка автомобілів. На площі Торговій, на вокзалі роївся натовп. Але люди, автівки, невибагливі товари, таксисти, автобуси, лисі хлопці, що стоять на платформах і чекають на свої Бихаву, Пяски і Жолкевку, — усе це ковзало по поверхні, під якою зяяла прірва, немов по чорному склі, крізь яке нічого не видно. Вони жили, ходили, продавали, але ніби не насправді. Тому що життя сюди більше не повернулося. І в цьому не було вини таксистів чи лисих хлопців. Просто у них було замало сили, щоби переважити пустку пекла. Ніхто не мав достатньо сили.

Того самого дня, холодного, але ясного, я пішов Любартовською догори. На розі Уніцької, біля колишньої ешиви, повернув і почав іти вниз. Правим боком. Заглядав у подвір'я. Там було, як тоді на світанку, коли я приїхав уперше. Грибок, волога, сірі мури, пивниця, щось гнило, пліснявіло без світла. Комірки, трухляві прибудови, вічні змертвілі сутінки. Було як ніч. Ніби тоді, тієї весни сорок другого, перестало дихати і сорок років задихалося. Синіло. Розкладалося. Нічим не зарадиш. Тож я ішов і заглядав. Похилі подвір'я. Віконця до чужого життя. Бліді діти. Безпритульні собаки. Своїм характерним швидким обачним кроком проходять зіщулені у капюшонах. Брама за брамою. Бурий фотопластикон. Жодної пам'яті, окрім неясного спогаду, що було щось інше. Що це ані вже чуже, ані ще власне. І невідомо, чи колись своїм буде. Бо як можна взяти щось, що було спалене і розвіяне. Залишаються сліди, будинки, пронизані смертю, речі, просякні димом. У цьому життя може заледве тліти. Як вогонь без кисню.

Ходити Любартовською, стояти на вокзалі, гуляти з візочками біля підніжжя замку, бігати там у спортивних костюмах. Чи це набагато відрізняється від того, коли доношуєш одяг, що залишився після знищених? Впихати руки в рукави, впихати тіло на місце їхніх тіл у просторі. Де проходить межа між крутієм, необхідністю і очевидністю? Не з'ясуєш. Чуже, ніч. моє. «А що? Мало так лежати? А що? Мало так стояти?» Отак ми увійшли в їхнє життя, не розділивши їхньої долі, бо хто б такого хотів, хто б наважився. Ми живемо на попелищах, маємо обвуглену, мертву пам'ять. Порожню.

Тож Любартовською вниз і потім знову на вокзал. Колом. Аби дивитися на людей, що наповнюють той простір, який заповнити неможливо. Вони промерзли і тихі. Стоять поодиноці. Молодші іноді разом. Я не пишу про євреїв. Пишу про нас. Про тих, хто залишився. Про те, що ми наповнили простір, з якого зникли вони. Що своїм життям ми намагаємося заповнити місце після їхнього життя. Наприклад, про моїх батьків, що могли прибути із села до великого міста, бо в цьому місті звільнилося місце. І я міг там народитися, щоби потім плекати наївну східну ностальгію, заки б не зрозумів, що Схід — це теж могила. Що чим далі у той бік, тим меншим є наше значення, тим легше нас позбутися і перетворити на порох або на лід. Це питання простору, якого тут надмір. «Схід належить СС», — сказав Гімлер і відправив сюди Глобочніка, який у білій віллі на Бічній Любомельській тицяв пальцем у карту, кажучи: «Збудуємо тут, тут і тут». Оскільки треба було зробити місце, бо їм мав належати Схід. Бо про Схід ніхто не зробить зауваження. Бо Схід завжди був звалищем тіл. І можна було їх палити, аж тлуц осідав на вікнах домів п'ять кілометрів далі. Але ніхто не смів цього зауважити, тільки жінки мили шиби без зайвого слова. Так було у Белжеці від осені сорок другого до весни сорок третього. Тому що треба було зробити місце, бо Схід мав належати їм.

Але місце залишилося для нас, а не для СС. Ми увійшли до чужих домів і розкладали у шафах наші речі. Ми казали: «Це нічийі доми, це нічийі шафи» і складали свої речі. Дивилися крізь чужі вікна, думаючи, що це наш краєвид. Ми не усвідомлювали, що він приховує. А він приховував мільйони спалених поглядів, і невидимий попіл випав на наші дні.

Ну, то що врешті з тією країною, чиєю брамою був і є Люблін? Що там було таке, що притягало? Яка обітниця? Пустки? З цим пейзажем, в який цивілізація всякає, як вода у пісок? Бо що? Ти сподівався, що врешті опинишся сам і станеш перед предвічним, як перша людина? Так? Вирушаючи через Люблін все далі і далі до самого краю землі? Аж поки не опинишся якогось дня на краю пустелі Алтан Елс? Так? Так. Там якогось серпневого ранку я почув цілковиту тишу. Сонце щойно встало, і обмаль речей поряд — намет, старий російський фургончик, безліч сухої трави — кидала чорні тіні. Скільки сягало око,

не було нічого, крім піску, цього сухого бадилля, слідів від автівок і решток вчорашнього вогнища. І така тиша, якої я не чув ніколи в житті. Усе було величезне, могутнє, видиме на десятки кілометрів, але не подавало жодного звуку. Немов було приготоване, але ще не почало діяти. Ніби зараз мало рушити. А я тут з'явився з іншого світу зі своїм неспокоєм, зі своїм уявленням, що час лінійний, і ми постійно мусимо встигнути з пункту А у пункт Б, бо інакше втратимо сенс. А тут нічого. Все існує, але час такий, як повітря, що кружляє довкола землі, кришить ребра скель і переносить піски з місця на місце. На східному краю Алтан Елс. Бо цілком можливо, мене вів глибокий страх того, що є людським. З Любартовської до краю Алтан Елс, де під землею, серед предвічних верств піску, можна знайти самі лиш кості тварин. Ніякого попелу, ніяких звалищ людських тіл.

Я виїжджаю з Окопової. Залишився б на довше, але їду. Там було волого, темно, листопадово. Пахло вугільним димом. У кожному під'їзді адвокатська контора. Можна подумати — місто судових суперечок. Але потім я додивився, що тут же поряд дві прокуратури і податкова інспекція, тож захист просто необхідний. Отож адвокати, міщанство і ця сіра тінь каменю. Трохи як у Пешті, але таке менше, прихилене, нижче. У літературі це вулиця Крокодилів. Видно Галичину, розчинену Конгресівкою, все занурене в ці вічні листопадові сутінки, у цю дещо безбарвну дрімоту між осінню і провесінню. Пограниччя культур, мов, релігій і погоди. З мого вікна відкривався гарний вид на бляшані дахи і плутанину старосвітських телевізійних антен. Але треба було збиратися. Я вирушав на світанні. Якраз виїжджали перші автобуси. Як завжди, мені хотілося не головними дорогами. Я хотів безперешкодно дивитися, як встає день, як країна виринає з пільми. Спочатку на Белжиці, тоді на Красник. Углиб вітчизни. У глибину її темного тіла. І потім, коли день починає проявляти форми, у цю сірість, у ці заштриховані далі, на які хтось поналіплював будинки, паркани, людські речі, всю цю історію існування в листопаді, пласку, як витинанка. Як ліпнина. Белжиці, Красник, Заклікув, де вже почалося Підкарпатське воєводство, але я волів думати, що це все ще Люблінське. Я не був проти. Я не був проти, аби Люблін став столицею цілого цього краю. Але не так, як у сорок четвертому, а по-справжньому. Він нагадував Польщу більше,

ніж Варшава. З тими її імпортованими хмародерами і фонтанами, які назавжди мали стерти ганьбу провінційності, що не давала їй спати ночами. Люблін був ліпший. Він нічого не вдавав. Холодний вітер зі сходу очищав вулиці від людей о десятій вечора. Лише у суботу Краківським передмістям ішла молодь. Жодного старшого. Ішли, зіщулюючись, і голосно розмовляли. Лаялись і мали простацькі голоси. Дівчата так само, як хлопці. Вони приїхали зі своїх містечок і намагалися наповнити порожнину цього міста. Тому Люблін більше нагадував Польщу з її нетяглістю, перервами в забудові, з її перебільшеною, неочевидною тожсамістю. На Вишинського, 4 я бачив чорну вивіску: "Прапори національні, церковні, європейські». Значить, Люблін боровся. Намагався позшивати те, що розлазилося в руках. Люблін був геройський і позбавлений демонстративності. Торгував на холодному асфальті в темній долині часу і намагався заповнити смертельну тишу голосами молодих. Таке я думав, залишаючи місто позаду. Уявляв собі, як повернуся до нього у травні, в зеленому заході, у пригаслому світлі, де повітря пахне дитинством, де перші сутінки обіцяли чудо і таємницю. Що повернуся до Любліна, немов у найвіддаленіші дні, коли нам була дана милість невинності. Як у те село над Бугом, де у сьняві ранку у сільській хаті вирував золотий пил. Або як в Алтан Елс.

Я в'їхав у це Підкарпатське воєводство, і відразу почався лід. Сорок на годину, і справді не вдавалося більше. Ті, що пробували, тепер стояли носами у кюветах і чекали на трактор. І тут, і там. Мене обігнала дорожня поліція із сиреною. Я здивовано дивився на них. Була, може, восьма. Сірі ранішні люди стояли на зупинках. Чоловіки курили. Хоч вікна були зачинені, я відчував цей запах у холодному скляному повітрі ранку. Так, було по восьмій, бо на Радіо Марія транслювали набожество святих годин. Щоразу, їдучи вранці країною, я його слухаю і підспівую на повний голос:

О Пречудна Діво Мати,
Не давай нам загинати,
Для любови Сина Свого
Хорони нас всіх від злого.

Співаю, щоб викликати з минулого пам'ять своїх бабусь і дідів. Те саме робив тепер, на цій ожеледиці. Пригадував собі їхні обличчя. Вони були схожі на обличчя тих, хто стояв на зупинках. Їхні доми були подібними на ті, що стояли при дорозі. Звичайні, непоказні, коли переводиш з них погляд, вони просто зникають. Але запам'ятав з дитинства цю дивну зміну, таємниче перевтілення, коли вранці з уст старих починали випливати слова пісні. Переважно вони говорили народною прозою, і раптом, несподівано на них сховався дар поезії. Їхні лица прояснювалися, а погляд сягав за межі щоденності, високо, далеко, куди не могла дійти жорстокість життя.

Тому, їдучи вранці країною, далеко від дому, я завжди це слухаю. Уявляю собі, як колись мої діди, а тепер усі ці люди із сірих ранкових годин, у своїх домівках, попри які я проїжджаю, слухали пісню, яка, здається, є безконечною. У домах цегляних, старих дерев'яних, з кривими дахами, під шифером, у новіших, мов із якогось чужого, далекого сну, з царинами, з ділянками землі, полями відразу за стіною, з тими наділами землі, які тягнуться ген до лісу, попід гай, аж до тутешнього горизонту, позбавленого неба, посивілого від туману. Я уявляю собі, як вони сидять біля своїх радіо і легенько похитуються туди-сюди, і їхні уста несвідомо доганяють молитву. Туди-сюди. У глибину часу, за його уявні межі, до:

Що то за пані
Стоїть з Ангелами —
Місяць і зорі в неї під ногами?
Чи то не Марія...

Тому, їдучи вранці країною, далеко від дому, я завжди це слухаю. Уявляю собі, як колись мої діди, а тепер усі ці люди із сірих ранкових годин, у своїх домівках, попри які я проїжджаю, слухали пісню, яка, здається, є безконечною. У домах цегляних, старих дерев'яних, з кривими дахами, під шифером, у новіших, мов із якогось чужого, далекого сну, з царинами, з ділянками землі, полями відразу за стіною, з тими наділами землі, які тягнуться ген до лісу, попід гай, аж до тутешнього горизонту, позбавленого неба, посивілого від туману. Я уявляю собі, як вони сидять біля своїх радіо і легенько похитуються туди-сюди, і їхні уста несвідомо доганяють молитву. Туди-сюди. У

глибину часу, за його уявні межі, до Гірного озера, до Червоного Моря, до пустелі Шур, до пустелі Сін, у тінь Синаю і далі аж на гору Нево, з якої відкривався вид на Ханаан. Взад і вперед, шепочучи, повторяючи, співаючи про Мойсея, Арона, Гедеона в середині листопада минулого року у Волі Жечицькій, у Мусікові, Бенкові, Хлопській Волі і в Подборку. Я співав разом з ними. У Стальовій Волі закінчилася ожеледь.

*

Стодоли вже нема, а сад зрубали. Колись він заслоняв дім. Тепер вітри розганяються з трьох сторін світу і вдаряються об дерев'яні стіни. Особливо зі сходу, з-над ріки. Дмуть з рівнин на протилежному березі, пересуваються через течію і потрапляють на підняту плескатість іншого берега. Задня захисна стіна вже не в змозі її стримати. Вони входять усередину, до двох кімнат, які використовували тільки тоді, коли приїжджали гості. Нема вже саду, нема розлогих яблунь, які брали на себе напір повітря і захищали від холоду і спеки.

Підлоги попровалювалися. Серед стін залягає холодне повітря. Волога входить у дерево і перетворює його на рудий порошок. Стодоли нема, і тепер можна бачити далеко на південь — поля, ряди тополь, споглядати всю глибину краєвиду. Колись цей дерев'яний будинок, вкритий соломою, замикав подвір'я. Тополі кидали тінь. Решта будівель стояла чотирикутником. Було як на острові. Як на степовому хуторі. Обійстя від обійстя за півкілометра. Увечері ми сиділи довкола єдиної лампи. Тож було так, як на загубленому посеред ночі кораблі. Але безпечно і тепло. Пахло нафтою і димом з печі. І їжа. Ми сиділи близько одне до одного і відчували свій запах. В іншій частині дому, за вузькими двостулковими дверима, було холодно і темно. Лиш ця одна кімната підсвічувалася золотим нафтовим полум'ям. Мала одне вікно, що виходило на подвір'я і далі, у безмір темені.

Але сад зрубаний і вже не захищає від холодної темряви. Я це чітко бачу. Побільшую мишею карту, поки вона не втрачає різкості. Дивлюся з кілометрової висоти і бачу той час, а одночасно — як він проминає. Все, як тоді, але багато чого зникло. Сітка доріг залишилася. Щоправда, деякі вилиняли, заростають, а інші стали виразнішими, заасфальтовані. Я трохи віддаляюся і бачу, що поменшало будинків. Біля дороги, що веде на південь від гостинця, — так казали: гостинця, — уцілів, може, кожен другий. На місці обійстя, яке стояло на початку справа, видно темні і ясні плямки, виставлені в геометричному узорі. Це пасіка, яку хтось привіз туди, де був дім. Я ходив цією дорогою, коли мав чотирнадцять років. Від дідівського

дому до дому вуйка. Тепер можу побачити, що це було трохи більше, ніж кілометр. Тітка була сестрою тата. На відміну від дідового, від її дому можна було побачити всі сторони світу. Найчастіше я дивився на схід. Здавалося, що земля трохи опускається в бік ріки, а потім, уже на другому березі, знову піднімається, зелена і безлюдна. Як степ. Тож я дивився туди. До ріки треба було йти якихось півгодини. Межами до дрогоїчинського шосе, а потім уже лиш похилою піщаною дорогою до самого берега. Буг завжди був зелений. Навіть під голубим небом. У гарячі дні пахло нагрітою вербою. Вона загороджувала доступ до води, і лише тут, у місці, де закінчувалася дорога, було щось подібне на маленький піщаний пляж. У засуху ми приїжджали туди возом і відрами набирали воду до трьохсотлітрової цистерни. Нею поїли худобу, коли та поверталася з пасовищ. Інший берег мав вигляд піщаного урвиська. Іноді на ньому з'являлися корови або коні, здавалося, немов вони прийшли нізвідки.

Тепер я дивлюся на все це зверху. Це рання весна або пізня осінь, бо на деревах немає листя. Або безсніжна зима. Бачу голий сливовий сад вуйка. І чотири високі тополі, що оточують обійстя із північного сходу. Мандруючи околицями, обніжками серед полів у ледь хвилястому ландшафті, завдяки їм я завжди знаходив дорогу додому. Тут кожне господарство мало свої тополі, у кожному вони відрізнялися розташуванням і кількістю. Годі було заблукати. Тепер теж. Я клікаю — і відразу потрапляю в геометричний пейзаж. Прямокутники, ромби і багатокутники полів покреслені прямими лініями зораних скиб. Зелені і сірі смуги наділів впорядковують плаский простір. Дивлюся на це зверху, ніби дивлюся на минуле. Немов повертаюся у ті часи в якійсь іншій постаті. Якби дивився крізь усі ті дні, що минули. Якби знову був там, десь на початку липня серед сухого запаху дозрілого збіжжя, посеред гарячого і запиленого запаху гостинця, яким іду в якихось справах. Може, мене знову послали по хліб, а може, я просто вислизнув і йду, запхавши руки в кишені джинсів «Одра» у глиб сільського світу, в якому дома були з потемнілого від негоди дерева, дахи ще переважно солом'яні, а тварини жили поряд з людьми. Запах худоби впливав з прочинених воріт стаєнь і змішувався з людським із кухонь, де готували обід. Гостинець доходив до дрогоїченської дороги. Зліва стояв віддавна непорушний вітряк. Вечорами його чорний і

могутній силует викликав тривогу. За дня він нагадував бідолашне опудало для горобців. Дірявий і обшарпаний, пропускав вітер крізь себе. Центр села був вимощений півкруглою бруківкою. Можливо, я помиляюся, але яка різниця.

Або інакше: наприкінці безсніжного грудня я дивився на все це з протилежного берега ріки. З надводної рівнини, буро-коричневої і просяклої вологою. Від Дрогичина я їхав польовими дорогами. Швидко, м'яко, трохи як уві сні, у цьому пласкому ніби-пейзажі, але за одними краєвидами з'являлися інші й інші, немов підіймаєшся на гору. Я зупинився і оглянув пором. Він лежав, витягнутий на берег. Потім то тут, то там натрапляв на радянські доти лінії Молотова. Вони були у цілком доброму стані. Можна входити і оборонятися.

Ніби чогось чекали. Десь дорогою побачив один такий у селі, просто на обійсті. Був великий і темний, як мокра земля. Вбитий у схил. В його тіні походжали кури. Кілька років тому ми з татом шукали місце, де німці встановили понтонний міст. Тато не міг точно згадати. І не пам'ятав, чи це було влітку сорок першого, коли вони йшли на схід, чи влітку сорок четвертого, коли вже поспішно поверталися. Нарешті старий чоловік з іншого берега показав нам приблизне місце. Але він теж не міг сказати, в якому це було році.

Деякі бункери позаростали кущами. Я їхав уздовж межі світів. Уздовж межі Сходу і Заходу. «Вважаю природним те, що німці, дбаючи про добро людства, мають обов'язок нав'язувати нашу модель життя нижчим расам і народам, які, через свою нижчу інтелігентність, не дуже розуміли, чого ми прагнемо», — писав вісімнадцятилітній танкіст-механік Генрі Метельман з Гамбурга.

Цього літа ми шукали слідів мосту; тато розповідав, що вранці 22 червня село було порожнє. Вони вийшли тихцем. Усе своє забрали. Залишилося трохи сміття і слідів. Зникли маскування, намети, польові кухні. Гриміла артилерія. «Не були поганими», — казав він. Село замурилося, що пішли геть. Вони давали їжу. Платили, коли щось брали. Панував лад. Їм треба було без перешкод зосередити і замаскувати всі свої дії, транспорт, понтони, човни. Без потреби не стріляли. З протилежного берега видивлялися і прислухалися поради. Тож село шкодувало, коли вони пішли на Схід із цивілізаційною місією. Спершу водою, тоді пласкими луками і під вогонь з перших

дотів. Це якщо отетерілі совети взагалі стріляли, бо такий же отетерілий і заціпенілий був у Москві Сталін, а без його наказу ніхто не наважувався стрілити.

Через ріку я дивився на країну дитинства. Бачив білі мури давнього православного монастиря Христа Спаса у русько-візантійському стилі. Трохи далі на північ — вежі колишньої уніатської церкви, а тепер католицького костелу. Пам'ятаю запах дерева, кадила і воску. Я дивився в бік минулих днів. Уявляв собі солдатів на світанку, в ранковому тумані, немов озброєних духів. Спускали понтони і човни на зелену воду. В деяких місцях дві треті течії можна було подолати вплав, потім починалися вири і низьке урвище другого берега. Багато разів я переправлявся так, як вони. 22 червня ще тривало навчання, тож трохи пізніше. На початку липня, коли спека заповняла навіть ті місця, куди сягала тінь. Ми з'їжджали на берег довгою прямою дорогою, щоб наповнити водою трьохсотлітрову бочку, бо в криницях бракувало. З'їжджали тією ж дорогою, що й вермахт, але нас зупиняла ріка з легендою про свої смертоносні вири. Ми залишалися на західному боці. Але мрія про те, щоби піти далі, не покидала мене ніколи. Майже так, як двадцятилітнього парашутиста Мартіна Пьоппеля: «Нема на світі країни, яка б мала для мене таку магнетичну притягальну силу, як більшовицька Росія».

У середині сімдесятих років тріснув трубопровід «Дружба». Рікою плила чорна мазь. Осідала на березі, на прибережних верболозах. Одного дня хтось це все підпалив. Палали зарості, палала ріка. Це було як війна, лиш без солдатів. Я знав, що нафта з Росії, з Радянського Союзу. Що це на сході. Далеко, та водночас близько. Уявляв собі Москву як щось віддалене, сіре, велике і нудне. Вона була нереальною, але ми жили в її тіні. Мусило минути багато років, щоб я зміг додуматися, що відчував Мартін Пьоппель. Треба було, щоб завалилася країна, яка його спокушала. Мусила виникнути якась порожнеча, яку треба було наповнити уявою і досвідом.

Я з'їхав з польової дороги і повернувся на асфальт. За селом догнав двох хлопців на велосипедах. Один віз вифлеємську зірку на патику. Вона була із сірого картону, ще не позолочена. Мала колір землі і луків. Віяв вітер, і вони ледве їхали. У глиб пейзажу, який здавався дуже давнім і тільки ледь порушеним людським життям. Цей образ був простий і гарний. Похилені, проти вітру, їхали крізь пустку, щоби десь

позолотити цю звізду. Добути її з бурої матеріальності, звільнити від підмоклого, предвічного краєвиду і хоч трохи позначити надприродністю. На старих і чорних від мастила роверах вони їхали по золото, ладан і миро. За два тижні перед святом Трьох Царів. Їм було стільки років, скільки мені, коли приїжджав у ці краї, щоб запам'ятати їх назавжди. Тепер повертався, аби хоч щось зрозуміти з власного життя. Я їх обігнав і за мить знову звернув на промоклу бічну. Вона вела до села і там закінчувалася. Скільки було домів? Небагато, справді небагато.

Тепер я міг би клікнути, наблизити і порахувати, але волю залишати в тому часі — день після Різдва, коли нормальне життя ще не почалося, ще не вийшло із теплих домів, тільки ці два хлопці із зіркою, а потім, за селом, три чоловіки, що рубали надбережні верби. Побачивши мене, перестали і дивилися вслід. Я заїхав настільки далеко, наскільки вдалося. Піщаний яр закінчився сосниною. Я вийшов і пішов до ріки. Вона була сіро-блакитна, а не зелена. Повільно плила під низьким небом, залишаючи село за собою. Мене завжди вабили місця, з яких можна лиш повертатися, місця в самому кінці. Завжди. Шукав їх інстинктивно. На березі лежав човен. У ньому збиралася дощівка. Я дивився на інший бік і мені здавалося, що бачу вежі костелу, який пахнув старою живицею і воском. Біля нього сходили німці, щоби подолати течію, повну вирів. Зліва був курган, насипаний у прадавній минувшині. На ньому я сидів із сільськими хлопцями і дивився на протилежний бік, на місце, де стояв тепер. Тоді уявляв собі, що колись піду за ріку, а потім ще далі і далі. Може, я вигадую, але ж не могло бути інакше. Ми крадькома пили дешеве вино і дивилися на рівнину, яка нагадувала степ з дрібними фігурками корів, овець і коней. Тепер я бачив, що цей степ був підмоклий і насправді нагадував багна.

Бо як це так? Що з часом віддаляємося від місця, де народилися, і це називається втечею, зрадою, еміграцією? І все, що ми робимо, це спроба повернення? І життя — це вигнання? Мовби в якихось боснійських богомилів? І, як співали «Breakout», «ріка дитинства»? Як цей мій Буг, до якого мушу час до часу повернутися, щоби хоч на мить вислизнути з вигнання і перехитрити самотність? Що ж це? Чим

ширші кола описуємо, тим виразнішає центр цього обертання і тим сильнішає притягання?

Мене привезли, мабуть, у шістдесят першому або другому. Мабуть, автобусом. Загорнутого в клунок, у подовгуватий вузлик, так, як тоді возили дітей. Дідусь, мабуть, запряг коня і проїхав два кілометри до сільської зупинки. Тож я собі уявляв, що гострий запах кінського поту, коли ми вмощувалися на возі, був першим запахом, який дійшов до мене тими днями у цих краях. Загалом запах повозу, адже то пахли шкіра упряжі, дошки і драбини возу, в якому возили сіно, снопи, вимолочене збіжжя і гній навесні (хоч тоді докладали спеціальну підлогу, яка називалася гнойовицею), мастило на осях, розігріта гума коліс, пилюка, ковдра, яку накидали на спітнілі кінські спini... Це все я мав би відчути під час тієї першої подорожі до дому, що стояв серед саду.

Потім, коли вже я звівся на ноги, запахів побільшало, бо будинок був вихолоджений і трохи вологий. Сад заслоняв сонце, вікна були малі, темніло раніше, ніж в незатінених місцях, а на електрику довелося чекати ще багато років. Восени, зимою і весною жили навколо кухонної печі. Лиш влітку бабця куховарила на обмурованому вогнищі на східній стороні обійстя. Тож це все змішувалося і посилювалося, всі ці запахи людські, кухонні, тваринні, бо ж худоба була за десять кроків, у стайні, а за стіною у комірці висіла упряж, запасні або зношені підхомутники, з підвіконня, куди пригріло сонце, долинав запах електричних батарей, від яких працювало радіо. Прямокутні, картонні, їхній верх, звідки виходили дроти, був залитий чорною бітумною масою, подібною на толь. І на сонці це пахло, наче розігріте просмолене шосе. Ця хімія електрики вступала у предивні зв'язки з пеларгоніями і вишнями, які пускали сік у п'ятилітровому бутлі під затверділим від спеки шаром цукру. Але це могло бути вже влітку. І нафта, завжди нафта, незмінна нафтова аура, яка розходилася променями з-під стелі від лампи, прикритої пласким, як таріль, абажуром, емальованим і білим.

Не думаю, що ці всі запахи змінилися з часу, коли забралися німці. Ну, може, додалася ця електрохімія, додалася запахів їжі, більше жиру, трохи м'яса, бо, що б не казали, прихід комунізму означав відхід або відступ голоду. Може, ще з'явилося мило, можливо, вже навіть трохи

пахуче. Так я собі уявляю тепер. Що мене у тім згортку внесли у ще майже воєнне повітря.

Військо відійшло, розвіявся сморід пороху, розлетілися чорні хмари дизельних вихлопів, і село пахло по-старому. Стало тихо. Гавкав пес, ревіла корова, у сутінках було чути, як відра вдаряються об цебрини криниць. Було тихо. Пішли собі і тепер галасували на Сході, далі і далі, аж змовкли цілком.

Треблінка за якихось тридцять кілометрів по прямій. Вниз за Бугом. За рік після відходу із села війська до табору прибув перший транспорт. Коли за тридцять кілометрів згоряють десятки тисяч людських тіл, то цього неможливо не відчути. Від Белжеця до Рави Руської двадцять п'ять кілометрів, а люди розповідали, що вітер приносив до містечка рештки спаленого волосся. Але я не пам'ятаю, щоби тут при нафтовій лампі хтось згадував Треблінку. Можливо, ця відстань у тридцять кілометрів справляла враження, що це відбувалося десь в іншому місці. Це були інакші тридцять кілометрів, як тепер, коли я собі так сідаю і їду, куди заманеться: Гранне, Арбаси, Тонкели, Булька Замкова, немов патрулюю берег ріки і виглядаю не так дитинство, як фашистську навалу. Все ж не пам'ятаю, щоби хтось про це згадував під час тих вечірніх посиденьок з тітками, стрийками, стричними бабками. Говорили про все, про життя, про смерть, про духів, але не про духів євреїв, які вітер проносив над селом. Не пам'ятаю навіть такого слова «єврей». Можливо, навіть його не знав. За тридцять кілометрів від місця, де спалили сімсот чи вісімсот єврейських тіл. Хіба пам'ять може піти в пісок або розвіятися в повітрі? Чи її взагалі не було? Бо ми мали своїх духів, які з'являлися поміж нас унаслідок звичайної смерті? І завжди по одному. А не сотнями і тисячами, від яких голосило нічне небо над селом.

А що, якби це було тут, у лісах між Тоньчою, Теофілувкою і Кшемєнецем? Скажете: але тут нема залізниці. А якби була? До колії, яка сполучає Малкіни із Соколовим, усього п'ятнадцять кілометрів. Що таке п'ятнадцять кілометрів бічної лінії для німця? Якби звідти здіймався цей чорний дим і тоді, принесений вітром, осідав на солом'яних стріхах, насичуючи їх людським товщем? І якби з цих долів ночами піднімалася заграва? І відчувався би запах смерті, і він проник би і в ці стріхи, і в ці стіни, і крізь стіни в доми, проник би в речі і в шафи, в одяг і у свіжу постіль, приготовану для гостей? І якби я

у своєму конвертику теж мусив його відчути, того першого дня, коли дідусь приїхав по нас возом, і цим так само пахнули б і віз, і кінь, і все? Як у Понятові і Вульці Округлік. І якби всім їм: дідусеві, бабці, тіткам, вуйнам, стрийнам, — усьому селу довелось дивитися на повільне прибуття вагонів і чути відлуння, яких вони раніше не чули, і при подувах вітру вони мусили б відчувати цей чи то людський, чи то тваринний запах, той сморід бруду і смерті, і навіть вони, звиклі до хлівів, стаєнь, здихання, падалі, не знали би, що зробити із цим запахом? Бо ж він поширювався ще від живих, але вже мертвих. Ріка тече, а я дивлюся із Бужиськ на село з другого боку. Поміж голими деревами бачу вежі костелу. Майже не пам'ятаю, як там всередині, але було ясно і затишно, сільське бароко. Іконостас не залишив сліду. Також зовсім не пригадую примусу. Іноді в неділю я проходив повз костельну браму і йшов до ріки, на горб, щоб дивитися на протилежний берег. Це була парафія Преображення Господнього, тож горб над рікою міг би вважатися локальною горою Тавор. Геєна розмістилася за тридцять кілометрів на північний захід. А якби тут? Із сільськими хлопцями я приходив би на поля і доли, засипані попелом, на затерті сліди. Під пам'ятник з каменю. Наївний міський хлопчик, ознайомлений зі шкільним курсом історії. Пацани знали би більше. Від батьків, від дідів, з розмов дорослих при горілці. Ми розмовляли би про золото. Золото розпалювало б нашу уяву так само, як секс. Скарби. Золото вічне, тож ми відчували б його під ногами. Крізь попіл. Я собі можу це уявити. Ці острови скарбів. І нашу розмову при дешевому вині. Що той оте, що отой таке, що відразу після війни знаходили, досить лиш копнути, що ніхто не пильнував, що лежало майже зверху, попорпаєшся, і вже є, просіяти попіл і землю, і вже блищало. А не страшно? Зовсім не страшно. Тут не було ні трупів, ні костей, нічого. Страшно на цвинтарі, а не на такому згарищі, що треба просівати, аби взагалі щось. Отак ми б собі розмовляли. Що хтось має звідти одне, а хтось інше. Дах з бляхи, хлів з цегли, і ще заховано на потім. Такими були б наші розмови, а ночами із землі сяло б золото. Може, темної пори ми самі навіть прийшли б несміливо де-не-де покопати. Хлопці завжди шукають скарбів. До того ж у місці, де вони точно є... Так, але це було за тридцять кілометрів, тож замість того, щоб ходити до Геєни, ми сиділи на горі Тавор і тужили не за золотом, а за Білостоком. Принаймні я. Але тепер дивлюся на той берег і уявляю собі, що все ж,

що йду лісом, досить обережно, несучи лопати, як для якогось похорону, сита для просіювання праху, горілку для відваги, бо — хоч усе перепалене і єврейське — ану ж трапиться кістка, визирне порожній череп, наче і не трупи, а таки трупи. Уявляю собі, як двоє або троє десь потиху роздумують: іти — не іти. Як жінки кажуть: «Ти мені навіть не смій». А інші: «Так, так, адже всі ходять». Шепочуть вечорами, щоб не чули діти, при вутлому вогнику або вже в ліжку, у темряві, яку просвітлює тільки блиск золота. Адже там, у покладах попелу, лежить ніччє, воно — як предвічний мінерал: кальцій, кремній, калій, елементи, а не якийсь життя. Тому ніччє, полишене на поталу, бо земля засмокче глибше і глибше, і навіки віків, і нікому з того нічого. Так. Бо їх вже нема настільки, якби не було ніколи. Дим і мінерал. Як у алхімії — золото, видобуто з буття. Тож треба йти, ходімо, убогі брати, брати з хат під стріхами, просякними жиром, брати, ходімо, бо це мусить належати нам, за біду, за рабський горб, ходімо навіть у ніч, бо нам підсвітить підземне сяйво. Таке я собі уявляв, стоячи у холодному і сріблястому світлі ранньої зими. Як вони на колінах розгрібають верстви руками, в які земля в'їлася назавжди. Звичні до копання, до вологого ґрунту, до зігнутого хребта. Стоячи на іншому березі, над металевою течією, я думаю про них — як вони йдуть по ніччє, бо воно не може бути чісь, комусь належати, якщо когось нема. І навіть не те, щоб помер — його просто нема, бо тіло перетворилося на дим і порох, тобто на ніщо. І навіть якби була душа, то ж якась інакша, не наша. Треба було так думати, щоби відігнати страх. Можливо, тільки слухалися інстинкту. Я примружуюсь і бачу, як вони розкопують і розгрібають, обережні, невинні і захланні. Більш практичні купують у росіян тротил за самогон і підривають пласти попелу, щоб потім їх терпеливо просіювати, заки не з'явиться блиск, блиск дорогоцінних металів або самоцвітів. Може, наш дім був би мурований і вкритий бляхою? Це ж відразу зовсім інше дитинство. Інші звуки, інші запахи, все інакше. Шепотіння по закутках. Недомовки. Чорні тіні пам'яті. Заздрість. Страх, що прийдуть вночі, аби відібрати. Бо, зблиснувши раз, золото вже не тьмяніє ніколи. Світить крізь стіни, крізь підлоги, крізь дерево і крізь мури, світить на все село і на майбутнє, бо його неможливо забути, і світить до смерті. Уявляю собі, що в такому разі я походив би з багатшого дому і сам був

би іншим з тим єврейським золотом, і жив би, немов ковтнувши отруту, не знаючи, коли вона подіє.

Уявляю собі все це. У країні дитинства, у країні невинності. На сході, праворуч від Вісли. Біля входу до пекла. На купі людських останків. У п'ятмі континенту. Неможливо вирватися з цих земель, подібних на перекладанець з м'яса, крові, кісток. Насичених ДНК. Можна собі уявити біотехнологічне воскресіння. Як вони встають. Поляки, українці, євреї, білоруси встають, росіяни, калмики, встають туркмени. Мільйони. Застрілених, закопаних, спалених, зарізаних, задушених, втоплених, замерзлих, зголоджених. Як їх клонує майбутній бог. Десятки мільйонів. Ціла країна, цілий народ померлих. Встають і живуть ще раз. Починають заново. Я собі це уявляю, їдучи до Гребенного, на сам кордон, а при дорозі шуляться від холоду продавці картоплі і яблук. Або коли їду до Котерки, до кінця дороги номер 640, до церкви Ікони Матері Божої Радості Всіх Опечалених, яка стоїть у лісі, і, хоча мене й зупиняють прикордонники і наказують повертатися, врешті дозволяють оглянути голубий дерев'яний храм. Бо я не можу стриматися, щоб не дістатися якнайдалі. Так було над Свіслоччю, де я цілий день снував піщанистими узгір'ями поміж Лапичами, Озерянами, Рудаками і Хомонтовцями. У селах червона бруківка, яка поволі заростала травною. Ніщо не їздило. Не було автомобілів. Обійстя теж заростали. Іноді хтось сидів на лавці і дивився. Як п'ятдесят років тому, сто, як завжди. Але тут вже давно нічого не відбувалося. Не приходили чужі, не насувалися ні пожарища, ані убивства. Можна померти у спокої. Разом із розваленими домами і разом із селом. За домами, над рікою, я бачив прикордонні стовпи, забиті у мочари. З узвишся було видно білоруський колгосп. Усе затихле, але прислухається, — чи не йде якийсь Булак-Балахович, чи Ковпак не надходить, айнзацгрупе В, чи не йдуть царські, січневі повстанці, чи взагалі хтось не йде. Щоби все ж таки померти у спокої. На цій лавці, спрямувавши погляд у минуле. Отак я прибиваюся до берегів Сходу. Тут, за Кринками, або в Оші на Шовковому Шляхові. Бо не можу звільнитися від думки, що мандрівка народів все ще триває, що цим шляхом далі прокочуються наїзди, що земля дрижить і дрижить повітря. І що ніколи не настане спокій, бо у венах цих земель, у її підземних ріках кружляє наркотик, який підживлює шаленство, і втрачаєш глузд від безміру простору і від омани, що його можна

опанувати і змінити. Чингізхан, Тамерлан, Петро, Сталін, Гітлер, капіталізм, глобалізм насуваються, як метеорологія.

У Мургобі ми йшли до ріки запорошеними закапелками між глиняними домами. У тіні під сірою стіною сиділа стара жінка. На голові мала білу хустку, а на ногах мілкі калоші, взуті на фільцові черевики. Поряд крутилося двоє малих хлопців. Ми привіталися з нею російською. Вона була вчителькою на пенсії. Мала дітей у Бішкеку, у Москві, у Душанбе. Мала також купу онуків. Десь так від двадцяти до тридцяти. Її коричневе обличчя залишалося непорушним, коли вона говорила. Звідкись із глибини, звіддаля на нас дивилися чорні очі. Казала, що має мало грошей, тридцять доларів пенсії, але принаймні нема війни. Це повторялося. Ця війна. Постійна її присутність, лиш на якийсь час відкладена. Це було так, якби вона сказала: «Добре, що вщух вітер». Або: «Дякувати Богу, вже по зимі». Але погода не встановлюється раз назавжди і кругообіг пір року не спиняється. Двоє малих хлопців інстинктивно тиснулися до неї, як звірятка. Один присів між її колінами, другий став ззаду і поклав руки на її рамена. Їхні лиця були лиш трішки світлішими. Вона згадувала когось із родини, хто загинув на шляху до Берліна, але не могла сказати де. Берлін був безконечно далеко, але разом з тим близько, бо там війна і смерть. Вона мала там своїх померлих, а це майже так, якби сама була з ними. А ми тут маємо своїх із заслань, тож нам також було близьке, і ми не приїхали у цілком невідоме. Хлопці мовчали. Дивилися на чужих. Мабуть, знали розповіді про війну, про Берлін, про рідних, які не повернулися. Так, як знав я. Відколи почав розуміти слова. Засинав у теплі і потемках і чув: німці те, росіяни оте, партизани... У світлі одинарної нафтової лампи я бачив їхні тіні. Чув їхні кроки в темряві за дерев'яною стіною. Вони підкрадалися. Слова бабць і тіток набували форми. Забрали, підпалили, пішли. Із заходу на схід, зі сходу на захід. Всюди залишали сліди. Як той міст, якого не було, але який ми шукали. Як той страх перед трупами, що лежали покотом у сосніні, страх, що живий і досі. Або спогад про червоні смердючі бинти, над якими крутилися рої мух. Жінка з Мургоба могла би бути моєю бабцею чи тіткою. Вона сиділа у тій самій позі, що й вони, у хустці, так само занурена в минуле, підсвідомо очікуючи його повернення.

Бо це минуле повернеться якимось таким, що ми не розпізнаємо завчасу. Може, воно вже насувається з Джунгарії через Кульму на

висоті 4362 метри. У кожному разі, насувається транзитом до Мургоба і ранками залишає після себе хмари пилюки, щоб перекотитися на захід, до Душанбе, до Самарканда і далі, углиб континенту. Вісімнадцятиколісні тягачі, обвішані запасними шинами. Стара жінка бачить їх кожного ранку. Чує їхнє гудіння на шосе, яке пролягає над її домом. Вона спостерігає за ними, як моя бабця, як мої стрийни і вуйни спостерігали за військом, що тяглося через село, потім через ріку, все далі і далі у світ, аби його змінити.

А тепер я, внук, вирушаю у розвідку і сплю на землі, як підстаркуватий рейнджер. Часом вітер зриває мій намет, і вночі я зношу до нього каміння. Так було десь поблизу Сайншанда, але тоді і так всередину лив дощ, тож треба було до ранку сидіти навпочіпки. Водій виїхав на горб, бо боявся, що долину залле водою. У потемках я не міг побачити машини. Навет був таїландський, з маскувальним узором. Я дав за нього в Улан-Баторі тридцять доларів. Навпомацки шукав каменів, щоб обтяжити низ. Я чинив так через своїх бабць і тіток з-над Бугу. Винюхував на Сході. Немов був ними мовчазно відправлений. Мало пив, щоб якнайбільше запам'ятати, щоби нічого не прогавити. Може, один раз в Іркутську і раз в Улан-Баторі. Завжди на початку подорожі. Щоб якось розпочати. Поза цим був пильним. Як розвідник. Я мусив набути всіх цих образів, аби потім поєднати їх з тими давніми, щоб одне просвічувало з-під іншого, аж поки неможливо буде їх розрізнити. Так, як у Бішкеку, коли літак приземляється на світанку, таксисти називають якісь абсурдні суми, але врешті хтось погоджується на нормальні гроші, а решта залишається, щоб далі розв'язувати киргизькі кросворди. І все — як сон. Бо п'ять годин тому був Стамбул, пересадка, і потім, як на долоні, Золотий Ріг, Босфор, літак лягав на крило, і Царгород возносився разом із обрієм, разом із сіро-срібними мечетями, мостом Галата і рудими мурашниками передмість, що розлягалися не як місто, а як мала країна. А у Бішкеку світало, і тополі вздовж доріг от-от мали кинути довгі тіні. Я опустил вікно. Запах був незнайомий. Холодний і сухий. Удалині виднілися засніжені вершини. Я роздумував — чи це Тянь-Шань, чи Алтай. Ми їхали порожньою вибоїстою дорогою на дві смуги. Зліва небо світилося, мов ацетиленове полум'я. У тінистому тунелі дороги залягала півтемрява. Але десь там, за обрієм, вже набиралося світла. Почалися будинки. Звичайні подвір'я. Ряд парканів

відгороджував обійстя. Ворота були залізні. Я відчув, як кольнуло в серце. Шукав у повітрі запаху диму. О цій порі жінки мають розпалювати в печах. Над дахами з'явилися білі смужки, але важко було вгадати, що горить — дерево, сушений гній чи щось інше. Я пам'ятав, як пахло повітря у селі над Бугом сорок років тому, і бажав, щоби пам'ять знайшла тут якесь підтвердження свого сенсу: що вона не самотня і не позбавлена значення. Запах був холодний, сухий і незнайомий, та все ж лагідне поколювання в серці доводило, що минуле не вмирає. І стає захистом перед майбутньою погібеллю. На світанку у Бішкеку я відчув, як кольнуло в серці, наче туди впала крихта, крапля безсмертя. Так. У Бішкеку.

*

Спочатку здається, що географія кепкує з тебе. Отак летиш шість або сім тисяч кілометрів, тобто стільки, як до Індії або Конго, а там опиняєшся в чомусь такому, як гіпертрофований Венгров або роздуті Семятичі. Так було в Іркутську, коли я вийшов на першу прогулянку. На Гагаріна, на Маркса, на Леніна я не міг позбутися відчуття, що знаю все це. Ці неокласичні фасади, кириличні написи, колони, фронтони, вся ця розкіш на показ, а відразу поряд діри, калюжі і розбиті пляшки. Я це знав, знав ще з малих літ.

Ніби вже тут бував. Та це лиш озивалася після кількадесяти років моя підсвідома Росія, озивалася її найдавніша присутність. Якийсь дитячий журнал? Щось схоже на комікс? Якась намальована постать, людинка, складена з геометрично-технічних форм, малий робот? Ще задовго перед п'ятим класом і першим уроком російської. Та «Мурзилка» чи щось подібне є найпершим спогадом російськості. Я просто знав, що це російське, радянське, просто «руске» — так зі страхом і відразу казала моя мама, котра пам'ятала, як совіти грабували її село, і пам'ятала матросів у майках з голубими смужками, що швартували свої канонірки на Бузі.

Але звідки взялася у нас вдома ця російська книжечка? Може, тато приніс її із заводу, бо роздавали задурно? У шістдесят сьомому або восьмому могли й роздавати, як роздавали міліцейський тижневик «На службі народу».

А тепер цей Іркутськ і Ангара, ув'язнена бетонними набережними. Над самою водою росли бур'яни, у заплавах збиралася брудна вода. Дівчата прогулювалися з пляшками пива, а потім реготали і люрили в куцах. Це місто будували у ХІХ столітті польські засланці: магазини, готелі, ресторани та ін. Мене це зовсім не обходило. Шкірою пробігали мурашки від думки, що я можу зустріти якогось засланця. Я волочився вуличками і думав про власне заслання, про Росію, яка увійшла в моє життя раніше, ніж я взагалі усвідомив її існування. Вона, мабуть, оточувала мене, як тундра і тайга разом узяті. Після «Мурзилки», напевно, був телевізор і мертвецькі передачі зі з'їздів КПРС чи десь

звідти, звідки вони передавали виступи цих своїх зомбі: Косигіна, Брежнєва, Громико. Тоді була лиш одна програма, нікуди було втікати. У чорно-білому телевізорі це нагадувало промовляння каменів, квиління мінералів, і в них насправді було стільки життя, як у половинці цегли. І вже тільки за це — за дитячі муки, за відібраний у мультфільмів і вестернів час — вони мусять смажитися в пеклі. І тепер я приїхав сюди, щоб переконатися, який же простір їх породив. З цим пивом ходили всі молоді. Такий стиль: лінива прогулянка з початою пляшкою. Або розмови десь у тіні. Термометри щодня показували тридцять п'ять градусів. Я був ідіотом зі своїм светром у наплічнику. А ще одноразові шприци, голки і анальгетик «Оліфам» в ампулах. Отож спека і нервова тінь тополь. У цьому місті росли лише тополі. Їхнє листя було заповишене. Тоді, малим, я підозрював, що з цим белькотінням щось не так. Відчував, що то не чесно, що старі, мертві і чужі забирають увесь час. Діти можуть нічого не розуміти, але вони відчувають облудність. Похмурий, важкий і брутальний — таким був той Радянський Союз в очах дитини. Невідомо, звідки у нас взялися червоні емальовані зірочки із золотистим лицем Леніна посередині. Мабуть, хтось їх роздавав, запускав поміж нас — колекціонерів відзнак, блискіток, металевих значків — але вони не мали жодної вартості. За них нічого не можна було отримати. Один або два рази я щось таке мав, але було соромно взяти це до школи чи взагалі комусь показати. Що вони собі думали, ці виробники і дистриб'ютори такого непотребу? Що вони що? Що переважають американський прапор, значок «Мерседеса» чи принаймні хрест Гарцера, не кажучи вже про залізний німецький? Так, відколи себе пам'ятаю, Росія сприймалася негативно, вона втрачала покоління за поколінням, підсуваючи нам Брежнєва, залізні зірочки і ті розпачливі фільми, в яких люди були якісь такі недолугі, паскудно вбрані і нудні, смертельно, безнадійно нудні.

Отож ці перші зустрічі були саме нудьгою. Нуль сексапільності. Навіть Голландія з Бельгією були цікавіші. Водночас я пережив непростий дисонанс, бо ця пустельна нудьга все ж була витвором чогось великого, неокресленого і разом з тим надзвичайного. Росія те, Росія се, росіяни таке, росіяни отаке. Це безперервно можна було чути у так званому поточному дискурсі. Ніхто нормальний не казав «Радянський Союз» — хіба що в якомусь анекдоті або знущаючись. Ця

нудна і безформна Росія стояла за спиною, поширювалася, розливалася і оточувала. Вдома про Росію не говорили, не формулювали про неї ніяких суджень, не виставляли жодних аргументів. Цілковита тиша в сімейному ефірі. Але Росія була всюди: у радіо, у чорно-білому телевізорі, у газетах, в атмосфері. Для нас, дітлахів, найчастіше і найвиразніше вона існувала у безсмертних анекдотах про поляка, німця і руского. Такого придуркуватого руского з анекдотів ми знали найкраще, і дуже довго цього єдиного руского нам цілком вистачало.

Власне тому я нарешті поїхав у Росію. 25 липня сів у літак і полетів на Шереметьєво-2. У головному залі на тому нижньому рівні, де є бар з їжею і бабами в чепцях і з ополониками в руках, у куті біля туалетів сидів охоронець, увесь в чорному. Сидів і плював на підлогу. Збирав слину і спльовував собі між ноги. Прошу заспокоїтися — жодної особистої антипатії. Просто саме це я побачив через п'ять хвилин після приземлення, коли шукав, як дійти до Шереметьєво-1. Щоб звільнитися від руского з дитячих анекдотів, я полетів з власної вільної волі і власним коштом. Кілька років тому моя колишня перекладачка Таня казала: «Ти мусиш приїхати в Росію саме зараз, коли тут виходять твої книжки...» Я відповідав: «Та ні, не маю часу, знаєш, їду у Словаччину або в Албанію, знаєш, світ такий великий...» — «Але в Росію ти мусиш приїхати, в Росію взагалі треба їздити...» — «Що ти з тою Росією, Таню, розслабся, я їду у Словаччину, на Підляшшя, я не хочу в Росію...» — «Як це тобі може не хотітися в Росію?!» — «Та ні хуя мені не хочеться, Таню...» Звичайно, мені не хотілося. Я дивився на карту і бачив, що їхати в Росію немає сенсу. Москва і Петербург випадають із гри. Ніякий я не маркіз де Кюстін і не обертаюся в аристократичному світі. А вся решта була зелено-жовтою безоднею картографії. Мало що спадало мені на думку: Воронеж — з поваги до Андрія Платонова, Гуляйполе — на честь Нестора Махна (спокійно, знаю, що це Україна, однак тоді ще не цілком емансипована), і це, власне, все. Усе інше нічого мені не промовляло. Важко набути особисте ставлення до країни, яка має чотири тисячі кілометрів завширшки і десять завдовжки. Зрештою, ніхто насправді не знає, скільки тих кілометрів, і сама країна теж не може визначитися.

Але я нарешті поїхав. Шереметьєво-1 виглядало як автобусний вокзал у Любліні. Торби, тісно і душно. Взагалі не було місця. Якась така несподівана і невитлумачена економія простору. За все своє життя

я зустрів, можливо, трьох росіян, а тут мусив відразу контактувати з цілим їх натовпом. Пиво коштувало майже п'ятнадцять злотих, і треба було зважати, щоб тобі його не розілляли. А потому, коли вже почали запускати, то наказали поспішати. Бігом черевики, паски, електронний кіпіш торбів і торбинок. І, звичайно, покрикували і підганяли. Людина роздягається при чужих, боса, штани спадають, огляд, а вони — «Скорее! Скорее!». Загалом, не було добрих вражень. Були лише найгірші. Таким стало це вітання на російській землі.

А потім углиб і вглиб, на схід і на схід. Почалася ця знаменита «тоска» простору. Жодних атракцій, бо літак був новий, аеробус, усе виблискувало. Ми летіли назустріч часові, і відразу настала ніч. Але зліва, на півночі, у цілковитій чорноті тягнулася десь над невидимим обрієм світла смужка. Ніби там тріснуло небо, і звідкись із глибини світу виривалося золотисте світло. Я сидів з протилежного боку і мусив викручувати шию. Це було полярне сьйво. Я засинав, прокидався, намагався собі уявити, над чим ми летимо, та все марно. Просто фантазія не творила ніяких образів. Іноді уявлявся якийсь ліс, часом якийсь музейний індастріал, димлячі комини, дерев'яні хатини, локомотиви з червоною зіркою, а також піші і кінні загони, про які важко було судити, чи це армія, революціонери чи звичайні бандити. П'ять банальних образів на зміну. Розум, полишений на себе самого, не впадав у екзальтацію, як в інших подорожах. Попросту нічого не приходило до голови. Я мав зі собою «Котлован» Платонова. Читав дві сторінки і впадав у депресію: «На викошеному пустирі пахло померлою травою і вологою оголених просторів, через що виразніше відчувалися смуток існування і меланхолія марноти». Запідозривши самого себе у тенденційності, я намагався читати далі: «Невдовзі бригада, втихомирена загальною втомою, послула у чім ходила — не знімаючи денних сорочок і штанів, щоби не завдавати собі трудно розпинати гудзики і зберегти всі сили для виробництва». Я не здавався і перегортав сторінки: «Ніч вкрила весь сільський простір, а сніг зробив повітря настільки непрозорим і густим, що грудям не було чим дихнути; однак, незважаючи на це, всюди верещали жінки і — звикаючи до нещастя — підтримували безперервне виття». Я читав би далі, але почало світати. Внизу, над розливами, летіли хмари. Мужчина, який сидів поруч і впродовж шести годин не промовив

жодного слова, повернувся у мій бік і мало не з релігійним захватом прошепотів: «Ето Байкал...».

Але ні фіга це не був він. Ми приземлялися в Братську, шістсот кілометрів північніше. Під нами сіро побликувала Ангара, точніше гігантське водосховище, яке виникло після спорудження греблі. Отож не Байкал, а одне із dirty thirty, себто тридцяти найбільш затруєних місць на світі. Риби не могли відірватися від дна — стільки у них було свинцю і ртуті. Я ніколи не дізнаюся, пощо ми там приземлялися. Через мегафон сказали, що треба було і невідомо, коли полетимо далі. Аеропорт стояв посеред лісу. Була шоста ранку. Падав дощ. Прибували люди. Ішли, ніби на завод. Такий вони мали вигляд. Як о шостій ранку біля варшавського автозаводу тридцять років тому. Надто рано прокинулися, занадто втомлені. Нагадували мені дитинство, що поробиш. Нагадували саме шосту ранку, сіре світло світанку, увесь цей пролетарський героїзм, усю цю естетику мас, що йдуть вранці, аби врятувати світ чи принаймні не дати йому померти.

В душі я назавжди залишився пролетарем, і тому моє серце так сильно билосся в Братську в час першої зміни.

Сам аеропорт був схожим на заводський цех: старий бетон і брудне скло. До збитого із дошок бару стояла черга, як у заводській їдальні. Кава, пиво і ще щось у прозорих пластикових посудинах. Я ходив туди-сюди і розмірковував про Росію, про її вічний образ у моїй свідомості. Я перебував у ній заледве десять годин, а почувався так, якби проходив по ній туди-сюди десятиліттями. Вона пахла і смакувала, як Варшавський завод легкових автомобілів на світанку. Мені взагалі не треба було напружувати уяву, аби вгадати, що мене зустрине. Все було просто більшим. Більші простори, більший безлад, більший смуток і більші претензії.

Почував себе трохи як в рідному домі, який раптом роздувся до потворних розмірів. Усі ці люди кудись летіли, але в них не було й крихти святковості, як під час довгої подорожі. Вони обгортали липкою плівкою свої валізки. З цього виник особливий бізнес, і в будці брали за обліплення великої сто рублів, а за меншу сімдесят. Страшно відправити багаж, страшно самому летіти. Потім, наприкінці подорожі, коли розповідав різним людям, куди я поїхав, вони одразу казали, що це страшно, і питали, чи я не боявся, бо вони би туди

ніколи, ні за які скарби. Мені здається, що в цьому захована якась нерозгадана суперечність. Вони мали велику країну, але боялися нею їздити. Пишалися нею, безперервно вихвалялися, та відчували страх від самої думки про неї.

А тепер згадай собі першу російську книжку, яку ти прочитав. Це точно не щось зі шкільної програми. Не Тимур і його команда, не білий парус одинокий. Нічого. Ми не читали російських книжок, не ходили на російські фільми. Це було якесь пренатальне знання. Я жодного разу в житті не ходив у кіно на російський фільм. Ні, один раз був, уже в першій половині вісімдесятих на «Вокзалі для двох». На цей фільм ішли, бо ширилися балачки, що там показали, як виглядає справжня зона, було видно якийсь фрагмент ГУЛАГу, а дехто вже читав Солженіцина. Хіба цей єдиний фільм, і я пам'ятаю тільки фінальну сцену, коли герой, зек, цілком виснажений, грає на баяні, щоби його почули там, на сторожовій вишці. Аби знали, що він не запізнився із відпустки, не обманув довіри начальства. Морозної зимової ночі. Але десять років перед тим — нічого, цілковита пустка. Тільки телебачення. Наприклад, «Світ сміється» два-три дні був темою розмов у школі, а потім пропав, ганебно програвши Луї де Фюнесу. Ще воєнне. Це було дивне кіно. Здавалося, що війна — цілком російська справа. Що Росія її вигадала, вела і врешті виграла. Якись німецькі тіні, з'яви фашистів перебігали екраном, щоби в кінці зчезнути у вогні. Чиста пропаганда — так ми це сприймали. Ми були черговим поколінням, втраченим для російської ідеї. Треба було часу, часу і самотності перед чорно-білим екраном, щоб осягнути велич сцени, в якій Бондарчук п'є з есесівцями горілку, а потім, повернувшись до барака, важить скибки чорного хліба. Тож уся та війна здавалася російською. Ми також робили фільми про неї, але вони були якись слабенькі, скромні, ледве-ледве. Ніби ми йшли позаду, за ними, росіянами, і фільмували самі рештки. І взагалі, було так, ніби нас взяли на цю війну з ласки. І — раз ми вже пішли — треба було їздити на російській техніці і стріляти з російської зброї, з усіх цих тетешок, дегтярьових, пепеша, мосіних і всього такого. Мабуть, тому ми не дуже вірили в цю війну. Так, як цілковито не вірили у російську техніку. Це була пропаганда разом з їхньою революцією і всім іншим. Брехня і порожнеча. Справжню війну пам'ятали наші бабці і мами, і

часом, коли з'їжджалася родина, можна було послухати. Ніякого героїзму, ні батальних сцен, ані мілітарного ентузіазму. Грабунок, страх, зневага, сморід, безсмертні сім годинників на одній руці солдата і знаменита курка з пір'ям. Цілковитий когнітивний дисонанс, але ми вірили радше бабцям і тіткам, ніж «Мосфільмові».

Добре, як не можеш собі згадати першої книжки, то згадай хоча би першого росіянина. ОК: їх було кілька, бо вони завжди ходили групами. Неподалік Східного вокзалу, на перехресті Торгової і Київської, біля залізничного мосту була крамниця з кришталем, в якій вони закупувалися перед від'їздом. Графіни, салатниці, весь той міщанський крам, за яким тужили їхні пролетарські серця. Там я їх бачив. По троє, по четверо. У бурих демісезонних пальтечках, у хутряних шапках, із шістнадцятьма золотими зубами зверху і знизу. У тому районі міста завжди можна було побачити багато селян, бо — окрім залізничного — був ще автобусний вокзал, на який з'їжджалася північно-східна, надбужансько-підляська Польща. Але цих у папахах було видно навіть серед того селянського натовпу. Їх неможливо не зауважити. Рум'яні, задоволені собою, розхристані, вони осявали золотим блиском люмпенський квартал. Усі були подібні на Хрущова, хоч тоді, на початку сімдесятих років, його зірка вже давно згасла. Від них неможливо було відвести очей. Щось з ними було не так. Хоч і посполито вбрані, скидалися на перебиранців. За ними тяглася якась тужлива екзотика, яка смішила, але не приваблювала. Однак вони почувалися добре. Це було видно. Почувалися як вдома у тих розщеплених пальтах, рум'яні, простуючи на всю ширину тротуару з пакунками. Так я їх запам'ятав. Моїх перших живих росіян, хоча вони могли бути українцями або білорусами. Але тоді це не мало ніякого значення.

На Східному я часом дивився на потяги до Москви. Темно-зелені, масивні вагони з темними вікнами. Справді, або було темно, або у них були заслонені штори. Ніхто не входив і не виходив. Потяг під особливим наглядом, і це відчувалося, навіть коли тобі десять чи дванадцять років. Непорушність і тиша. Бічні стіни вагонів мали горизонтальне тиснення. Інколи десь з'являлося обличчя провідниці або провідника у формі. Вони крадькома виглядали з-за фіранок. Я

бачив це кілька разів. Цілковита чужинність. Не хотілося туди заходити. Мабуть, уява змальовувала якісь образи, але вони були невиразні, безсенсовні, безсилі. Холод і байдужість. Може, тому, що все відбувалося взимку? Ці пальтечка, хутрянні шапки і скрипучий сніг на перонах, перша половина сімдесятих років.

Тому треба було поїхати влітку, щоб усе це перевірити. З Улан-Уде до Чити, з Чити до Забайкальська і тоді знову з Чити, але до Іркутська. І всюди, всюди ця нереальна спека. За вікнами якась нікчемна рослинність, а з неба — субтропічне тепло. На горішніх полицях — заки поїзд рушив — можна було тільки лежати. За найменшого поруху я спливав потом. Потім, дорогою, повівало холодом. Провідник роздавав запаковану у плівку постіль. На пакеті було написано, що відкривати можна лиш у його присутності, а ми, як діти — відразу чик-чик і відразу собі застелили. Потім злякалися, що все ж вчинили недобре. Ми просто боялися цієї надзвичайної влади, цих круглих кашкетів, погонів, розпізнавальних знаків, якихось бляшок, причеплених і попришиваних до сорочок. Дідько зна: якщо їм усе дозволено, то за розірвану плівку на випраному простирадлі тебе можуть висадити на найближчій станції. У якійсь Шепетівці з п'ятьма хатинами під шифером і грядкою картоплі. Але нічого з нами не зробили. О. обмотав собі голову пошивкою і став подібним на матір Терезу, бо пошивка була білою з голубими смугами. З Улан-Уде ми вирушили вранці, у Читі були по обіді. Я мав п'ятнадцять або шістнадцять років, коли прочитав поему Блеза Сандрара про трансибірський експрес. Як кожен вразливий шістнадцятилітній читач, хотів відразу виїжджати і гнати на погибель. Такою була сила образів Сандрара. Нині я вже все забув. До Чити я їхав підстаркуватим мужчиною. Дивився у вікно і постійно згадував Віктора Єрофєєва: «Російська природа печальна. На кожному повороті пахне смутком». А сибірська ще більше. Болота і берізки. Ріки посеред боліт і пагорби. Тисяча кілометрів, дві тисячі, і берізки то віддаляються від колії, то наближаються до неї. Трохи ялин і лани фіолетових квіток на багнах. Коли темніє, все зникає. Прокидаєшся вранці, розплющуєш очі — і здається, що вся подорож була галюцинацією або хитрим фокусом російської залізниці, бо за вікном далі ті самі берізки і болота, і пагорби.

Так, але до Чити ми їхали так званим експресом, тобто в сидячому вагоні, і за дня, тож було видно, що ніякого підступу нема. Петровськ Забайкальський, Хохотуй, Бада, Харагун, Могзон, Сохондо... Майже весь час уздовж ріки. На безлюдді працювали косарі. На їхніх головах були білі завої для захисту від мошки. Косили траву з боліт. До пояса голі і у цих тюрбанах. З неба струменів душний сибірський жар. Від присілка до присілка було п'ятнадцять, двадцять кілометрів. Сіре дерево, шифер і штахетні паркани, двадцять кілометрів зелені — і знову сіре дерево, двоххилі шиферні дахи і ці штахети, що захищають картоплю. Дві години, три години, п'ять годин, вісім. Зліва промайнула зона. Також жердки і штахети, тільки обмотані кільцями колючого дроту, і якась вишка, як псяча буда на висоті трьох метрів над землею. Та це ж звідси у сімдесятих роках приїжджали ті потяги на Східний. Наприклад, з Харагуна. Долали вісім тисяч кілометрів і ставали вночі на Східному, щоби... а справді — що? Привезти трьох чоловіків у папах, які хочуть накупити собі кришталю у крамниці біля мосту? Надто дорога імпреза, попри все надто дорога. Ніхто цих потягів не очікував, ніхто до них не всідав. Напевно, ці вагони присилали для спокуси. Аби я затужив, аби відчув запах цих просторів, до яких мали пориватися серця і душі тих, помилуй Господи, маленьких країн на захід від Бугу. Я натомість мав удома російський корабель на батарейках. Він був із пластмаси і плавав по колу, коли його запускати у глибшу калюжу. Вправо або вліво.

Добре його пам'ятаю, бо це була перша російська річ, яка мені належала. Він тиркотів і накручував кола. Пам'ятаю. Сірий, але також трохи рожевого, як з м'яса. Ледь окреслені обриси, ледь сформовані. Корпус ще так-сяк, бо таки мусив плавати, розсікати воду і не перевертатися догори дном, але вже надбудова була особливо жалюгідною інженерією. Кубик із ледве позначеними, ледве виліпленими обрисами невідомо чого. Мусив плавати — то плавав. Інше не мало значення. Було непотрібним. Ідеалісти.

Опісля зони, праворуч, ми проминули аеродром. Сріблясті «міги» або «су» виглядали дивно на тлі безкінечної зелені. Наче з ними гралося велетенське дитя, а потім знудилося і кудись собі пішло. У траві де-не-де лежали цистерни із запасним паливом. Добре подорожувати колією, бо запам'ятовується лише один образ, зате

назавжди. Довгі насипи, зарослі травою, вказували на те, що частина аеродрому під землею. Однак увесь цей комплекс справляв враження партизанського табору. Можна все залишити, покинути і почати заново на новому місці. Це тривало якихось п'ять секунд, і зелена шкіра Сибіру знову загоїлася. Я сидів проти напрямку руху. З тривогою подумав про трансибірську подорож у повному форматі. Тільки всемогутній російський піар міг подати її як щось привабливе. Бездонна російська душа і її залізнична еманация. Це працювало, бо всюди поширювалися чутки, що треба, що велика пригода і майже містика. Після шести годин мені хотілося тільки позіхати. Наче їдеш електричкою до Насельська, і той Насельськ постійно віддаляється. Щось було лиш у назвах: Харагун, Могзон, Сохондо, Харагун, Могзон, Сохондо, Харагун, Могзон, Сохондо... Так це звучало. З глибин, з далечини, з часів до Єрмака і до цивілізаційної місії його наступників. Могзон, Сохондо, Харагун — штахети, шифер, пісок, штахети, шифер, пісок, іноді героїчна блакить віконниць. Це була поразка людської матерії. Вони пробували цим привабити, підфарбовуючи цю безжальну безконечність, але не вдалося, бо не було чим. Затонкий шар, заслабкий, і вилазило. Бурі окрушини, розсипані вздовж срібної нитки колії. Трохи бігали мурашки по шкірі, бо я намагався добратися до сенсу такого буття на краю цивілізації, навіть на краю світу — адже там, за стінами цих приплющених домів, не було вже нічого, лише та спазматична зелень, куди кинь оком, пів-на-пів змішана з ідеєю російськості. Так, як через кілька днів у Алханаю, де посеред лісу п'яний хлоп із золотими зубами напирив на Е. і допитувався: «Скажи, а такої лес у вас єсть, ну скажи! А такіє гори! Ну скажи!». Потім він схопив в обійми дрібненького випадкового бурята і викрикував: «Смотрі, ми тут все живйом как братья!» Бурят намагався вивільнитися, але не мав шансу з цим товстим велетнем, що чіпався до людей на лісовій стежці, аби продемонструвати їм свою гордість за цю жалісливу природу, за цю істеричну вегетацію між одним скрижанінням і наступним. Я розумів золотозубого, але мені було не по собі.

Отож після шести годин я позіхав і вдивлявся у ту Читу хоча б задля самої назви. Я запам'ятав її з дитинства, з якихось фільмів про революцію, які дивився на чорно-білому телевізорі. Тепер собі пригадую. Революційні фільми були кращі, ніж воєнні. Наприклад,

«Біле сонце пустелі». Відбувалося десь у Туркменії. Пам'ятаю, що головний герой ходив, незважаючи на пустельне сонце, у чорній чекістській шкірянці. Стріляв з нагана — російського кольта. Запам'ятався звук пострілів, що рикошетять від металевих цистерн на узбочині. У дитячій свідомості революція не мала нічого спільного із сучасною Росією, з її паралізуючою нудьгою. Тачанки, степи, кіннота, козаки — це був гірший, та все ж вестерн. Насправді підробка вестерну, але надавалася до вжитку, можна було дивитися, зважаючи на дефіцит оригіналу. Зовсім як з теперішніми костюмами «Найк» або «Адідас». Ну, то ця Чита асоціювалася мені з такою рівнинною, степовою стріляниною. І з легендарним реквізитом тих часів — маузером-96, з тим довгим дулом і прямокутним магазинчиком перед спусковим гачком. Дерев'яну кобуру можна було монтувати, як приклад, і стріляти з такого дивацтва, як з рушниці. Шести-, семигодинна нудьга викликала образи революції. Щоразу, коли в цій подорожі на мене нападав сплін, а він нападав без перерви, я заплющував очі — і з'являлися образи революції. Відразу напроти вокзалу стояла велика церква. Вочевидь, недавно збудована, бо стіни були бездоганно блідо-голубими, бані виблискували новесеньким золотом, і все це оточувала кута огорожа. Від неї било жаром. Жар ішов від бетонної площі, від автомобілів, розкиданого сміття, асфальту і прохідних дворів. Чита була мов піч. Ми брели, шукаючи готель. Жінки ходили майже голі. Шпильки, якась шматка на стегнах, кавалок тканини згори — такий трохи більший станик — і над цим всім вибілена хвиляста копиця волосся. Вони йшли розпеченим бетоном, немов на променаді у Ніцці. На всі боки тисячі кілометрів голого степу, а вони відгортали волосся, ніби чекаючи середземноморського подуву. Спітнілі, з наплічниками, ми були схожі на якихось бурлаків. Усі на нас оглядалися. Головну площу спроектували спеціально для парадів. Нею могли проїхати десь вісім танків один коло одного. Але тепер по ній ходили ці напівголі жінки. З постаменту на місто дивився засраний птахами Ленін. Люди фотографувалися під ним. Не були схожими на туристів. Просто ставали і знімали це восьме диво світу, того свого генія. В його тіні було ще гарячіше, ніж на сонці. Ми вже не мали сил і вибрали готель «Забайкалля» біля самої площі. Здається, він був найдорожчим у місті. У номері я знайшов пакет для брудних речей, а в проспекті було написано, що охочим пропонують прання. Я

запакував, що мав, і сам поніс до чергової на поверсі, щоб не виставляти просто за двері, як якийсь буржуазний нахаба. Пішов сам, щоб по-людськи і щоб повправлятися в мові. Дівчина була намальована і мала нерухоме лице російської функціонерки. Але коли я почав пояснювати, що хочу ці штани та інше дати до готельної пральні, чергова спочатку перелякалася, потім засмутилася, а тоді їй стало прикро і вона почала пояснювати, що так написано, але ніхто нічого не пере. Я повернувся ні з чим. Через п'ять хвилин хтось постукав: дівчина, перепрошуючи і мило всміхаючись, принесла миску і порошок.

Вечорами я стояв біля вікна і дивився на площу. Нам не дуже хотілося виходити, не було куди. Цим містом пробігав нервовий, мертвий дріж. Я не боявся в Іркутську, не боявся в Улан-Уде, ніде не боявся, лише в Читі. Центр був імперський, брутално монументальний, і крізь нього віяв гарячий вітер. У приємках вирувало якесь життя, молодь, трохи старші, сміх, брязкіт, кілька скутерів з парами на сидіннях, але все потопало у тіні цих класицистичних фронтонів, похмурих фасадів і парадних просторів. Весь кількасотметровий периметр площі займав штаб Сибірського військового округу. Це вони в разі чого мали стримати китайців. Місто жило в їх тіні. Жило ніби крадькома, готове завмерти будь-якої миті.

Хлопці з десанту, з голубих беретів, відзначали своє знамените свято, бродили ватагами у смугастих тільняшках і ревіли: «Слава! Слава! Слава!». Вони купалися у фонтані на площі. Поруч стояли наготові карети швидкої і автівки поліції. Місто належало десантникам. Але навіть вони, володарі і власники, губилися у безоднях архітектури. Були малими і дитинними в тих своїх білоголубих поперечних смужках. Спека теж була супроти них, і вже пополудні вони хиталися і підтримували один одного. День закінчувався об одинадцятій вечора, і тоді ставало найспекотніше.

Першого живого російського солдата я побачив у середині вісімдесятих на варшавській Празі. Я мав тоді дівчину на Торговій. У мурі за кільканадцять метрів від її брами були двері. Саме не брама, не вхід, а непримітні, майже непомітні двері в ніші муру. У дверях було вічко. І з тих дверей час до часу виходив солдат або двоє солдатів. Двері відразу зачинялися, і вони раптом опинялися посеред празького

натовпу. Високі, худорляві, обличчя губилися в тіні круглих шапок, але можна було зауважити, що вони непорушні, цілковито позбавлені виразу. Випрасувані, випростані і неживі. Такими вони були, коли їх охоплювала плебейська празька тиснява. На тлі цього гомону і махінацій, цієї базарної елегантності, цих хитрощів, цього втіленого люмпен-анархізму, цього елемента, який понад усе зневажав будь-яку владу, вони нагадували механічні фігури. Були вони якісь зловісні, а водночас комічні. Вони були ознакою присутності чужого війська, але в них годі було впізнати якусь потугу. Мали молоді, майже хлоп'ячі обличчя. Дивилися нишком або взагалі не дивилися. У тих великих шапках, часом у фуражках або в пілотках, таких, як у воєнних фільмах. Я їх бачив тільки на тому кількадесятметровому відрізку тротуару неподалік зелених тюремних дверей. Штивні, натреновані, з випраним мозком, вони йшли серед завойованого народу, лякаючись його, зневажаючи його і зовсім його не розуміючи. Я бачив їхні кам'яні профілі на розі Віденської і Торгової і навіть переживав щось подібне на співчуття, бо вони мені здавалися трохи каліками. Іноді це були азіати. Тоді важко було вгадати, що вони відчувають і думають, дивлячись на перехрестя Сверчевського і Торгової. Киргизькі, таджицькі, казахські рядові. Худорляві і смуглі. Може, вони вважали нас гіршими росіянами, яких треба пильнувати. Або, ще гірше, захищати, бо ми надто слабкі. Вони подолали тисячі кілометрів, щоб побачити на протилежному боці вулиці церкву Святої Рівноапостольної Марії Магдалини у київському стилі. Робітники йшли лавою до автозаводу на зміну. У кашкетах, у незграбних піджаках, важко ступаючи. Тож ми могли для них бути гіршими росіянами. Вони дивилися на завойовану країну незворушно і без подиву, бо самі звикли до того, що їх завойовували, і до чужинського ярма. Їхня ворожість була наслідком втрати людських властивостей, а комізм виникав з решток людяності. Але вони зовсім не нагадували російських солдатів з розповідей бабусь і тіток. Ті були стихією. Жорстокою, бездумною і переможною, але стихією, і були подібними на людей. А ці з Торгової виглядали зловісним інструментом. Тепер я це знаю. Але тоді вони були просто ще одним показовим знаком російської безталанності. Я ними просто легковажив у своїй шістнадцятилітній наївності. Вони належали до того нереального світу, що й Брежнєв, автомобіль «Запорожець», який називали

«Жопорожцем», і радянська рок-музика на чолі з ансамблем «Весьолие ребята». Ця легковажність була помилкою тактичною, та виправданою стратегічно, бо вони там, на Сході, понад усе прагнули, щоб їх сприймали серйозно.

У кожному разі ці у Читі нагадували солдатів з оповідей бабусь і тіток. Вони кричали, обнімалися і ледве трималися на ногах. Напівголі читинські кралі зиркали на них з-під довгих вій. Цивільні чоловіки сходили з їхньої дороги. Армія повинна викликати тривогу і захват. Так було з прадавніх часів і так було в Читі. Здавалося, що ці кремезні хлопці з рум'яними круглими лицами здатні тут на все. Тому вечорами я дивився на Читу з вікна готелю. Уявляв собі, як вони в'їжджають на танках і бронетранспортерах у китайське місто, скажімо Манжоулі, бо воно багате, блискуче і, здається, збудоване на зло їм. Їдуть і строчать з калашів по золочених скляних фасадах, палять чергами з крупнокаліберних кулеметів, запускають з динаміків Мусоргського, а тендітні великоокі китайки з німим криком втікають у неосвітлені провулки. Китайський капіталізм і китайська перевага палають, мов паперовий тигр. Потім вони злізають зі своїх машин і розкладають із решток багаття, щоб довго вночі співати свої пісні, за які їх так полюбив увесь світ.

Таку я мав візію в готелі «Забайкалля», дивлячись на площу для парадів та освітлені, гіпертрофовані фасади дирекції залізниць і штабу округу.

*

Забайкальськ здавався зруйнованим. Усе було сіре і заповишене. Здавалося, що його відразу збудували понищеним і виснаженим. Лише вокзал був більш-менш. Разом з нами з потяга висіли кількадесят китаїців з багажем. Під наглядом російських прикордонників вони перейшли через залізний міст над коліями і відразу кудись зникли. Раніше я ніколи не бачив, щоб так багато людей з такою кількістю пакунків так швидко сіли до кількох автобусів і фургонів і за мить безслідно щезли. Вони поїхали до прикордонного переходу. А ми пішли шукати готель. У місті був лиш один, називався «Росія» і належав залізниці.

Ніхто чужий не приїжджав до Забайкальська. Наші лица, черевики і наплічники викликали загальну цікавість. Хто знає — може, ми взагалі були першими неросіянами і некитаїцями, які сюди завітали? Жінка на рецепції взяла наші паспорти і цілу годину радилася із своїми колежанками в готельній канцелярії. Врешті з'ясувалося, що ми можемо залишитися, але тільки на одну ніч. До того ж не можна було нікому казати, де ми зупинилися.

На сніданку в готельному барі ми зустріли Валерія. Він їв, запивав пивом і меланхолійно дивився в нікуди. Приїхав сюди з Пекіна і чекав, заки з Москви — а це сім тисяч кілометрів — доїде автомобілем його напарник. Він усміхався крізь окуляри і стверджував, що те, чим ми займаємося, є «екстремальним туризмом». Потім додав: «Тут тільки сміття, бруд, пісок і вітер». Російською ця фраза звучала як найкраща поезія. До того ж досконало описувала забайкальську реальність. Пилюка, покритий асфальт, сірість обдертих стін, нужда і занепад матерії. Церква на головній вулиці скидалася на барак, трохи мазнутий голубою фарбою. Менти у патрульних автах мали жирні напухлі лица і дивилися на нас із здивуванням та зневагою. Так, я ніколи не хотів поїхати до Москви. Завжди хотів поїхати на край імперії, де прибульцеві важче замилити очі. Серед ям, калюж і сміття крокували дівчата на височенних підборах. Здавалося, що чим убогішим було

оточення, тим яскравішою, викличнішою і мінімальнішою ставала їхня одежа. Крім того, сибірське літо коротке, і треба поспішати.

Водій, якого ми найняли, був низьким, товстеньким і вусатим. Він мав старий «Ніссан террано» з кермом із правого боку. У східному Сибіру і на Далекому Сході їздять лише автомобілі, привезені через Владивосток з Японії, і трохи російських. За три тижні я не бачив жодного німецького, французького чи італійського авта. Нічого, лиш десятки невідомих у Європі моделей «Тойоти» і «Хонди», плюс старожитні «Волги», «Жигулі» і УАЗи. За еквівалент ста євро ми мали проїхати біля двохсот кілометрів, де-не-де зупиняючись. Водій був балакучий, і ніщо його не дивувало. Відразу за містом почався степ. До крайнеба простягалися зелені узгір'я. Грунтова дорога піднімалася на черговий хребет, і за ним знову відкривалася трав'яниста безконечність. Це було гарно, і я не мав би нічого проти, щоб так виглядала вічність. Ми їхали побачити місце, в якому Росія тримала свого найважливішого в'язня.

Краснокаменськ виявився цілковитою дірою. Містом, збудованим у тіні уранового рудника. Він був сірим і запорошеним. Ні на чому не вдалося затримати погляд. Смуток, спека і бетон. На обід ми поїхали до їдальні номер 6 — мабуть, найкращої, бо в ній їли місцеві чиновники. Ми стояли в черзі, і знову всі до нас приглядалися. Отримали алюмінієві виделки, смажене м'ясо, картоплю, салат і компот. Це не було ні зле, ні добре, просто не мало смаку.

Наш водій сам сказав нам, що ось тут сидить Ходорковський. Запропонував показати нам табір. Ми проїхали, не зупиняючись, вздовж нього на відстані кількасот метрів. Кілька злиденних бараків, багато колючого дроту і поіржавлені вишки на кутах. Довкола буйні бур'яни. Це виглядало так само безнадійно, як весь Краснокаменськ. На питання, за що власне сидить Ходорковський, наш провідник лише знизав плечима і сказав: «Його посадив Путін». Цього, вочевидь, було досить для вичерпної відповіді. Він пригальмував і застеріг, щоб не фотографувати надто демонстративно. Потім, уже знову у степу, розповідав нам про свого сина, який воював у Чечні, а тепер намагається отримати роботу у ФСБ. Казав про це так природно, немов ішлося про роботу на автозаправці. Насильство влади так глибоко проникло у щоденне життя, що стало непомітним.

Ми зробили гак і поїхали в бік китайського кордону. Це було ідеальне місце для заслання, ізоляції і забуття. Місто раптово закінчилося. В радіусі кількох десятків кілометрів важко було знайти сховок не те що для людини, але й для пса. Тут не росло нічого, окрім трави. Степ — це оголення. Мандрівника супроводжує лише його тінь. Сховатися можна хіба що під землею. Я уявляв собі, як утікач місяцями, роками, десятиліттями риє тунель, аби врешті переконатися, що для здобуття свободи потрібна щонайменше вічність. Тут втрачала сенс сама ідея втечі, а безмежний простір перетворювався на в'язницю.

Уздовж кордону тягнувся паркан з колючого дроту. Напевно, там була ще якась електроніка, але наш водій не хотів ризикувати, і ми трималися від огорожі на порядній відстані. Ми кружляли плутаниною польових доріг, виїжджених у степу. На російській боці на березі Аргуну селяни збирали сіно. Потім ріка звернула на китайську територію, і в голому степу залишився тільки цей сталевий паркан. Солдатів ми не бачили, але що кілька кілометрів стояли сторожові вежі. Я спитав нашого провідника, чи не пробують китайці переходити кордон нелегально. Він відповів філософськи: «Китайці, як то китайці...». Філософія була його спеціальністю, бо на питання про війну у Грузії, яка власне тривала, він, зітхнувши, промовив сентенцію: «Краще, коли на світі є мир». А потім додав, що насправді нема чим перейматися, це ж відбувається аж за шість тисяч кілометрів звідси. Втішав нас, кажучи, що і до Польщі від Кавказу є куди йти.

Ми хотіли побачити Китай, але не мали китайських віз. Також не було у нас багаторазових російських віз, і ми мусили задовольнитися оглядом китайського пограниччя. Та наш провідник не підвів. Покинув польову дорогу і виїхав на узвишшя, з якого відкривалася розлога панорама. Відразу за кордоном виднілося місто. Воно попросту нахабно виростало зі степу. Із зеленої пустки вистрілювали в небо висотки, китайський варіант хмародерів з блискучими куполами і вежками на верхівках. Одні вже були готові, інші щойно будувалися. У передмісті стояла велетенська, нова, блакитна церква з позолоченими цибулястими банями. Вона справді була великою. Поряд з нею пишався чи то палац, чи замок у диснейському стилі, а трохи далі височів гігант на двадцять з чимось поверхів, увінчаний якоюсь

подобою класицистичного куполу. Місто називалося Манжоулі. А мало називатися Фатаморгана. Його збудували за кілька років, щоби спокушати і зваблювати Росію. Але головним посланням міста Манжоулі було: «Росіє, ти не маєш шансів».

Деякі росіяни передчували небезпеку. Наприклад, наша господиня над Байкалом, де ми зупинилися на кілька днів, була переконана, що китайці розкидають над Сибіром з літаків кліщів, які можуть заразити запаленням оболонки мозку. За освітою вона була фельдшеркою і точно знала, що каже.

Ми повернулися до Забайкальська. З його сумних задвірків було видно китайські хмародери. Цього вечора ми хотіли попиту червоного вина. Шукали чогось порядного у забайкальських крамничках. Всюди був солодкий портвейн, кріплений спиртом. Як наївні діти, ми шукали червоного сухого, а продавці меланхолійно розводили руками. Нарешті хтось вказав нам на новий магазин. Його власниками була пара вірменів: красива, вишукана жінка і усміхнений, елегантний чоловік. У цьому розпачливому місті їхні вигляд, манери і усмішки справляли неправдоподібне враження. На полицях стояло кільканадцять гатунків червоного вина. Від молдавського до чилійського. Вони відкрили свою крамницю мало не вчора і не втрачали надії. Ми трохи порозмовляли. Їх не дивувала наша ексцентрична присутність у Забайкальську. Похвалили наш намір податися до Бурятії, оскільки там «краще з екологією і можна справді відпочити».

Увечері ми дивилися телевізор. Китайці показували олімпіаду. Росіяни — попри олімпіаду і загальнотелевізійне сміття — війну. Тобто «гуманітарну катастрофу у Південній Осетії». Повідомлення під такою назвою передавали на всіх каналах. Вгорі екрана постійно з'являлася стрічка з таким написом. Безперервно показували ті самі три або чотири фотографії зі старими людьми у розпачі на тлі руїн. Російські солдати були їм порятунком. Раніше ми намагалися знайти в місті інтернет. Ніхто нічого не знав, аж нарешті хтось спрямував нас до одноповерхового барака. Але там містилася якась охоронна фірма. На столі стояв комп'ютер, а навколо сиділо кілька похмурих типів у чорних уніформах і високих зашнурованих черевиках. Ми навіть не потикалися. Писали есемески до приятелів у Польщі. Отримували уривки інформації. Ми пили червоне вино у країні, яка вела війну.

Однак із перспективи Забайкальська і китайського кордону ця війна була нереальною. Так, як і Грузія, — плямка, крихта, приліплена до великого і неоформленого тіла Росії. Цей край був завеликий, щоб просто існувати. Все відбувалося десь не тут, безконечно далеко, на іншій планеті. Чи взагалі можна бути громадянином Росії так само, як бути громадянином Польщі, Франції, Угорщини чи навіть Європи? Чи можливо відчувати відповідальність або взагалі зв'язок із тим, що витворює твоя країна, — країна завдовжки дев'ять тисяч кілометрів? З перспективи Забайкальська здавалося, що Росія може собі зробити будь-що, а в її мешканців це викличе мізерний інтерес — або не викличе жодного.

Вранці наступного дня ми вирушили до Бурятії. Нас віз своєю «Волгою» Олег. В середині тхнуло бензином. Олег розповідав про службу в армії. Про те, як у вісімдесятих роках його танковий підрозділ зрізав собі шлях через територію Монголії. Нас це зовсім не дивувало. На мапі Китаю, виданій російським міністерством транспорту 2008 року, яку ми купили в Улан-Уде, кордону між Росією і Монголією немає. Росія попросту відразу межує з Китаєм. Поблизу Мірної нам відлетіло колесо. Олег холоднокровно втримав авто, і ми вийшли на узбіччі. Мірная виглядала так, немов щойно пройшов фронт. Великі житлові будинки посеред степу скидалися на кістяки. Їх продував вітер. Довкола тягнулися бетонні руїни й іржавіли якісь конструкції. У придорожньому барі з'явився Віталій. Він був симпатичний, приятний, носив на грудях масивний срібний ланцюг з великим хрестом. Розповів, що колись тут було прикордонне військове містечко, але військо відійшло, і все перетворилося на руїни. Коли ми сказали, звідки приїхали, він запитав, чи багато таких місць у Польщі. Ми відповідали, що радше нема, але він, мабуть, не повірив. Сказав, що по телевізору показували подібні місця у Польщі. Ми були в доброму настрої, і не хотілося сперечатися. Через дві години з'явився Олег на відремонтованому авті. Ми вирушили на захід.

*

На Алтан Елс було тихо. Зовсім. Я лежав у спальнику, прислухався і не міг нічого почути. Темрява і тиша. Трохи зірок угорі. Ніколи не чув нічого подібного. Коли нема жодних звуків. І в цей сам час я знав, що довкола мене простягається світ, що він поширюється без жодних перешкод. Тридцять кілометрів пісків до російського кордону. Алтан Елс. Бархан за барханом. Піднімаєшся сподіваючись, що щось буде видно, але вони ідеально однакові заввишки, тож бачиш тільки кілька наступних. Так було вдень. Ми приїхали дорогою зі сходу. Праворуч — складки цих барханів, зліва — пласка аж до горизонту рівнина, заросла сухою травою. Пустеля починалася як під лінійку, і цією межею проходила ґрунтова дорога шириною в один автомобіль. Де-не-де до барханів тулилися зимові стайні для корів і овець. З почорнілих дощок, приземисті, щонайбільше на ріст людини. На дахах трохи сірого сіна. На купах цегли — трохи сушеного гною для опалення. Але ще нікого не було. Вони мали прийти зі спустошених літніх пасовиськ. Узагалі нікого не було. Щойно на початку ночі за кількасот метрів від нас зупинився бусик, такий самий, як наш. Світив місяць, і я бачив сірий хребет буса. Тульга відразу пішов до них, щоб нарешті порозмовляти монгольською.

На світанку я вирушив у бархани, щоб послухати. Наприклад, звуки зерняток піску, які осипаються, коли якась комаха повзе догори свого комашиного безміру. І коли зупиняєшся, нема більше нічого, окрім ударів власного серця. Ті поїхали далі. Перед сходом сонця Тульга прийшов по щось від зубного болю, бо їхній водій спух і цілу ніч не спав. Коли сонце трохи піднялося, почався вітер. Я пробував щось побачити, але нічого не було. Фотографував, щоб потім собі це пригадати, щоби мати доказ. Нічого. Пісок, трава, повітря, невиразний контур гір, до яких було кільканадцять або кількадесят кілометрів крізь це повітря, пекуче, як перець.

Було по-справжньому сухо. Ми їхали вже тиждень, часом я мився, але це було зайве. Якись такі чіпляються до людини звички. Все ж, коли траплялася ріка, то милися. Може, про запас, може, тому, що потім не трапиться? Хоч досить було що кілька годин вийти з авта і, поки Тульга пив у придорожній дерев'яній будці свій білий, солений

чай, просто піти дорогою вперед. Кілометр — два маршу під безхмарним небом замість купелі. Досить завернути у степ, на випасену наголо траву, аби відчути запах овець. Уся країна пахтіла тваринами. Вони виходили з-поза горбів. Стояли під мостами, ховаючись від сонця. Лежали стадами поперек дороги. Вівці, кози, верблюди. Людей з ними не було. Часом якийсь вершник вдалині. Тож не було потреби митися. Бо для кого? Для яків? Я взяв із собою забагато одягу. Взяв дуже мало, але все одно забагато.

Щойно в Улан-Баторі треба було переодягатися. За кілька годин людина просочувалася емульсією цивілізації. Пилюка, змішана з викидними газами. Вуличні продавці телефонних карток і сигарет мали на лицах респіратори з жовтими плямами навколо рота. Вів вітер, але він не міг цього рознести. Бракувало сили. Її було досить для степу, для пустелі, але тут уже ні. Нагрітий, потрісканий бетон. Гудки автомобілів. Важко було пройти. Тими своїми здобутками цивілізації вони їхали бампер до бампера. Байдужі погляди, непорушні обличчя. Мабуть, вони мали такий самий вигляд сімсот років тому, коли з висоти сідла дивилися на переляканих мешканців завойованих земель. «Land Cruiser», «Ніііх», «Patrol», «Outlander», «Santa fe», «Galloper», «Sorento». Усе з Японії, кермо справа. Навіть у кількох європейських «Мерседесів». Сірий пил, за автівками тягнуться гарячі хмари, сюрчання поліцейських. Юрти кольору бетону поміж багатоповерхівок. П'яні збирачі сміття. Один лежав на землі. Інший всівся йому на груди і товк в обличчя пластиковою пляшкою, наповненою якоюсь рідиною. Відразу біля площі Свободи. На клапті сухої трави між дорожніми смугами. Це однозначно: вони не дуже добре почувалися у місті. Надто коротко жили в мурованих будинках.

За кілька днів ми бачили зграю грифів. Вони відлетіли, угледівши нас, і тоді виявилось, що на землі лежить роздутий труп рудої корови. Ще не дзьобаний орлами. Птахи нікуди не поспішали. Терпеливо кружляли над нами. Від юрти, до якої був добрий кілометр, прискакав вершник. Видно, що він нічого не мав супроти грифів, але присутність чужих біля його вгодованої худоби викликала неспокій. Я підняв руку, вітаючись. Він не відповів. Його обличчя було незворушним. Зупинив коня, а за мить розвернувся і поїхав чвалом назад. Мабуть, він так само зреагував би на мертву людину. Чому ні. У цьому надмірно голому пейзажі.

Я подумав, що тут було б непогано померти. Відійти в якесь місце, з якого видно лише безкраю безконечність, і тоді дивитися, як сходяться тварини. Видивлятися за тіннями птахів. А потім біліли б кості, обібрані начисто, їх би висушував вітер. Раніше я ніколи не бачив кращого місця для погребу. Їдеш сотні кілометрів і всюди бачиш спокійні знаки смерті. Цілі скелети або окремі кості. У цій вітряній посусі подекуди збереглися навіть залишки шкіри. Лежать рештки, позбавлені всього, немов уже перебувають у вічності. Таким був цей пейзаж: аж хотілося вмирати. Просто так. Остаточно повернутися до нутроців простору, до мінералів. Не було жодного сміття, яке б псувало ці поховання. Лиш іноді коротко відблискувала срібним якась пляшка з-під горілки «Чингізхан».

У полудень ми зупинялися, аби щось поїсти. Мали запас китайських супів у пластикових пуделочках і запас монгольських консервів з бараниною. В Улані^[4] я купив казанок, ложки, пластикові тарілки і горнятка. Тульга розкладав газову плитку. Часом ми розпалювали вогнище з висохлих кінських «яблук» і коров'яків. Ми мали каву і цукор. Тульга волів чай. Він усе повторював: «Чай, чай». Користувався двадцятьма або тридцятьма російськими словами. Цього було досить. За тиждень мені здавалося, що знаю його цілий рік. Ми розумілися за допомогою повторюваних дій і жестів. Їда, розкладання табору, вогонь, знову їда. Тричі на день я робив йому чай. Згортання наметів, окріп для китайських супів, розігрівання баранини. Увечері перед сном сто грамів «Чингізхана». Жодного разу мені не хотілося більше. Все навприсядки, при землі. Ну, поїхали, астанавись, будем кушати і всяке таке. На ніч він ішов до бусика. Допізна розмовляв телефоном. Здавалося, що говорив із жінкою. Мав біля сороківки, був худорлявий і завжди у сіро-блакитній бейсболці. Коли він роздумував, несвідомо підтягав тільняшку і плескав себе по животі. Певного дня я зауважив, що Тульга не бачить на одне око. Вів авто, а праве око було заплющене. Але це не мало значення, навіть тоді, коли ми заїжджали до містечок, щоб поповнити запаси. Він і так давав собі раду. Як і тоді, коли російський — а може, ще радянський УАЗ — переставав слухатись. Тульга просто зупинявся, давав машині, як загнаній тварині, відпочити, і ми знову їхали. Не більше за двісті кілометрів кожного дня.

Думаю, мене на це було приречено. На цю подорож. Я мусив туди поїхати, бо образ утопії, зреалізованої у безмежжі степу і у знерухомленій історії, мав нездоланну силу. Врешті, за півжиття я наслухався про азіатські орди, які напали на нашу європейську країну. Тож моя мандрівка була виправою до ядра метафори. Десь над Уралом стемніло. Ми летіли над чорним простором. Нічого, жодних світел. Там міг сховатися будь-який демон, міг вилупитися будь-який упир. Так, як тоді вилупився із підкинутого марксистського, європейського яйця. Я засинав і уявляв собі, як внизу китайці мандрують на захід. Мільйони китайців, мільйон за мільйоном, спокушені капіталізмом, натхненні глобалізмом, задивлені у диявольські саява наших міст, поспішали мільйон за мільйоном крізь цю темінь внизу, присвічуючи собі тим, хто вже що мав. Нічого не вдієш: коли стільки маєш, то треба ділитися. І вони по це йшли, плече до плеча, мільйон коло мільйона, худі, готові спожити будь-яку кількість усього, хоча про всіляке дрантя радше не йшлося, бо якраз цього вони мали вдосталь і в себе. Вони йшли по щось більше, по предмети розкоші, по європейські цінності — свободу, рівність, братерство, — по юдейсько-християнську традицію, по греко-римську спадщину, рівноправність статей і постмодерну парадигму. Таке мені снилося у холодному аеробусі. Внизу повз безконечний миготливий китайський змії. Тим же шляхом, яким століття тому їхали по здобич вершники. Тоді я прокинувся і зауважив темну тінь літака, що ковзала хребтами золотистих гір. Щойно встало сонце. Так само, вирушаючи на захід, дивилися на свої тіні воїни Чингізхана, коли за їхніми спинами світало.

А потім, коли, пробувши Улані три дні, ми поїхали далі, після першої, другої ночівлі у степу я зрозумів, що ця трав'яниста рівнина була для революції чимось на кшталт землі обітованої. У всіх інших місцях, на всіх тих просторах, де червоні пробували розпалити вогонь революції, до цього вже щось було. Міста, будинки, люди, якась матерія минулого. Натомість тут упродовж семисот років тривала постійна теперішність. Час до часу подекуди стояло щось дерев'яне або муроване, але майже все перебувало в русі. На банкноті в тисячу тугриків з одного боку зображений Чингізхан, а з другого — його пересувний палац. На здоровенній чотириколісній платформі розкладена величезна юрта. Її тягне упряж волів з тридцяти. Позаду йдуть верблюди і тягнуться наступні пишноти. Влада пересувається. Її

не потрібно залишати після себе матеріальних знаків, бо є ідея, яка наповнює простір. Від океану до океану. Володар іде далі, і на місці, де стояв його табір, відразу виростає трава, і все знову таке, яким було сто, тисячу років тому. Це мені сподобалося в цій країні: теперішність сягала найдавнішого минулого. Це, мабуть, мало подобатися і комуністам. Їм могло здаватися, що беруть участь у створенні такої собі степової версії Книги Буття. Колишньої влади вже не було. Вона перетворилася на всюдисущу легенду. Залишилася безконечність степу, яку можна було наповнити новою ідеєю так само легко, як вітер наповнює простір. Або як дим, коли підпалити трави на сухій рівнині. Однак перші монгольські революціонери під проводом Сухе Батора вирушали назустріч історичній необхідності під жовто-червоним прапором. Жовте означало буддизм, а червоне — комунізм. А барон Унгерн фон Штернберг жадав створення паназійської буддистської імперії на згарищах і кістках євреїв, комуністів і всієї західної цивілізації, зараженої сифілісом матеріалізму. Вслід за його військами брели вовчі зграї. За легендою, ночами барон ганяв запрягом вовків горбами навколо Урги, себто сучасного Улан-Батора. Казарми його дивізії в Даурії нагадували «руїни, заляпані кров'ю». Це було би цілком природно, що полум'я революції поширюється із середини континенту до його окраїн. Я лежав навznak десь між Булганом і Муруном, дивився на зорі і уявляв собі мапу, уявляв те полум'я. Десь у самому кінці півдня блимав вогник і тарахкотів мотоцикл.

Наші спальники були надто тонкі, і ночами ми мерзли. Вдень іноді було плюс тридцять, під ранок біля нуля. Я згортався в клубок, зіщулювався і прислухався. Нічого. Просто нічого. Ніби ми самі на світі. І жодного страху. Десь була Росія, десь був Китай. Я лежав у потемках, в самому осерді ночі, всередині безмежного простору. Він був безпечним, лиш трохи холодним. Я уявляв собі чорний горизонт. Можна було встати, вийти і рушити в його бік і аж до світанку ні на що не наткнутися. Трохи каміння, кості тварин, жодних перешкод. Розщіпаєш замок намету або відчиняєш двері юрти, і відразу за порогом починається щось типу безконечності. Жодних стін, жодних мурів, нічого, що б завадило бачити обрій. Усе вертикальне — витвір природи. Часом увдосвіта мене виганяв холод. Я вилазив на найближчий горб і чекав на сонце. Так було десь за перевалом Гуг Хутул над рікою Дельгер Мурун. При чистому, гострому світлі ранку

здавалося, ніби те, що було за десятки кілометрів, зовсім поряд. Однак там теж не було нічого, окрім пейзажу. У зелених долинах залягала тінь. Із-за обрїю виповзав золотий змії ріки. Більше нічого. О цїй порї так було всюди.

На захїд, весь час на захїд. Як давнї вершники. На вибоїнах брязкотїли казанки і миски. Тульга безперервно кутив, і дим змішувався із запахом бензину. Часом ми розпитували дорогу в пастухів. Шляхи перетиналися, розгалужувалися, розплїталися і сплїталися. У самотнїй юртї ми пообїдали. Жїнка зїгнула мух з м'яса, покидала мушинї яєчка, порубала шмат тесаком і за пївгодини зготувала зупу. Було смачно. Жирна баранина з макаронами і морквою. На столї стояла пляшечка приправи «Маггї» з Польщі. Тульга сказав, що це ресторан, тож ми залишили грошї і поїхали далї крїзь холодну вїтряну спеку. Часом на дорозї лежали стада верблюдів. Вони неохоче вставали і вїдходили кїлькадесят верблюжих кроків убїк. Одного разу ми проминули трактор. Сїм'я вантажила на причеп складену юрту і решту майна, щоб перебраться на новї пасовища. Потїм зустріли двох ловцїв табарганів на мотоциклї. Табарган — такий пустельний гризун, бабак. У них була дрїбнокаліберна рушниця. Тульга зав'язав менї очї, поставив мене на колїна і вдавав перед об'єктивом буддистського талїба. Пїсля нього з цїєю зброєю позував я. Думав, що розвалиться в руках. Мисливцї спостерїгали за цим з незворушними обличчями. Зї струмків ми набирали воду у пластиковї пляшки. Тульга рахував балони з газом. Я рахував китайські супи і консерви. Кїзяків не завжди вистачало для багаття. Інодї, щоб рушити, авто доводилося пхати. Підїбрали із залїзною бочкою полїцейського та його сина. Вони їхали з нами пївтора днї. Це був єдиний мент, якого зустріли дорогою. На прощання вїн подарував нам вирїзаного з дерева сидячого верблюда. Бїля соленого озера Увс під'їхали два вершники. Зняли свої халати і, усміхаючись, запропонували, щоб ми сфотографувалися в цьому одязї. Довгї шати до колїн були важкими вїд овечого жиру, диму і всього того, до чого треба доторкнутися в життї. Вони були жовтї, шовковї. Потїм десь із-за горизонту з'явився третїй. У самих штанах, галопував без стремен, п'яний і щасливий. В'їхав у мїлку, солону воду і впав з коня. Це ошчасливило його ще бїльше. Сїв у сїдло і, щось нам викрикуючи, помчав назад до обрїю. Озеро мало вїсімдесят кїлометрів завдовжки і стїльки ж завширшки. Сягало росїйського кордону. Тульга

сильно солодив чай, я мав про це пам'ятати і в якійсь дерев'яній крамничці, де вміщалося троє людей, купив йому двісті грамів цукру, загорнутого у газету. Часом удалині здіймалася хмара куряви. Наближався автомобіль, і ми мусили зачиняти вікна. Раз у якомусь поселенні нам перебігли дорогу три жилаві свині. Одного дня пополудні насунулася піщана завія. Стало так темно, що ми не бачили лиць одне одного. У білому чаї з молоком плавав жир. Але коли я уявляв, що це не чай, а зупа, то дуже смакувало.

Улаангом, що ж можна написати про Улаангом... Що ми приїхали пообіді і весь час здавалося, ніби ми перебуваємо в передмісті, а спека раптом стала важкою і мовби металевою. Порохи мали смак бензину. В центрі міста на стовпі серед сплутаних електродротів сидів великий хижий птах. На площі між монастирем і аеропортом валялися рогаті черепи корів. Із аеропорту був лише один рейс на тиждень — до столиці. Вершники приїжджали з глибин степу і відразу опинялися в центрі. Вітер ніс пісок. Треба було звикнути, що це передмістя — справжнє місто. Недалеко від головної площі дві жінки мурували цегляну стіну. Здавалося, що вони із соцреалістичного фільму. Щоправда, цеглини лежали криво, а розчин стікав бурими фалдами. Вони не вміли будувати міст. Неозброєним оком було видно, що вони втрачають силу, стоячи серед мурів. Хтось зробив їм кривду, зводячи ці бетонні оселі і переконуючи їх у них перебратися. Хоч це правда, що в степу вони вмирили від хвороб і холоду, коли під час зимових морів гинули мільйони голів різної худоби. Якби не радянці збудували їм ці потворні міста, це зробили б китайці. І тоді монголи стали б меншиною у власній країні — так, як невдовзі стануть у себе меншиною тибетці. Тут усе має інший вигляд. Навіть комунізм. Після кількох годин у куряві і на вітрі із запахом бензину мені хочеться пити. У холодній і охайній крамничці знаходжу кілька гатунків «Чингізхана». Продавчиня розмовляє російською. Питає, чи подобається мені місто. Брешу, що так, і виходжу. Та насправді це не брехня. Улаангом мені подобається. Незадовго сюди всі поз'їжджаються. Вже тепер вони не можуть жити без усіх цих крамниць. Привозять сотні порожніх пляшок у колясках мотоциклів. Вони покинуть своїх тварин і приїдуть наслідувати підробку міської цивілізації. Так, як ми вдаємо вигаданих європейців, позшиваних, мов

Франкенштейн, із якихось решток. Навіть їхній президент сказав, що для того, аби вижити, треба відмовитися від традиційного способу життя. Вранці наступного дня в нас закінчилися гроші, і ми пішли до банку поміняти трохи доларів. До двох віконць стояли черги. Працівниці у фірмових жакетах обережно стукали по клавіатурах. Між ними походжав шеф, роздаючи настанови. Він був молодий, великий і самовпевнений. Носив білу сорочку, краватку і чорний костюм. Офіс був сучасний і дешевий. Навіть у покинутій дірявій юрті було більше життя і привабливості. В куті стояла пластикова пальма. Клієнтами були переважно пастухи в потертих, масних халатах-делах і в чоботах. Пахли димом, худобою і людськими випарами. Мали коричневі, поморщені лица. Жінки і чоловіки. Стискали в долонях пачки банкнотів зі своїм давнім вождем, який покорив півсвіту, і вершниками у степу. Несміливо юрмилися перед службовцем, що пітнів у своєму жалобному костюмі і дивився на них так, немов нікого не бачив. Я став у кінці і переживав, чи мої долари не надто понищені, бо пошкоджених і старих тут не приймали. Подумав собі, що таким буде кінець. Прийдемо з наших степів і стоятимемо на якихось бурих плитках перед столом з фанери і китайським комп'ютером, і будемо всиратися зі страху, чи все гаразд з нашими грішми або кредитоспроможністю. Але я любив Улаангом. Вони там усе мали. Цей банк, готель із сірої цегли, цей пил зі смаком низькооктанового бензину, а у планах — пам'ятник Юмжагійнові Цеденбалу на головній площі. Цеденбал керував країною п'ятдесят років. Проект монумента представляли на вуличному білборді. Все в них було. Всі минулі і прийдешні епохи зібрані в одному місці, як у якомусь тематичному парку. Заїжджали на конях до центру. За ними стежили величезні дикі птахи. Радянська Росія подарувала їм розпачливу візію міста, профілактичні щеплення і абетку. Як реванш за наїзд Батия вісімсот років тому, коли монголи перемогли і уярмили посварені руські князівства. Можна судити по-різному, але здається, Русь зрештою на цьому виграла, бо стала частиною світової імперії і могла побачити, як ведуть великі війни, як збирають податки і як дають лад безміру. Все це разом з ідеєю імперії і уявленням про необмежену владу хана мусило їй в майбутньому пригодиться. Ціна щеплень, будинків, понищених уже в процесі спорудження, і кирилиці здавалася невисокою.

Отож Улаангом. Два дні перепочинку, аби скуштувати міського життя і випрати одяг у готельній, надто меланхолійній ванні, бо я геть заляпав собі штани баранячим жиром. Я попивав тепле пиво на перемену з теплою горілкою, піднів і визирав у вікно. Це був партер, тому видно було небагато: коричнева стіна, трохи іржавого заліза, паркан із голих дощок і сірий фільтр юрт. Добре місце, щоб розмірковувати про нескінченність. Щось, як свидригайлівська баня з павуками. Пити, міркувати і втрачати сили. Було в цій країні щось таке, що хотілося в ній померти, здатися і дивитися, як злітаються птахи або насувається марення. Може, видиме тут втрачає значення. Кімната — три на три кроки. Біля умивальника на стіні висів дротяний вішак для одягу. Стіл круглий. Тульзі ми теж оплатили нічліг, але він кудись зник, і ми час до часу бачили, як він кружляє містом, залагоджуючи якісь свої справи за тисячу кілометрів від дому. Ми пішли в поліцію, щоб спитати, чи відкритий кордонний перехід неподалік від алтайського Цагааннууру, але вони нічого не знали. Приязно усміхалися і розмовляли лише монгольською, їхній будинок був найкращим у місті. Триповерховий червоний фасад симетрично розділяли пілястри з білої цегли. Було 1 вересня, і діти йшли до школи. З юрт їх позвозили до інтернатів. Тепер собі пригадую, що майже не було дерев, і тому ця розпачлива спека і порохи пів-на-пів з повітрям. Сьогодні я подивився, яка погода в Улаангомі: мінус сорок чотири і легка хмарність, вітер південний, чотири кілометри на годину, видимість п'ятдесят кілометрів. Я дуже хотів би тепер бути там.

Однак нарешті ми вирушили далі. З новим запасом китайських супів, баранячих консервів, цибулі, хліба, чаю і корнішонів з Польщі, які були у кожній крамниці. І в кожній юрті, бо у баночках фірми «Урбанек» ставили квіти на домашні вівтарчики. В Улаангомі було навіть чилійське вино, тож ми взяли кілька пляшок. І «Чингізхана» для Тульги. На захід, увесь час на захід, щоб на світанку бачити перед собою власну довгу тінь. Так, як вони колись. Так, як у «Таємній історії монголів», яку невідомо хто написав, але вона дійшла до наших часів, щоб розповісти, як усе насправді було з Чингізханом, його братами, а потім синами, що запанували над світом. Та вона мала би називатися не «Таємна історія», а «В дорозі». Безперервно їдуть, безперервно пересуваються, вирушають і прибувають, женуть, доганяють, повертаються, не злязачи із сідла, підживляються сушеним

м'ясом і кумисом і знову пускаються у чвал, в галоп крізь це повітря з видимістю на п'ятдесят, на сто кілометрів, через цей простір, який не чинить опору, і тому здається, що можна дійти до краю світу. І сімсот років тому багато хто дійсно туди дійшов. «Ще тієї ночі повідомили довірених людей, які перебували поблизу. Щоб не обтяжуватися, полишили всі свої речі і вирушили, утікаючи, тієї ж ночі. Пересувалися північною частиною Мау Унур. На північному боці Мау Унур Чингізхан їхав так, що розмістив Джельмего з племені Уріангкай позаду себе в ар'єргарді — бо довіряв йому, — а попереду виставив патрулі. Переставивши воїнів у такий спосіб, наступного дня, коли полудневе сонце почало вже хилитися до заходу, він дійшов до Калаталджіт-елет. Тут зупинився, щоб відпочити і поїсти. Коли двоє конюхів Алчідая — Чігідел і Ядір — поїхали кожен у свій бік, щоби попасти коней на траві, вони побачили куряву, яку здіймали вороги, що переслідували їх південною стороною Мау Унур уздовж Гулан-Букурат. Пригнали тоді своїх коней зі словами: — Ворог наближається!».

Недалеко від міста дорога почала підніматися на перевал Улан-Даваа. Це було на висоті майже дві тисячі метрів, тож двигун перегрівався, і час до часу мусили зупинятися. Дув вітер. Ми виїжджали на Алтай. На зупинках, не чекаючи, поки вистигне двигун, я йшов уперед. Вище і вище. Хотів побачити щось живе. Лежали самі кістяки. Вгорі ширяв птах. Виїжджена дорога плуталася і розплутувалася, оминаючи скелі і ущелини. З висоти наш бус здавався ще однією кам'яною брилою на узбіччі. «Таємна історія» — це переважно дієслова та іменники. Розповідь, яка ніщо не оцінює. Можливо, прикметник вважався плодом сумнівів і нечистого сумління. Я подумав, що було би добре пройти колись цю країну пішки. Щоб нічого не пропустити, щоб торкнутися до неї у масштабі один до одного, ніби йдучи рельєфною картою натуральної величини. Просто так. Бо нічого себе обдурювати, що торкнешся її насправді. Це завжди буде мапа, але щораз більша, щораз ближча до шкіри. З ультралегким наметом, з пуховим спальником, у добрих черевиках, з мінімальним багажем. Як піший юродивий у країні вершників і водіїв. Як ризький поштовий чиновник Костянтин Ренгартен сто років тому. Тоді в передмістях Урги пси обгризали трупи людей, але він стверджував, що «на світі існує небагато місцин, настільки цікавих для мандрівника, як

Урга». Він мандрував без намету, шукав притулку в юртах і вивчав життя. «Перше, що я побачив, була гладка дама, яка, оголившись, шкрябала все своє тіло коров'ячим рогом, насадженим на палицю».

Я йшов дорогою догори і складав плани повернення, а за спиною все зменшувалася плямка нашого УАЗа. Властиво, я складав їх від самого початку, коли о шостій ранку ми їхали в таксі з аеропорту. Узгір'я довкола колишньої Урги були золотисто-коричневі. Саме місто здавалося спорожнілим, а впоперек вулиць лягали чорні тіні. Вже тоді я планував повернення.

Але того дня ми добралися до Цагааннууру. Та спочатку Тульга з'їхав з битого шляху, і ми подалися навпростець. Над рікою, серед високого очерету знайшли кілька вбогих юрт. Це були знайомі Тульги. Почастували нас чаєм і сушеним сиром. Господар наливав архі з п'ятилітрової пластикової пляшки з-під машинної оливи. Цей кумисовий дистилат мав не більше п'ятнадцяти градусів і мав смак ледь кислої сироватки. Ми сиділи на витертих червоних килимках. Увесь церемоніал — наливання, пиття по одному ковтку, доливання, подавання наступному — мав сотні років. Усе в цьому було давнішим, ніж здавалося, ніж можна було собі уявити. Я дивився на їхні смагляві обличчя, на сухорляві тіла, одягнені в китайський мотлох. Вони були люб'язні і стримані. Однаково позбавлені і потаємності, і демонстративності. Сюди міг би заїхати персидський шах або бельгійський король, а вони не мали би проблем з тим, як поводитися. Просто завжди знали, ким вони є. А ми — зі своєю безцільною виправною, блідою шкірою, з черевиками «Salomon», апаратами «Pentax», із цим цілковитим браком обґрунтування власної тут присутності, з усією цією примхою — зовсім не були для них провісниками змін. Вони прийняли нас так, якби ми були дітьми того самого простору, тієї самої оповіді, яка ведеться з древніх часів. Потім вони поїхали за нами своїм УАЗом, щоб переконатися, що ми зуміємо переправитися через розливу після дощу ріку. І ще до сутінків ми опинилися в Цагааннуурі.

Намет ми напинали на холодному вітрі і в сутінках. Унизу жевріли жовтаві світла казахських мазанок. Перехід уже був закритий, і його мали відкрити вранці. Ми пили чай стоячи і лякалися холоду ночі. Починався вересень. Кордонний перехід був на висоті двох з

половиною тисяч метрів. У тент вдаряли поодинокі кульки граду. Ми одягнули все, що мали в наплічниках. Темніло, і зайнятися вже було нічим. І тоді за кілька метрів висунулася з темряви світла пляма. Це була тварина. «Ето аргалі», — прошепотів Тулга. Великий круторогий самець дикої вівці спокійно перетинав наш табір. «Ето харашо?» — спитав я. «Да, очень харашо», — відповів Тульга з радісним напруженням в голосі. За мить добрий звірячий дух зник у тьмі.

Я прокинувся на світанку, як тільки до намету проникло трохи світла. Прокинувся, але не був певен, чи взагалі спав. Вийшов на ранковий холод. Небо було похмуре, по ньому плили швидкі хмари. І я не був певен, чи спав, чи цілу ніч думав про країну, яку ми сьогодні мали покинути. А може, мені снилися власні думки. Не знаю. Я пішов на верх голого схилу. Був сам. Хребет за хребтом, вершина за вершиною, доки око сягало на схід, зовсім сам. Із-за останньої грані просвічувало матове срібло нового дня. Ця країна поглинала і думки, і погляди. Нічого не залишалось. Голий скелет. Птахи виписували вгорі повільні кола. Все безслідно всмоктувалося у цей простір. Будь-яке життя зникало, стаючи водночас чимось більшим, чимось, що я не вмів назвати, але бачив, що воно є. Принаймні тоді. Того дня в Цагааннуурі, коли ми покидали країну, і пізніше на безлюдному переході, де було біло від граду. В Цагааннуурі, звідки до російської застави у Ташанці сорок кілометрів нічиєї землі.

*

Коли з Монголії ми в'їхали в Росію, відразу з'явився асфальт. Зрештою, цей кордон був досить дивним. Чотири години ми стояли перед залізними воротами. Ворота відділяли заставу від пустелі. Від нічого. Від безконечних голих кам'яних горбів. Час до часу до них підходив солдат, відчиняв і впускав. Якась така фортеця. Але так, мабуть, потрібно, коли пануєш над цією нічогістю. Чиста ідея, зроблена з дротів, металевих труб, сітки, і цей молодий вояк часом підходив, відчиняв і впускав авто або два. П'ять автомобілів за чотири години. Якийсь джип з нахабним монголом з Улан-Батора, який впхався на початок черги. Остаточо заїжджені корейські буси «Сантана», повні казахів і килимів. Дерев'яний виходок. Жінки у довгих сукнях присідали збоку. Віяло холодом. Я всідав і висідав. Уперше за кілька років захотілося курити. Було заздрісно, як водій затулюється на холодному вітрі, у цьому просторі, перевантаженому жахливими огорожами і воротами. Там, у глибині, щось ніби відбувалося, щось розвантажували, кіпіш, знімали з дахів машин якісь ящики, скручені килими, і все це заносили всередину через скляні двері. Дітлахи також носили, п'ятирічні малюки, і були страшенно задоволені. Але все це було якесь невротичне і рване. Починалося і завмирало. І здавалося дивним у цій величч, у цій нерухомості пейзажу.

Нарешті ми заїхали, і відразу стало нервово. Треба було хапати багаж і ставати разом з усіма. За нами вже нікого, але щось примушувало до послуху. Це «скорее» висіло в повітрі. Наш водій, низенький казах, який ледве досягав педалей, мабуть, мав якусь домовленість із прикордонниками, бо пропихав своїх пасажирів через розкиданий багаж інших бусів, крізь побоїще валізок і клунків. Діти радісно гасали і катулялися між середньоазіатських ларів і пенатів. Нас загнали в тісний коридор з просвітлювачем, таким, як в аеропортах, і наказали пропустити крізь нього багаж. Було так тісно, що неможливо розвернутися. Довкола мільйони порожніх гектарів, а тут — як у підводному човні. У мене з'явилася ідіотська думка, що зараз сконфіскують мій ніж у наплічнику, що вся країна з того боку — наче великий літак або корабель, і вони бояться чужих, тому відбирають

ножі, запальнички, фотоапарати, книжки, надруковані латинкою, записники, усе. А потім, уже після контролю, коли ми звідти вийшли, спало мені на думку, що в такій великій країні, мабуть, усі є в певному сенсі чужими. Адже неможливо такі простори залюднити, впорядкувати, мати за свої. Або треба було знайти на це якийсь спосіб, не відомий іншим людям. Ми пішли до будок, де сиділи ті, що завідували паспортами. Я пропхав долоню у відчинене віконце. Всередині було спекотно.

І почався справжній асфальт з білою смугою посередині. Це був Чуйський тракт. Ми їхали до Кош-Агаша, бо сподобалася назва. З нами їхали алтайки. Вони торгували. Боялися, що монголи збудують заасфальтовані дороги через свою країну, тоді надійдуть китайці — і все закінчиться. Але наразі шосе було порожнє. На узбіччі лежало трохи якогось металу. Не було тварин. Назва Кош-Агаш була гарна, до того ж я хотів побути кілька днів біля кордону. Хотів побачити, як закінчується та країна, яку я знав з малих літ. У тіні якої я жив. Вона здіймалася на обрії, як поставлений сторчма кусень льоду, як уламок континенту, замкнутий, мов гробівець. Сірий, холодний і далекий. Я знав її змалку, але ніколи раніше не думав — не гадав, щоб туди поїхати, щоб зробити хоч крок в її бік. Настільки вона була привною. Повітря насичене її невидимим існуванням. Тепер я це пам'ятаю. Втекти було нікуди. Про що б не думав, воно все одно переважало. Можна було розмірковувати про Францію, Європу, Америку, але втеча від судженого здавалася неможливою, адже ти не міг визволитися з обіймів географії, не міг змінити місця народження. До того ж і Франція, і Європа мали в дупі цю географічну пастку. Для них це був Схід, а Схід просто заслуговував на те, що отримував. Я хотів залишитись в Кош-Агаші на кілька днів, бо мене цікавило власне дитинство. Аж тепер я міг усе детально роздивитися. Протилежний кінець мапи сорок років потому. Низький водій висадив нас біля зруйнованого будинку в центрі поселення. Сказав: «Ето гостінниця», — і поїхав. Вийшов Сергій і повідомив, що бере триста рублів за ніч. Він був худорлявий, невисокий, темноволосий. Несміливо усміхався. І тоді відразу з'ясувалося, що тут не руїна, а розбудова. Був викопаний рів під фундамент, завезений шутр і стояла бетономішалка з корбою. Що нагадував цей будинок? Старий корабель на суші, коли довкола не

видно жодних вод. На всю ширину партеру тягнулася засклена веранда. Ми ввійшли зовнішніми залізними сходами. Всередині вбого і зашуркано. Невиразні речі і предмети стояли і лежали на своїх місцях. Газова плитка, раковина, церата, ще щось оббите і надщерблене, однак тихо і героїчно ужиткове. Лазничка з дещо пожовтілою ванночкою під душем і рожевим унітазом, прикритим кришкою з тонкого пластику. Для цього я сюди приїхав, на кінець мапи, щоб подивитися на ці речі. Щоб віднайти деталі, дрібнички цього безмірного тіла, яке залягло між океанами. Вікно кімнати виходило на подвір'я. Будинки були одноповерхові, тож можна було побачити аж білі гори на видноколі. Через кільканадцять обійсть стояла мечеть з дощок, помальованих на зелено. Її мінарет ледве виступав над дахами хат. Оббитий срібною бляхою, він нагадував церковну баню. Майже все село було з дерева. Готель називався «Транзит». Сергій показав нам бар. Він теж належав йому і називався так само, як готель. Заштукатурений глиною барак стояв на перехресті доріг. Уранці і на обід я їв тут гречку з гуляшем. Всередині було так, як у нашій готелі: аскетично, несучасно і чисто. Так, це нагадувало дитинство, бо вбогість розворушувала уяву. Дерево, церата, білий фаянс, пористий алюміній. Усього було мало, тому так легко втікалося у мрії. Матерія не становила опору думці, і можна було зробити ту революцію. Просто нічого втрачати. Я їв алюмінієвою ложкою яловичий гуляш з гречаною кашею, а потім виходив надвір, щоб подивитися, як з глибин держави приїжджають автомобілі. УАЗи і корейські «Сантани». Іноді автобус із носом, як у вантажівки. Часом японський, з кермом з іншого боку. Такого не було багато. Вони відразу безслідно зникали всередину країни. До Новосибірська було вісімсот вісімдесят сім кілометрів. Я сидів і уявляв собі ці відстані. Кілометр за кілометром, поворот за поворотом, один Кош-Агаш за іншим. Як на якійсь вервиці, як під час медитації, від якої дробиться пейзаж, тліє простір, і щось нарешті мусить проявитися. Як у дитинстві, коли з голови щезали всі думки і залишалася чиста, гола задивленість у глибину літнього дня. Тож та революція була зовсім не матеріалістична. Вона була антиматеріалістична, це був замах на видиме і дотикальне. Воно мало зникнути і ніколи більше не заважати, не відділяти від порожнечі. Від порожнечі, в якій може безконечно розбухати уява. Підійшов страдницький мешканець. Нічого не треба було казати. Дав йому сіро-буру десятирубльовку. «Тут на високий

ганок вийшов Чиклін і загасив лампу активіста; свіжий сніг просвітлював ніч і без нафти. — Вам тепер добре, товариші? — спитав Чиклін. — Добре, — відповідали звідусіль, — ми вже нічого не відчуваємо. Один порох з нас лишився. Вощев лежав неподалік і ніяк не міг заснути без спокою правди всередині свого життя. Врешті він встав зі снігу і підійшов до людей. — Здрастуйте! — радісно промовив він колгоспникам. — Тепер ви такі, як я. Бо я теж є нічим. — Здрастуй! — сказав колгосп, радіючи із ще однієї людини». Я сидів на Радянській, 78 і дивився на голубі «Сантани» з великими смугастими мішками на дахах. Вони зупинялися посеред села, і люди виходили покурити, розрухати кості. Потім їхали далі. Повітря Алтаю змикалося за ними, наче їх ніколи й не було. Обжершись гречкою, я віддавався медитації. Цієї весни я провів два тижні в Америці. Між Нью-Йорком і Чикаго обіцяв собі, що це тільки початок, і я точно сюди повернуся, щоб уздовж і впоперек проїхати цю божевільну країну, яка заворожує і манить усі племена світу. Досить проїхатись четвертою, п'ятою або шостою авеню у прірві Мангеттену, щоб переконатися в цьому. А тепер я сидів на Радянській, 78 і дивився, як здійснюється курява. Мангеттен віддалився і став на своє місце. Я сидів на краю Третього Риму і дивився на кістляву худобу, що поверталася з пасовищ. Повітря пахло сухим гноєм і низькооктановим бензином. Я знав, що не повернуся на Мангеттен. Не дам копійки і не пожертвую днем, щоб там опинитися. Я був лузарем і любив занепад. Мені подобалася поразка космічного масштабу. Я сидів біля бару «Транзит» і дивився, як Третій Рим притуляє вухо до степу, прислухаючись до Китаю. До ретельного мурашиного хрумкоту. У Читі на вокзалі я бачив зал очікування для китайців. Вони покійно сиділи серед картатих торб. Їх пильнувала поліція. Вийти могли лише до потяга. Їли свої супи, пили свій чай. Але скільки торговців може допильнувати поліція? Мільйон? Два мільйони? Але ж не мільярд. Вони мусять прийти і наповнити цей простір, який здається невичерпним. Мусять наситити його людським м'ясом, щоб він перестав нагадувати космос або вічність. Мусять це заселити і перетворити на купу обміну і зиску. На старому «Мерседесі» під'їхав сорокарічний чеченець. В автівці сиділи дві жінки. Він завів балачку із Сергієм. Через п'ять хвилин вони вже говорили тільки про те, що колись було краще. Через п'ятнадцять — коли жінки, не висідаючи з машини, допили чай — вони рушили на

південь, до монгольського кордону. Так, колись було краще, і так вже не буде ніколи. Передовсім тоді, коли йшли на схід, і земля здавалася безмежною і майже безлюдною. Козак Єрмак міг почуватися праотцем, надаючи імена місцям, які йому траплялися. Строганови отримали від Івана Грозного території завбільшки півтора Бенілюксу і практично безлюдні. Тисячами кілометрів можна було мандрувати і сплавлятися ріками, тижнями нікого не зустрічаючи. Минуло чотири століття після Єрмака і Строганових — і я розкладаю мапи північного Сходу, на яких тільки зелень, пронизана жилками голубого. Атлас автомобільних доріг, який я привіз із собою, не охоплює однієї четвертої краю, бо там нема ні автомобілів, ні доріг. Однак уже ніколи не буде, як колись. Бо, закінчивши з простором, коли нарешті замкнули контур безкінечних земель, почали облаштовувати час. «Знявши із себе куфайку, Чиклін ще й роззувся і ходив по підлозі у шкарпетках, заспокоєний і задоволений з того, що тепер ніхто не позбавить Настю її участі у світовому житті; що ріки біжать до моря, і ті, які попливли на плоті, ніколи не повернуться, щоб мучити молочника Мішу; і що всі безіменні люди, після яких залишилися лише лапті і свинцеві кільчики, будуть змушені вічно скніти в землі, хоч і не можуть з неї встати. — Прушевський, — промовив Чиклін. — Я тут, — відповів інженер; він сидів у куті, спершись спиною, і байдуже дрімав. — Прушевський, скажи, чи досягнення високої науки зможуть воскресити померлих? — Ні, — сказав Прушевський. — Брежеш, — мовив з докором Жашев, не розплющуючи очей, — марксизм усе зможе. А як тоді Ленін лежить цілий у Москві? Чекає на науку, бо хоче воскреснути».

Ми пішли по головному шосе, щоб відразу за мостом його полишити і ввійти між огорожі. Все було із сірого дерева. З дощок, виморених погодою. Нужденне і виставлене на вітри з-над Алтаю, Гобі, Такла-Макану, із серця сухих земель. Це так, якби повстромляти патики супроти космосу. Але трималося, і пси виповзали з-під фірток, щоб нас обгавкати. У зелених баюрах лежав сірий пластик. Дорога звивалася поміж останніми господами. Запахло живицею. Свіжорозпиляні дошки лежали купою, чекаючи своєї черги. Чекали, коли ця нескінченність почне їх повільно знищувати, як тільки вони сформується у паркан або будинок. На віддалі — за останніми хатами — стояла самотня юрта. Це був єдиний спосіб дати собі раду з тим

простором: переміщатися, піддаватися, плисти з ним у безодню, перетікати через греблі широт і меридіанів. Ці будинки були трагічні. Ніби сама природа їх сюди вкинула, закопала в землю, щоб потім повільно, невблаганно розтерти на сірий пил. Ніякої революції не було, бо вона викрадена ще перед тим, як почалася. Здерта на землю з неба, космосу і вічності, кинута в пил, як будинки в Кош-Агаші. І тому Кош-Агаш не отримав спасіння і стирчить наперекір безодням, як пучок хмизу. Мій екземпляр «Котловану» подолав, грубо кажучи, двадцять тисяч кілометрів. Скромне видання 1990 року з репродукцією картини Єроніма Босха на обкладинці. Як на такі відстані, степи і пустелі, він навіть непогано тримається. Я лиш мусив склеїти його сірою ізоляційною стрічкою, якою можна поремонтувати обірвані проводи в двигуні і тріщини на кузові. Читав його в літаках, у потягах, на вокзалах, біля вогнища. Уявляв собі, що історія набере властивої вагомості, коли я візьму його в ці краї. Він стане якимось гатунком правди, схожим на реальні події. Хотілося мати Платонова при собі, коли буду на все це дивитися. Оскільки знав, що я занадто дурний, занадто прив'язаний до своїх і чужих суджень. Якби не він, я б ніколи сюди не вибрався, адже раніше не знав, що йшлося про скасування космосу. Про спасіння Кош-Агаша. Про закопування тієї могили, якою був світ, бо померлі мали встати аж до найстарших поколінь, а живі — більше не вмирати. Так мало бути. У це вірив син слюсаря з-під Воронежа, а потім спостерігав поразку найбільшого наміру в історії. Тому я врешті сюди приїхав. Тому тепер, у Попільну Середу, намагаюся це описати. Той катаклізм, в якому людська енергія на мить — а може, лише в уяві Платонова — набрала сили стихії із початків сотворення, і все, включно із запереченням законів космосу та воскресінням, стало можливим. Коли ми вийшли досить високо, побачили безмір Азії і внизу Кош-Агаш, як жменю стружки, розсипану під безстороннім, гарним небом. Він не мав шансів. Так, як і всі. Попілець. Боже мій, наскільки печальна ця духовна убогість калмицьких і осетинських невдах та бандитів! Їхні ідеї для світу — електрифікувати його, а тоді при лампочках натравити бідних на багатих, дурних на розумних, негарних на красивих, молодих на старих. Електрика і ненависть. Що в цьому спільного з революцією? Нічого. Це лиш ошуканство глобального масштабу, з якого Кош-Агаш отримав об'їдок, клаптик замість безсмертя. Замість визволення з

круговерті народжень і смерті — запорошене перехрестя доріг, що провадять до кордонів, які охороняються страхом і рекрутами у розтоптаних чоботах. Тож якби не «Котлован», я сюди ніколи не приїхав би і не піднімався би на схили Курайського хребта, щоб подивитися на людські садиби зверху. Сто шістдесят сторінок розповіді про погибель видаються якоюсь іншою, розпачливою Книгою Буття. Приземлившись влітку у Братську, я побачив, як сірий дощ падає на старий бетон, на іржу, на потріскане скло. В одну мить, у предивному, яскравому спалахові, я зрозумів, що бачу сліди краху. Але зовсім не того, про який ми звикли судити із зверхністю, сатисфакцією і зневагою: оце, мовляв, російський комунізм завалився, той винахід диких і немитих розсипався на порошок, і це завдяки нам, завдяки нашому одвічному прагненню свободи. Бо ж ми встигли вже на самі рештки. Коли у Братську дощ падав на покритий бетон, на заіржавіле залізо і на посіріле скло, я усвідомив, що тут, у цій країні, все просякнуте поразкою такого масштабу, про яку ми не маємо поняття. Ми уявляли собі якусь архаїчну, старосвітську революцію, в якій одні заберуть у інших, зліквідують власність разом із зайвою частиною суспільства. Ми оглядали занепад, вважаючи його торжеством. Тим часом ті, що розуміли справжній сенс, знали: ішлося про скасування матерії, про відхід від неї. Матеріалізм був боягузством. Адже йшлося не про якусь дитинну ліквідацію власності, а про ліквідацію її об'єкта. Матерія, яка розрізняє, розділяє людей, мала відійти в минуле разом з усіма колишніми забобонами. Не знаю, чому я усвідомив це у Братську, коли літак зупинився на мокрому, потрісканому бетоні. Може, ще не усвідомив, а радше почав передчувати. З Платоновим у бічній кишені штанів. І потім у Кош-Агаші, у Краснокаменську, у Забайкальську, в Онгудаї, де нас не хотіли в жодному готелі, і в Новосибірську, де впродовж трьох днів падав холодний, чорний дощ. І тепер, у Попільну Середу, коли все це пишу.

Пополудні у низькій дерев'яній крамниці дівчина запитала нас про гроші. Про монети з далекого світу. Вона сиділа на касі. Тендітна, бліда, тиха. Мов з'ява у цій вітряній прерії. Колекціонувала дрібні. Металеві кружальця з літерами чужого алфавіту. Ми пішли до готелю «Транзит». О. приніс євро, а я злоті. Ми намагалися пояснити валютну плутанину об'єднаного континенту, але вона крутила монети у

пальцях, наче це були крихти далеких країн, в яких затрималися образи міст, будинків, людей і тварин. О. сказав, що мешкає в Берліні. Вона усміхнулася чи до нас, чи до своїх думок і сказала дещо запитально: «Ето берлінськіє деньгі...». Можливо, вона уявляла Берлін так, якими були для нас у дитинстві далекі краї на одноколірних, невиразних поштових марках. Вони були як вікна, що відчиняються у безмежність невідомого і гарного. Я купив горілку, і ми вийшли. На великому газоні навколо пам'ятника Леніну здіймав куряву вітер і дріботіли кози. Люди десь сиділи, сховавшись від цих повітів безмежжя. Лиш ми тинялися, а кози за нами. Ще до цього магазину, до отого, щоб розвідати реалії. Всього було більше, ніж у Монголії. Повні полиці. Добробут. Пластик, фольга, алюміній, кольори. Усе кирилицею, і треба було трохи здогадуватися, як у загадковому Сезамі. Під низькими стелями розложистих хат, посеред цього вимореного погодою дерева, з цим пилом з-над Гобі у повітрі. Природа, природа, трохи дощок, балок, доми, що виринають із цієї природи делікатно і майже натурально, і раптом таке буяння барв, полисків і принад. Немов хтось зачерпнув цього повну жменю і посипав тут для втіхи. Упаковки. Це виглядало якомсь порнографічно. Така безсоромність посеред гармонійних відтінків смут степу до обрїю. І водночас печально, бо товар від товару віддалений на десятки, на сотні кілометрів, а між ними тільки ця пустка, цілковита антитоварність, порожнеча, яку не заповниш фольгою, позолотою, пропозицією і дистрибуцією.

Але я мав свою горілку і пішов її пити. Смакувала лагідно і легко. Мов замішана на чистому повітрі. Десь ззаду, за стіною, за Кош-Агашем заходило сонце. Понад дахами із шиферу я бачив вдалині верхів'я Алтаю. В останньому відсвіті дня вони були чорно-золоті. Із сусідньої кімнати чулися чоловічі голоси. З коридору заносило смаженою рибою. Я пив горілку, яка була на смак як холодне повітря, і мені згадувалося минуле. Невпинний занепад за моєї участі. Шістдесяті, сімдесяті роки. Реальність здавалася зужитою, виснаженою. Навіть комунізм ми отримали зіпсований. Його прислали до нас, коли вже стало зрозуміло, що він ніколи не запрацює, що це залишки, які можна хіба що під'єднати до струму і викликати конвульсії. Мертвотність висіла в повітрі. Як над якимось звалищем.

Ще не вивітрився дух спалених тіл, а ми вже мали труп всесвітньої революції. Рештки. Ніби нашим покликанням було споглядання глобальних катастроф. Власне тому я був у Кош-Агаші, біля вікна з вечірнім видом на Алтай, з горілкою. Син своєї країни.

*

Це ж треба було поїхати до Мургоба — думав я — щоб побачити, як із Сіньцзяну рухаються китайські вантажівки. Їх проїжджало кілька або кільканадцять за день. Окрім запасних коліс, везли зі собою запасні шини, прив'язані пасами до кузова. Із-за тонованих вікон ледь можна було роздивитися лиця водіїв. Але треба мати якусь причину, щоб їхати. Перед тим, у Киргизстані, на шосе до Оша їх теж було багато. Везли зброярську сталь, цемент, бетонні і сталеві елементи віадуків, мостів та естакад для будівництва киргизьких доріг. А тут проїжджали тільки контейнери, і треба було здогадуватися, що вони перевозять. Напевно, везли все, що було потрібне людям у цій частині світу. Я сидів на пагорбі перед домом у Мургобі і дивився, як вони їдуть. Уявляв собі, що всередині. Усі ці речі, вироблені на Сході у таких кількостях і різновидах, що немає їм ліку. Дивився, як сунуть через Мургоб, в якому практично нічого не було. Тепла мінеральна вода «Джалалабад» і тепле пиво «Балтика», бо постійно бракувало струму, і навіть не знаю, чи були холодильники. Але мені тепле пиво не перешкоджало. Воно і так було холодніше, ніж повітря о восьмій ранку. Я вставав на світанку, пив каву, рахував вантажівки і чекав, заки прокинуться всі інші.

Мургоб із шістьма тисячами мешканців був дірою на перехресті вибоїстої ґрунтової дороги, що називається Памір Гевей, і її китайського відгалуження. До міста Хорога триста кілометрів, до киргизького Оша десь так само, до китайського кордону сотка, але в той бік теж були тільки голі гори і пустеля Такла Макан. Попереду — перевал на висоті понад чотири тисячі і кілька сіл, ще більших дір, як Мургоб. Але я постановив сюди приїхати, щойно прочитав і промовив вголос цю назву. Мургоб. Як Маґріб. Щось таке. Того досить. Хоч я ніколи не був і не хотів опинитися у Маґрібі. Так це спрацьовує. Засноване на звуках і уявленнях. Читаєш, промовляєш вголос і їдеш. Дорогою туди щось є, чудесні речі, краєвиди, зелені пасовиська Киргизстану з табунами коней і білими юртами, озера, смарагдові ріки, срібні потоки, Ферганська долина, як рай, повен абрикосових садів, виноградників і рисових полів, але проминаєш усе це, мовби в дорозі.

В дорозі до Мургоба. Щоб сидіти з горнятком кави на сходках білого дому з пласким дахом і блакитними дверима і дивитися, як прокидається поселення. Прислухатися до напруженого торохтіння старого мотоцикла. А коли той стихне, до залізного, неритмічного клацання, якого не розпізнати, доки пам'ять не видобуде спогад звуку, який видає на вибоїнах порожня тачка. Тачка? На світанку? Приблизно за кілометр, невидима, бо прихована лабіринтом глиняних закапелків? Так. Врешті з'явилася внизу, вдалині, в якомусь просвіті. Азіатська тачка з таким самим звуком, який я запам'ятав з дитинства чи з молодості, з якоїсь роботи на будові. По це приїжджаєш до Мургоба. Щоб віднаходити подібність звуків. Якби хтось питав.

Але на світанку я кави не пив. Не було звідки взяти окропу, бо всі спали. Щойно пізніше мама Ералі розпалювала в печі саксауловим хмизом. Тож не пив кави, лиш нишпорив обійстям, щоб подивитися на їхнє життя: облаштований, просторий виходок з двома дірами одна біля одної, за стіною лазня з баняком для теплої води, під яким палили хмизом, далі комірчина з піччю для хліба. За глиняним домом, помальованим тільки спереду, був ще залізний збірник для води, яку за плату привозив водовіз. Взимку досить було лише невеликої бочки всередині дому. І це все. Ще шнурок, де висихало попране, і кілька хирлявих кущів, щільно обгороджених колючим дротом від корів і овець, які сновигали подвір'ям. Кущі поливали і чекали, поки вони виростуть на два-три метри і дадуть трохи тіні. У всьому Мургобі я бачив лиш кілька домів, біля яких росло щось, хоч трохи вище від людини. Вони, вся сім'я, п'ять чи шість осіб, мешкали неподалік, у будиночку, тричі меншому за наш. Там не було нічого, окрім печі і підстилок на підлозі. Але ми платили за ніч по сім доларів з людини, тож у нас мало бути ліпше. Мабуть, так вони вважали. Тільки Ералі приходив ввечері і лягав біля входу на твердий тапчан, на якому ми сиділи під час їди. Вночі він кашляв. Думаю, приходив нас стерегти.

Якось ми пішли на інший бік ріки. Вона називалася Аксу. Бігла серед кам'яних насипів. На протилежному березі не було нічого, лиш це каміння, спочатку пласке, як стіл, а потім починалися сіро-жовті гори. Але ми йшли по пласкому, бо забивало дух, як тільки ми починали підніматися. Серце билосся швидше. Куди не глянь, не було

тіні. Сонце сонно і безжально сунуло небом. Не було дерев, не було хмар. Повітря вібривало. Лише якихось три з половиною тисячі метрів, але повітря рідшало і не захищало. Я зауважив удалині кам'яну вежу. Ми пішли туди. Щоб мати якусь мету в цій пустелі і щоб заховатися від сонця. Вежа не відрізнялася за кольором від усього іншого, тож однаково ймовірно могла стояти за кілометр або і за п'ять. Але дійшли. Прямокутний цегляний будинок з повіриваними віконницями і бетонною підлогою, але ніде не було нагиджено. Натомість всюди лежали гільзи. Десятки, сотні, напевно, тисячі гільз: 7,62 від АК-47, 5,45 від АК-74 і 7,62x54 від «горюнова». Їх вже поїла іржа. Вони гнулися і ламалися у пальцях. Складалося враження, ніби стояли у вікнах і стріляли на всі боки. Ніби тренувалися обороняти обложену твердиню. Може, готувалися до Афганістану, який був зовсім близько. Не так, як Китай, але назавжди біля них. Сиділи у кам'яній вежі посеред пустелі і намагалися відігнати уявного ворога. Залишилися тисячі гільз, заповнених піском. Військо завжди залишає після себе якийсь бруд. Старий бетон, рудий брухт і плями нафти. Небуття тієї дивної імперії, яка завойовувала пустку, щоб залишити після себе небуття. У присипаних піском заглибленнях лежали порожні бляшані банки. Їх теж були тисячі. Здавалося, що це прикотив вітер. Цілком можливо, бо корозія виїла з них усю вагу. Важили стільки, як папір. І більше нічого навкруги. За кілометр або два з рівнини виростали гори, подібні на купи гарячого попелу. Не було особливого сенсу ходити цією пустелею, але ще вдома я пообіцяв собі, що подивлюся, як то — коли нема тіні і неможливо сховатися. Так я собі пообіцяв: байдуже куди, лиш би у ті краї, і щоби було високо, сухо і гаряче. І щоб нічого не було. Ніяких пам'яток, ніяких старожитностей, щоб не оглядати і не вникати. Жодної Бухари, жодного Самарканда, жодного сенсу, лише голе життя у цьому розрідженому повітрі. Такого мені хотілося. Виразності буття. Щоб дивитися на постімперську іржу і на те, як з цієї іржі висипається пісок. Цього мені досить, якби хтось питав, і задля цього можна бути в дорозі п'ять або шість тисяч кілометрів.

Під глиняними стінами лежали пси. Були радше нічийми, тому їх ніхто нікуди не впускав. Худі і скуйовджені, вони лежали у рештках тіні. Сонце піднімалося, і ця тінь, спочатку широка, поволі перетворювалася на смугу, тоді на лінію і врешті зникала. І вони

лежали щораз щільніше, тісніше, підтягали лапи, аби вміститися в холоді, який і так був гарячий. Ми теж присідали у цих псячих місцях після кількох годин на узбережжі за рікою. Нам треба було пройти через ціле селище. Час до часу сідали, підібгавши коліна до підборіддя. Відразу зліталися мухи. Старий ЗІЛ віз високо до неба стос саксаулових дров. Більше нічого не їхало. Китайські вантажівки скінчилися. До найближчого міста було триста кілометрів. Вода у пляшках мала смак металу.

Не відомо, навіщо кудись їдеш. Усе надто змучує, щоб назвати це приємністю. Срачка, сонячний удар, високогірна хвороба. В кишені завжди маєш папір і вологі серветки. Рухаєшся у незнаному просторі і не знаєш, чи встигнеш. Не знаєш, наскільки можеш відійти від місця, в якому є щось подібне на туалет. Ввечері тремтиш у спальнику, як при грипі, але то через сонце. Серце б'ється швидким, підшкірним ритмом, і не можеш спати, бо виїхав знічев'я на ці чотири тисячі метрів, зовсім не підготувавшись. Усе, що ти бачиш — весь цей надзвичайний і предвічний Памір, — затьмарене втомою, тілесністю. Власне, але дещо чуже, тіло відгороджує тебе від принад світу. Так. Двигаєш, окрім багажу, теплу плоть. Чим далі від дому, тим важчу. Про неї важко не пам'ятати. Вона нагадує про себе, вимагає свого вдень і вночі. Можна випити коньяку «Бішкек», але на такій висоті він діє слабше і лише посилює безсоння на різнобарвних килимах. Якогось вечора, мабуть, після того плоскогір'я за рікою, я пішов до лазні. Був ледь живий. Лазня — завбільшки з два туалети. На цементовій підлозі стояв баняк з теплою водою і ще один — з холодною. На дерев'яній лаві лежав черпак і стояло відро. Я змішав холодну з гарячою. Почав поливатися. Своє ледь живе тіло і шкіру, запечену від солі, яку вона сама виділяла у спеку. В житті я зазнав багато приємностей, але ця була однією з найбільших. Вистачило піввідра води, привезеної за гроші Бог знає звідки, і трохи саксаулових патиків, зібраних у пустелі. Лазня мала віконце. Виходило на схід, на ріку, на гори. Була повня. Над горами сходив місяць. Він піднімався, срібний і великий, ніби вирушав із Сіньцзяну, якби вставав із Китаю. Не знаю, навіщо їдеш. Щоб вранці почути гуркіт залізної тачки? Щоб крізь віконце лазні, завбільшки із два виходки, побачити місяць над Уйгуром? Щоб не Самарканд, не Бухара, а саме це? Правдоподібно.

Токмок. Кемін. Тору-Айгир. Чолпон-Ата. Григор'євка. Корумду. Кут-Ургу. Тюп. Кизил-Суу, Дархан. Тамга. Тосор. Бюкюнбаєв. Каратал. Оттук. Ортокою. Кос-Кор. Сарибулак. Караюнкюр. Нарин. Достук. Куланак. Учкун. Акталла. Аккія. Дьодьомул. Казарман. Атай. Джалал-Абад. Ош. Гульча. Кизил-Коргон. Ак-Босого. Сари-Таш. Бурдубо. Маркансу. Каракуль. Мургоб. Це може бути якоюсь подобою мантри. Читати по колу: Токмок, Кемін, Тору-Айгир, Чолпон-Ата, Григор'євка, Корумду, Кут-Ургу. Тюп, Кизил-Суу, Дархан... Із Мургоба ми почали повертатися. Здається, на третій день.

У середині чи то села, чи то міста стояв готель, вкритий зеленою бляхою. Для людей Заходу, які їхали своїми «тойотами» і «ленд роверами» по Ramir Highway. На дахах машин вони мали каністри. По п'ять, по вісім двадцятилітрових резервуарів. Вміст одного коштував стільки, скільки становила місячна пенсія у Мургобі. Готель у західному стилі, лише перед входом — згідно з тутешнім звичаєм — треба було зняти черевики, і далі босоніж. Кількадесят пар безладно розкидані перед порогом. Я уявляв собі, як виходжу п'яний і в потемках приміряю черевики за черевиками. В їдальні французькі, американські, ізраїльські і німецькі глобтротери безпорадно повторювали: «Potatoes, beer, potatoes, beer...» Кухонні бабушки у білих чепцях дивилися на них спокійно, непорушно, здалеку.

Ми почали повертатися. Так, після трьох днів. Навіть самому собі важко було вдавати, що маємо тут якісь справи. Або що шукаємо правду, на кшталт професійних мандрівників і репортерів. Зовсім мене не обходили ні правда, ані навіть Мургоб. Я відчував, як тепло і сонячне сяйво ллються крізь щораз рідше повітря. Дивився на власну тінь, яка накривала клаптик сухої землі. Прислухався до звуків, які знав з інших часів. Мене цікавило, чи у Мургобі моє існування зміцнюється, чи теж пригасає. Мургоб проникав крізь шкіру і збуджував, а водночас млоїв, як розчинений у крові біль.

Високогірна хвороба не давала нам спати. Я прокидався на світанку і йшов розглядати барви і форми. Суха коричнева, сипка бежева, пильна жовта. Фотошоп. Плоскі будинки виростили із землі, мов тектонічні утвори. Здавалися старими як світ. Потім сходило сонце, і чорні, гострі тіні падали на пісок. Я знову чекав, коли прокинеться господиня. Під час прощання ми розчулилися.

Обіймалися, трималися за руки. Дивилися одні одним в очі. Ми заплатили більше, ніж було домовлено. Важко по-іншому подякувати людям, для яких гостинність є професією.

Отож ми поїхали у зворотному керунку. До Каракулю було, може, двісті кілометрів. Знову по шутрі, під гору і вздовж колючої огорожі. Вона тяглася справа, а десь за нею, в глибині безводних гір, був Китай. Колючий дріт пролягав від Балтики до Тихого океану. Тепер іржавів, як ті гільзи і бляшанки. Колись огорожував імперію. Був набагато вищим за огорожі пасовищ. Так тоді думали: загородити, щоб стадо не розповзалось, щоб не прийшло чуже, щоб все не змішалось. Це були прості ідеї. Забрати в одних, роздати іншим, загородити, неслухняних убити. Найкраще вбити всіх, залишивши лиш пару, щоб виростити нових. Ми їхали вздовж колишніх кордонів цього пасовища. Я тут, щоб переконатися, який воно мало вигляд, доки сягало і чи в інших краще, чи гірше.

Здалека Каракуль був як порт. За останніми домами синіли води озера. На протилежному березі височіли вдалині засніжені гори. Над пласкими дахами обійсть стирчали десятки дерев'яних стовпів. Не було жодного рівного. Кожен хилився в інший бік і під інакшим кутом, і скидалось на порт. Ніби білі човни гойдаються на хвилях, і вгорі видно, як рухаються чорні щогли. Але це була всього лиш електромережа. Потім, ходячи по селищі, я заговорював з чоловіками, питаючи «как с электричеством» і показуючи на дроти. Вони лиш заперечно хитали головами. Не було. Струм закінчився разом з крахом імперії. Залишилась тільки ця конструкція з дерева і дроту, що нагадувала міраж порту. Синява вод була справжньою. Поверхня озера займала триста вісімдесят квадратних кілометрів, його глибина становила двісті тридцять метрів. Окрім села Каракуль, над ним не було більше ніяких поселень. Алебастрові гори відбивалися у голубому дзеркалі. В цілім селі не було ні одного човна. Думаю, що жодного човна не було на всьому озері. У соленій воді не було риби. Ніхто не виходив на берег. Доми стояли віддалік, обернені до озера глухими стінами. Двоє чоловіків вимочували шкури яків. Сказали мені, що зроблять з них кінську зброю. Яки паслися на іншому березі. Раз на тиждень звідти привозили молоко. Коли воно скисало, то

ставало гостре на смак і густе, як грецький йогурт. Ми їли його ложками і загризали пласким, круглим хлібом, який пекли у глиняних печах на подвір'ях. Поміж домами, на майданчиках і у завулках лежав сірий пісок. За селом росла трава, поодинокі, німічні стебла. Між билинками проступала гірка сіль. Білий наліт, ніби земля спітніла. Я ходив і ходив. Зустрів кількох псів і одного кота. Заговорював з різними людьми. Діти були з якими на пасовищах, тож не було кому викрикувати «Гельол!». Пополудні повіяв холодний вітер з півночі. Щойно була помірна спека, а тепер збиралося на сніг. Треба було вдягнути на себе все з наплічника. Сутеніло, і в крамниці не було світла. Жінка стояла у темряві, а я відчував, що, зайшовши сюди, мушу щось купити. Але що? Рис? Чай? Цукор? Овальніє сигарети без фільтра «Польот»? Не було майже нічого. Не було навіть запаху, властивого крамницям. Навіть тим найбільш бідним у підляському чи мазовецькому селі сімдесятих років минулого століття. Там теж було убого, але чимось таки пахло. Хлібом, печивом, пивом. А тут нічого. Наче крізь крамницю дув холодний, без запаху, вітер з-над Паміру. Я злякався, що зараз стане зовсім темно, і купив дві голубі пачки «Польоту» і цукерки. Продавчиня повідомила із стриманою гордістю: «Ето конфети із України». Були жахливі. Я повернувся до квартири і скупився на матраці.

Не міг спати і прислухався до биття власного серця. Воно билося швидко і неглибоко. Каракуль лежав на висоті чотирьох тисяч метрів. За вікном гуркотів малий агрегат. Я відчував, як холод проникає крізь стіни. Коли було вирішено, що я сюди приїду? Адже ніколи не мав такого задуму, а тепер от лежав у мороці і холоді Сходу. Рік у рік, країна за країною. Стаючи щораз старшим. Очікуючи, що об'явиться щось близьке до сенсу. З легкою зневагою до тих, що «potatoes, beer, potatoes, beer...». Наче вони якісь забродили. Ніби причиною їхньої тут присутності було винятково нахабство, а моєю — призначення. Я хотів бути наодинці зі своєю долею. Лежав, згорнувшись у клубок, і прислухався до вітру. Той монотонно і важко перевалювався через хребет Паміру. Обтирав холодне тіло об вершину Гармо, яка колись називалася Пік Комунізму.

Намагаєшся наздогнати минуле. Так думаю, коли я втомлений, нічого не хочу і над Паміром віє холодний вітер. Не можу пройти повз

жодного Леніна, не зробивши йому знимки. І відчуваю щось на кшталт радості, коли натрапляю на чергові монументи. Вони облазять, лушчаться, кришаться, але їх залишали у спокої, щоб згасали. Пам'ятаю, як багато років тому у гагаузькому селі Баурчі одна жінка, коли ми проходили в сутінках попри погруддя вождя революції, промовила: «Самий лучший человек». Моя російська була тоді набагато гіршою, ніж тепер. Та й не хотів завдавати прикрощів жінці. Однак подумки виголосив якусь пафосну промову про злочини, свободу і демократію. Тепер просто фотографую. Пригадую червоні металеві зірочки з його профілем. Пам'ятаю. З аграфкою-защіпкою ззаду. Ми їх зневажливо відкидали, як фальшиві монети або порожні горіхи. Як усю комуністичну реальність, яка видавалася фальсифікатом світу. Наше життя було деінде. Ми гордували радянським кіно, радянською літературою, радянським спортом, «радянською» мовою. Ніхто не віддав би сім злотих, щоб піти на радянський фільм. Ніхто ніколи не озирався за радянським автомобілем. Ніхто ніколи добровільно не промовив слова по-російськи. Ми були вільні. Так мені здавалося. Хіба не зауважував тіні, в якій я жив? Можливо. Коли ти молодий, то випромінюєш власне світло. Фосфоризуєш чимось ясным і теплим, і на якийсь час цього вистачає. Ми прогулювали школу, тож можна було прогуляти всесвітній устрій і випасати душу й тіло на зелених луках уяви. Так було? Не виключено.

Тому я тепер тут лежу і не можу спати. Прислухаюся до памірського вітру. У пошуках часу, яким знехтував. Тому трачу здоров'я і витрачаю гроші, аби перевірити, доки це все сягало, як змінювало землі і який залишило слід. Тому мене нервує присутність «beerpotatoes». Своїми позашляховиками, які спалюють двадцять п'ять на сотку, вони переїжджають мені дитинство. Розчавлюють мені молодість, яку я розшукую в Мургобі і Каракулі. Підсідаю до старих жінок і розпитую про внуків і про минуле. Вони здивовані, що я розмовляю російською, бо сприймають мене за одного з отих. Кажуть, що колись було краще, але тепер теж може бути, адже нема війни. Вони такі, як мої бабці. У хустках, сидять на порозі, і з тією воєнною мудрістю, яка робила їхнє життя стерпним, а може, й щасливим. З мудрістю, яка дозволяла існувати у фальшивому світі комунізму і не втратити справжності життя.

Багато всього можна передумати, коли слухаєш північний вітер. Взимку тут мало бути по-справжньому холодно. У вікнах одинарні шиби. Сиділи в одному приміщенні і докладали цеглинки ячого гною до залізної пічки. Шматок за шматком, крихту за крихтою, лічачи, чи вистачить до перших теплих днів. Прислухаючись до шуму чорного повітря. Багато всього можна собі пригадати, коли дослухаєшся до відголосів власного організму, а вигоди — далеко у потемках: загорода без даху з дірою в дощці і відерцем негашеного вапна. З'являються бабці, дідусі, тітки. Зимовими вечорами я бачив заледве їхні тіні. Під стелею висіла нафтова лампа. Ми сиділи в кухні. Решта дому не опалювалася. Дві кімнати чекали на гостей, що часом з'являлися влітку. Але взимку отак сиділи, як біля вогнища, близько, щоб не втрачати світла, тепла і безпеки. На ліжках, на табуретику, притуливши спину до розігрітих кахель. Крізь голий сад проходив вітер від холерного цвинтаря. Дім стояв на відлюдді. Треба було сидіти близько і говорити не надто голосно. Війна ніби закінчилася, але не було подій більших і спогадів важливіших. Тож у тому сидінні і в розмовах була подяка за мир, а разом з тим і настороженість — чи крізь цей вітер і через високий сніг не проб'ється якийсь звук, від якого терпне шкіра. Так сиділи — по-людськи і якимось по-тваринному, близько. Посеред чорної ночі і світу, тільки з одним вогником за склом, закопченим сажею. Я дивився на все це з віддалі, з постелі, сонний, і, напевно, тому вони були як тіні. Тривожні, але водночас спокійні, бо найгірше минуло. Навіть якщо вони не могли остаточно позбутися тривоги від війни і світу, то я врешті засинав у безпеці, заслуханий у їхню повільну розповідь.

Так, як в Каракулі. Тисячі кілометрів від дому. Сотні кілометрів від інших, так само забутих поселень цього плоскогір'я. Я втискав лице у матрац і віднаходив запах пороху і дух тіл, що раніше на ньому спали. Крізь шпару під дверима просочувалися запахи з глибини дому: розігрітий жир, трохи диму, людське тепло і дрібка тютюну. Я уявляв собі, що надворі зима, глибокий сніг і пільма, яка простягається так далеко, що в кінці переливається за край і спливає по кривизні землі. Але я у теплі і в тиші, не мушу вставати, і зараз надійде сон.

*

Приблизно тоді, коли я народився, люди в повіті Кву у Сичуані їли глину. Ми жили на партері. Вікно виходило на подвір'я. На дерев'яні комірки, в яких тримали вугілля, на чавунну помпу. Але у квартирі були кран і злив. Треба було подорослішати на кілька років, поки аж я зауважив усі ці речі. Ми палили вугіллям у печі, яка займала кут кімнати. Спочатку вогонь мав густий, смолянистий відтінок. Аж згодом він ставав яскраво-червоним, щоб врешті перетворитися на помаранчевий жар. Було тісно, низько і волого. Так, лиш одне вікно. З видом на вбиральню, голубник і міське-передміське небо з чорними схилами дахів, із глухими стінами з червоної цегли, з воронами. Батькам мусило бути тісно, хоч вони ніколи про це не казали. З їхніх сільських домів відкривався краєвид. Якщо навіть не з вікон, то вистачило вийти за кут, за стайню, за сад — і вже він був. Пролягав. А тут тільки це подвір'ячко, нерухоме зимою, наповнене дітьми у теплі дні. Або вузький під'їзд — і відразу вулиця з гуркотом трамваїв, автівками і людьми, які йшли і йшли без перерви і без якоїсь конкретної мети. Цілком інакше, ніж там, звідки вони прибули. Але самі такого хотіли. Той відкритий пейзаж їх ув'язнював. Вони прагнули змінити свою долю і змінити мою. Щоб я не мусив дивитися на хвилясту рівнину з купками тополь. Збирати шишки на розпал у печі. Щоб не мусив вдихати запах нагрітої олії, перемішаний із сосновим димом. Щоб не мусив усього того, що вони, щоб відразу отримав те, чого вони прагнули і за що мали боротися. З пісків і землі минулого, з коротких днів — просто на цемент, тротуари і під ліхтарі майбутнього, які світитимуть аж до кінця справедливої епохи, кінця, який ніколи не настане, бо переможеним буде не тільки гніт, але й смерть. І тому ми сиділи в такій темній норі, чекаючи, коли та епоха почнеться. З тим виходком на подвір'я; хоч я не пам'ятаю холоду — значить, мав користуватися нічним горщиком у часи, близькі до днів, коли люди в Сичуані їли глину.

Ми їли пісок. Я це пам'ятаю. Смак вологого піску, видобутого з ямки на дюнах над рікою. Холодний, шорсткий. Здавалося, що

піщинки от-от розм'якнуть і з'явиться смак їжі. Але такого не ставалося, і треба було виплюнути буру клюску, яка, скочуючись униз горбка, відразу обростала крупинками кварцу, ще мить ворушилася і тоді завмирала, як щось живе, але налякане. Я мав чотири-п'ять років. Мабуть, був сам. Вийшов з обійстя, прокрався через буру дорогу, грузнучи по кісточки. За нею були городи, пісок ставав яснішим, і починалися дюни. Я копав свою ямку і пробував їсти. Але за кільканадцять хвилин в долині, на обійсті, здійнялися крики: «Де він? Куди пішов? Боже мій, до ріки!». Бо ріка була мов недобрый магніт: притягала так сильно, що часом навіки, і село жило розповідями — хто, коли і в якому місці вплив. А вже діти, зі своєю цікавістю і довірливістю, були перед нею зовсім беззахисними. Хтось по мене прибігав, забирав і турботливо зачиняв фіртку. Подвір'я наповнювали запахи їжі. Найсильніше пахло смажене. Сама олія. Цибуля на олії. Риба. Картопля. Смалець. Свинина на смальці. Без нічого, лише посолена. Кров'янка — коли різали свиню — запечена у прямокутних бритванках. Картопляне тісто в тих самих бляшках. Пляцки з білої муки, до яких, щоб швидше вирости, замість дріжджів додавали соди і клали на киплячу олію. Молоко і хліб. Знову картопля, але вже для свиней, зварена у чавунних казанах, які потім парилися на дровах, і це саме її запах, перемішаний з димом, висів над подвір'ям, і це був запах ситості, якщо цим могли житися свині. Так. І досить було зійти на дві сходи в глибину пивниці прямо з подвір'я, щоб зачути ніжний, але виразний запах сиру. Він легко бив у ніздрі квасним. Сир висів у білій марлі і стікав. Готові грудки лежали, прикриті льняною шматкою. Ясна білизна виглядала нереальною в холодній, вологій напівтемряві. У глечикую стояла сметана. Холодна і густа. На стриху під балкою висіла солонина.

Але це було вже в іншому місці і пізніше. Сто кілометрів вгору по ріці, у вуйка. В літні дні під дахом із шиферу панував сухий жар. З дерев'яних стін сочилася живиця. Я сидів у самотності, пітнів і читав «Благословенну землю» Перл Бак. Але тоді я думав, що це просто якась книжка про страждання селян. Я відрізав шматки солонини і заїдав їх хлібом. Чув, як порпаються внизу. Кухня, баняки, скрип дверей, відзвуки кроків на дерев'яній підлозі. Потім усе стихало. Дорослі йшли працювати на поле. Я залишався сам на сам з китайською історією, яка перепліталася з пейзажем надбужанського

села, з терпінням дорослих, з образом їхніх похилених спин, коли вони вперто, ряд за рядом, пололи картоплю. Або в'язали снопи під високим полуденним сонцем. Зігнуті і вперті. Спітнілі. Темні плями виступали на світлих сорочках. Спини коней виблискували темно-гнідо, а волога стікала їхніми боками аж до живота. Коли вони тягнули, від їхніх коротких, напружених кроків дрижала земля. Усе це вже назавжди переплелось з китайською історією. Я сидів серед смолистих стін, читав, прислухався до звуків і чекав, заки стихнуть. Тоді вже знав, що не мушу йти до роботи, до сіна, до фіри, ні до чого, полишений на солодке поглинання незрозумілих думок і почуттів.

Сухе, солоне сало і хліб. Китай. Так їв мій дідо. Відрізав на дощечці плястерок присмаку, клав на окраєць хліба і жував поволі, з насолодою. Так само робив мій тато, незважаючи на те, що вже давно жив у місті. Так само того літа робив я. Думав про Китай. У моїй уяві вуйко і тітка перетворювалися на пару китайських селян. Вони вставали на світанку, сумлінно виконували необхідну роботу, розмовляли про важливі речі, а іноді дозволяли собі жарт або бесіду. Праця, відпочинок, їда, сон. Може, я так собі уявляв весь Китай? Можливо, у ньому було трохи більше строгості, спеки, порохів і мовчання?

І доля тієї китайської пари — Ванг Лунга і його негарної жінки — здавалася мені все ж таки важчою, бо вони трудилися у дореволюційній, передкомуністичній епосі. Головний герой не зберігав посеред кухонних папірчиків партійного посвідчення і ордена. Його визволення ще мало настати.

На обід була картопля зі шкварками, квасне молоко і салат з городу, политий сметаною і трохи підсолоджений. На вечерю вистачало великого горнятка теплого молока і грубого кусня разового хліба, який черствів дуже повільно, навіть за тиждень зберігаючи вологу кваскуватість. Їжі ніколи не бракувало. Поруч із солониною на стриху висіла ковбаса. Вона сохла, позбавляючись жиру. Завжди можна було відрізати шматок, але цього, видно, не робили надто часто. Вона радше служила принагідною закускою до горілки, яку вуйко виготовляв зі спирту, заправляючи його медом з власної пасіки. П'ятнадцятилітровий бідон із трунком охолоджувався у криниці.

«Коли вже не залишилося нічого їстівного, люди взялися споживати м'яку глину. Це був образ пекла: щільні шеренги селян, подібних на привидів, обливаючись потом на сонці, чекали перед глибокими ямами своєї черги, щоб спуститися на дно і накопати кілька жмень білої порцелянової глини. Дехто напихався глиною ще під час копання в ямі, однак більшість додавала води і перемішувала з половиною, квітами і бур'янами, а тоді пекла глиняні тістечка. Спожита глина поводи́ла себе як цемент, висушуючи шлунок і вбираючи всю вологу з травного тракту. Дефекація ставала неможливою. В Хенані, як згадував Хе Гуангва, так багато людей їли місцевий камінь «янґліші», який мололи і робили з нього плячки, що дорослі допомагали одне одному виймати кал патиками».

Тому я мусив врешті туди поїхати. Бо є історії, які вимагають продовження. Наша пам'ять заявляє про свої права. Немов хоче досягнути теперішнього. Тож знову старе Шереметьєво і знову це підганання, цей пробіг через контрольні рамки, щоб відразу після цього чекати у блискучому сірому залі. Люди були вже інші. Більш імперські. Починалася Азія. Мешканці тих країв, представники тих народів. Вони розчиняли білу масу. З їхніх облич вдавалося небагато прочитати, і можна було собі уявляти місця, з яких вони прибули і в які відлітали. Падав дощ. Усе було дороге. Поруч з тими самими, що й всюди, безмитними віскі, коньяками, блоками сигарет стояли звичайні полиці з пивом «Балтика», різними солодощами і якимись сувенірами.

Як на підляськiм храмовiм ярмарку сорок рокiв тому. В аеробусi були голубi крiсла. Ми стартували i полетiли назустрiч ночi. Але я уявляв собi, що лечу проти течiї часу. Вiднайти все те, що мене оминуло. Знайти епiцентр подiй, якi — заки дiйшли до мене — вичерпалися, пригасли, вирiвнялися, немов хвиля далекого землетрусу на днi моря. Я летiв у минуле. Так це собi уявляв. Нiби щось йому заборгував. Стюардеси мали елегантнi оранжевi унiформи. Однак за вино треба було платити. Я волiв вдивлятися в екран, на якому висвiчувалися маршрут, мiсцезнаходження i кiнець ночi, що сунула на захiд. Це було найцiкавiше: дивитися на простiр. Намагався переглядати фiльми. Мали їх iз п'ятдесят, усi американськi. Ми летiли на схiд. Невдовзi мав бути Урал, Єкатеринбург, де Юровськiй убив царську сiм'ю, а кулi з маузерiв-96 вiдбивалися вiд дiамантiв, зашитих у сукнях царiвен. Я тим часом мав на вибiр п'ятнадцять мультфiльмiв,

п'ятнадцять бойовиків і стільки ж мелодрам. Тому волів дивитися, як тінь реактивного літака переміщається над безмежністю і виміри часу переплітаються з вимірами відстані, утворюючи математичну формулу подорожі. Тюмень, Омськ, Новосибірськ. Два роки тому у вересні в Новосибірську падав холодний, чорний дощ. Чотири дні в цьому дощі, у місті, в якому не було нічого вартого уваги, у випадковій квартирі, винайнятій у невротичної жінки, яка прагнула вийти за німця, бо німецький народ дав Баха і Бетховена. На стіні висів килимок, на якому напівгола пані тулилася до тигра. І бароковий пластмасовий годинник. Коли переставало дощити, я виходив у місто, в якому нічого не було. Лише бетонні багатоповерхівки, широкі артерії, постарілі новобудови і зелений вокзал у формі локомотива, де в залі очікування, наповненому азіатами, грали класичну музику жінка на фортепіано і чоловік на скрипці, обоє у вечірньому вбранні. Я не міг відвести очей від цього міста. Не було в ньому нічого, лише кострубата матерія, сформована поспіхом, яку вкладали, щоб якнайшвидше запанувати над простором. Блоки, бетон, залізо, іржа, стара фарба. Хмародер з голубим фасадом. Кілька старих, тінистих вуличок. Але передовсім — дощ. Я вичікував на прояснення і виходив, аби уявити собі, що це острів, що він одразу закінчується і далі простирається Сибір, Азія, безкрайність, яка непомітно перетворюється на нічогість.

Тому тепер, в аеробусі, я волів спостерігати, як на екрані повзе у мій бік берег ночі, ніж дивитися голлівудське кіно. Іркутськ, Улан-Уде, Чита. Я бував у тих містах. Стемніло. Я читав назви і дивився в чорноту за вікном. Уявляв собі безмір, в якому вони зведені. Але мені не вистачало того, що я бачив Читу. Треба було подивитися на Китай.

Адже я був дитиною комунізму, адже мій вуйко у шухлядці серед клапанів, краників і корків тримав партійний квиток. Росія була джерелом, але саме Китай мав стати хвилею, яка затопить світ. Тому я мусив туди поїхати, аби побачити, на що перетворюється комунізм, дитям якого я був. Просто у моїй країні його кінець виглядав надто благим і банальним, щоб про нього написати. Я мусив переконатися, що моя історія є фрагментом чогось більшого.

Пил. З фундаментальних речей я побачив передовсім пил. Відразу за летовищем вздовж дороги на кілька смуг росли тополі і якісь кущі. І

на всьому лежав сірий пил. Можливо, його виділяло місто, можливо, приносив його з-над пустелі північний вітер? Мабуть, і те, і те. А ще це сірувате світло, цілком інакше, ніж у нас. Чуттєвіше. Отак собі їдучи, я пригадував Братськ, пригадувалося мені Улан-Уде з такими самими тополями, з порохами і бетоном, що визирає із землі. На узбіччі стояли два таксисти біля своїх зелено-жовтих машин. Один люрив. У потоці автомобілів ми їхали зарослою хащами околицею. Мовчки. Водій лиш кивнув, коли я показав йому адресу, написану китайською. Він відчинив вікно і курив. Мене охопило відчуття, що отак я змінив реальність. Вийшов зі своєї, в якій перебував завжди, і опинився в іншій. У ній були втомлена зелень, автівки, дим із сигарети, курява, але всі ці речі набрали зовсім невідомого значення. Тут люди тисячами спускалися в ями, щоб їсти глину, а тепер був дим сигарети, «Старбакс» на летовищі і верескливі погоничі, які керують чергою таксі. Пекло перетворилося на щоденність, і тепер я їхав у глибину цієї переміни. Разом із своєю пам'яттю смаків дитинства і мого знання Китаю. Чому? Щоби таки долучитися до єдності світу? Щоб її відкрити? У сірому пекінському світанку, на автостраді, з водієм із незворушним обличчям, що виймає вже другу сигарету із червоної пачки?

За кільканадцять хвилин почали з являтися будинки. Далеко від шосе, за деревами. Масивні багатоповерхівки. Великі і нові. Важко було вгадати, чи там вже хтось мешкає. Серед них, за ними, вище за них стриміли крани, бо все це, мабуть, тільки починалося, лише розганялося, щойно мало настати. А потім зарості зникли, і ми їхали вже просто містом. Великим, щораз більшим, щораз склянішим, щораз позолоченішим, щораз нереальнішим, з фантазмагорії, із мішанки сенсів. Бо було таке саме, а водночас інше. Мінилося і манило. Передовсім цим всюдисущим золотом, а потім тими формами увінчань — вигнутими дахами, понасаджуваними на рівні, скляними, тридцятиповерховими паралелепіпедами. Немов промовляючи: «Щось там ми взяли від вас, але зробили наше». Весь час прямо, кільканадцять кілометрів, а потім лиш один поворот направо, і вже мала бути та вулиця, що тягнеться зі сходу на захід і перетинає площу Тяньаньмень. Я вийняв путівник і знайшов план міста. Властиво, тільки шматок путівника. Вдома я делікатно відрізав якусь одну п'яту з описом Пекіна і країни на північний захід від міста. Доробив щось

схоже на палітурку. Мені не треба було цілої тисячі сторінок. За мапою все збігалось. Мене непокоїла тільки сама моя присутність тут. Мусив вигадувати ці пояснення із Сичуанню, з датою народження і Перл Бак у сірому папері. Я намагався виправдатися, креслячи в часі і просторі лінію, що сполучає Горохів, Підляшшя і Пекін.

Ми прокинулися опісля полудня наступного дня. У готелі «Forbidden City», у номері без вікна, десять хвилин пішки від площі. Без снів, у тиші, і вийшли з нього відразу після пробудження. Падав дощ, і раз за разом треба було ховатися то під деревами, то в підземних переходах. Було душно. Темніло. У найнаселенішій країні світу. Тож було тісно і саме тому душно. Під низьким небом, з якого били блискавки — десь на передмістя, може, далі, за мур, на Монгольську височину. Тісно від людей і вологи, від дощу і поту. На заході низько червоніла вузька смуга неба, а над нею — хмари. На площі було якось так темно і трохи страшно від того, що коли ті хмари зімкнуться, то западе цілковита темрява і лише трохи світитимуть авта, яких було зовсім небагато. Ця площа була завеликою, але одночасно тісною. Ніби нічого високого навколо не набудували, але якось сам простір нависав і пригнічував. Можливо, лише через той портрет на Брамі небесного спокою. Мав десь п'ять на вісім або більше. Рожевий, виблискував півтінями, мертвий, мов з воску, і з тією бородавкою на бороді. Одягнений у сіру блузу без жодної зморшки, немов її пошили для нього з целулоїду. Дивився якби на, але насправді десь понад, так собі. Ніби нічого не сталося. Ніби люди із Сичуані ніколи не їли глини. А в інших провінціях не виривали із ще живих ворогів нирки і печінку, щоби їх зжертвувати. Однак цілком може бути, що він дивився на все це, водночас дивлячись крізь це. 1957 року в Москві він сказав, що готовий покласти триста мільйонів китайців заради перемоги світової революції. Тоді це була половина народу. У грудні 1958 року він написав до керівництва партії: «Смерть буває корисною. Тілами можна удобрити землю». І тепер дивився порожнім поглядом, бо нічого не сталося. Дивився з портретів, з кожної банкноти, з шапок, торб, значків, будильників, горняток, обкладинок, порцеляновий, металевий, пластиковий, паперовий, гіпсовий, мабуть, десь і їстівний — з цукру, з тіста, з марципана. Дивився звідусіль. На свій народ, як на геологію, на тектоніку, на флору і фауну, на виникнення і вимирання видів. На

мільярд триста мільйонів. А вони далі жили під його поглядом, немов дивилася на них вічність.

На південь, на південний захід від площі аж кипіло. Незалюднений простір зник, і все стиснулося, загусло і звузилося. Їдло, речі, сморід. Аромати з кнайп, лайно з каналізації, гниль зі смітників. Життя. Мурашник. Вони на мить сідали, але відразу зривалися, аби щось там нести, пхати, подавати, покрикувати, пропихати крізь натовп торби, туркотіти у мобільний, розносити, сваритися, домовлятися і знову кудись далі, у лабіринті чи то домів, чи то яток, у простір, який і на мить не міг бути порожнім, гарячий і задушливий від тіл і руху. Відразу за тією площею. Коли стемніло, піддувала, які розпалювали рушти з їжею, розсипали іскри. Люди сиділи на бетоні, на цеглі, на кожному клаптику і грали у свої ігри, їли, випльовували рештки. Хтось присів окремо від всіх і на патику пік щось над невеликим вогнищем. Обдертий, у гумових шльопанцях. Хоч якраз це могло бути вже в Ерен-Хото, шістсот кілометрів на північний захід і через багато днів. У кожному разі, здавалося, ніби десятки мільйонів трупів, поїдання глини, канібалізм і пекло минулих років були лише епізодом. Або чимось типу біологічного експерименту, після якого життя повинне вибухнути з устократ більшою силою.

Тридцять років я жив у комунізмі, і тому мене сюди так тягнуло. Жив у ньому, як у нормальному світі. Тато приносив платню в червоних банкнотах із зображенням заводу. З другого боку, на аверсі, був портрет робітника. Я сам мало не став робітником. Банкнота була фікцією, але описувала правду. Чим старшим стаю, тим менше шкодую, що жив у тих часах. Щиро кажучи, взагалі не шкодую. Мій вуйко тримав партійний квиток серед гумок до слоїків «Weска». Це було так, немов ми споглядали пожежу десь на видноколі. Ніби жили, освітлені далекими пожарищами. Далеко від подій, у півтемряві. Тому я сюди їжджу, щоб оглядати сліди справжнього вогню, щоб знаходити згарища. Може, це цікавість, а може, якесь почуття вини, тому що я бачив вогні на горизонті, але не мусив їсти глину. Сидів на нагрітому стриху, відрізав тонкі плястерка соленого сала і читав Перл Бак, уявляючи собі рустикальних китайців, їхні зігнуті спини під пекучим сонцем і революцію, яка їх розгинає.

З вікна потяга Датун здавався безлюдним. Три мільйони мешканців, але на широких артеріях поодинокі люди були як крихти. Із розритої землі виростали п'ятнадцятиповерхові будинки. Можливо, всі були у шахтах, на заводах? На вокзалі ніхто з вагонів не вийшов, ніхто у них не зайшов. Самотній залізничник відпровадив потяг поглядом. Ми поїхали через передмістя, поміж глиняних мазанок, вкритих черепицею. Потяг ледве сунув. На бетонному блоці біля самої колії сидів чоловік. Штани були опущені. Він спорожнявся. Байдужо дивився поперед себе, у вікна вагонів. Мені здавалося, що на якусь мить я перехопив його погляд.

*

Храмове свято було на Преображення Господнє. Ятки стояли на площі перед костелом. Я мав дванадцять років, і мені здавалося, що алеєю яток можна йти безконечно. Насправді тих дерев'яних буд, накритих брезентом, було не більше десяти. Далі ще частина рекреацій і розваг — тир, безпрограшна лотерея, морозиво трьох смаків і цукрова вата. Але ятки були найважливішими. Може, навіть не десять, а тільки вісім або шість? Входиш поміж них — і нормальний світ зі своїм літнім світлом, блакитним небом, зеленою травою і дерев'яною забудовою лишається позаду. Там, уже всередині тієї алеї, згущувалися і повітря, і світло, і форми, і барви. Це було настільки барвисте і розмаїте, що не до порівняння ні з чим. Нічого подібного тоді на світі не було. Немов входиш посеред ясного дня прямо до печери з дивами. У півтемряву, де сяяло, вабило і мерехтіло. Фіолетовим, смарагдовим, рубіновим, пурпуровим, лазуровим, туркусом, сапфіром, золотом, сріблом, ладаном і миром. І перетворювалося одне на інше, як личинка на лялечку, трансформувалося, насміхалося із застиглих форм, встановлених раз на завжди, немов той підляський храмовий Протей, який прибув на Преображення Господнє до парафії Найяснішого Серця Господа Ісуса, аби показати: те, що ми досі мали за сотворіння, лиш його убога, сумна і бура тінь. Особливу увагу привертали замки: з кольорового скла, дво-, три-, чотириповерхові, з офіцинами, баштами і всім, як має бути. Вони були винахідливо склеєні з дощечок, прямокутників, похилі дахи переливалися від діамантових зблисків, перемеленого скла, може, вони мали трохи нагадувати костели, але, коли на них падало світло і крутилося, розросталося, вабило у закапелках, то все ж ці костели ставали костелами Люцифера. І це можна було купити, можна було виграти у лотерею, яка нагадувала рулетку з дощок. Отож був великий дерев'яний круг, на якому стояли чуда, під кругом патик, який крутився, як годинникова стрілка, патик мав вус із пружної пластмаси, і той вус зачіпав один за одним кільканадцять цвяхів, забитих у обвід круга. Зачіпав, тиркотів, перестрибував, поки не зупинявся. Гравець платив, запускав пристрій в рух і чекав, на що покаже магічний кий. Замок чи хатку Баби Яги. Та

це був тільки початок, бо далі тривала торгівля речами необов'язковими, однак жаданими. Пістолетів на пістонах і на корках було кільканадцять моделей, але всі — як у Форда — чорні. Найпотужніші і найдорожчі коркові мали аж два дула, були важкі і приємно лежали в долоні. Корки, запаковані по двадцять штук у картонові пачки, були зроблені з паперової маси і наповнені рожевою речовиною, яка вибухала від удару бойка. Пістонні були однозарядні і на стрічку. Одинарний пістон нагадував конфеті з чорною крапкою заряду посередині, а стрічка — уривок серпантину з кількома десятками чорних мазків. Далі були дула для стрільби в епоху перед порохом. Схожі на дерев'яні помпи для ровера — з одного боку держак із поршнем, з другого — отвір, заткнтий звичайним корком від пляшки, прив'язаний дратвою. А ці кольори — чисті, яскраві, безсумнівні: вогонь, небо, джунглі.

Це ще була Монголія, але вже Внутрішня. Ще Гобі. Вранці ми виїхали з Ерен-Хото. Автобус був старий, а небо захмарене. Дощ іноді падав у цій пустелі. Вона була тією ж, але цілком інакшою. Китайці позбавили її краси. Доки сягало око, стояли вітряки, що виробляють струм. Я бачив їх сотні, а були, мабуть, тисячі. З обох сторін шосе, яке було таке ж порожнє, як пустеля. Вони стояли у краєвиді, який не змінювався тисячі років. Пастухи не змінюють ландшафту. Трава відростає. Залишаються тільки кості тварин. А вони понаставляли у цьому предвічному навіть не сучасне, а щось таке, що відразу і цілковито належить майбутньому. Вітер з Гобі обертав тисячі турбін. Лягаючи спати на монгольському боці, я ночами прислухався, як розганяється повітря, і уявляв собі, що це найдикіший і найвільніший вітер світу. А вже тут він потрапляв у неволю. Його запрягли, щоб підганяти цю країну. Щоб її розбудувати. Щоб видобувати її з глибин землі і перетворювати на форми, яких світ не бачив, і вкривати тими формами неймовірні поверхні. П'ятдесят чотири відсотки світового споживання цементу щось таки значать. І тридцять відсотків світового споживання сталі теж. І двадцять три — енергії. Ця енергія бралася звідси. З безлюдних пустель і з нубійського вітру, в якого відібрали свободу.

Обабіч шосе стояли динозаври. Один майже на узбіччі, інші далі і зовсім далеко, немов щойно виринули із-за горизонту. На рудій землі,

порослій твердим бадиллям. Переважно поодинокі, але часом парами, щоб якось проіснувати впродовж тих сотень тисяч років. Протоцератопси, трицератопси, чанчуньзаври, фусунозаври, монголозаври, гобізаври і гобітитани. Лише вони і турбіни, і безлюддя, яке тягнеться тисячі кілометрів на захід аж до Такла-Макану і Таримської западини, з ядерним полігоном десь у тих краях. Прадавні тварини були зроблені з того самого, що всюди, з якоїсь дешевої цементної суміші і дроту. З округлих тих відсоткових обрахунків життя. Вони вже трохи лушилися і облазили. Своєю печальною буквальністю нагадували радянські монументи, які нищяться серед молдавських полів. Хоча тут вони виринули із земної безодні, з праісторії, з прабатьківщини і дивилися на поодинокі автомобілі. Над ними віяв вітер, початки якого сягали зародження світу. Дивним і тривожним був цей пейзаж. Містив у собі найдавніше минуле і неймовірне майбутнє. Майбутнє було з кособокого бетону, майбутнє своїми комашиними монстрами вітряків навіки знищило пейзаж, який легко поглинав сліди кочівників і цілі каравани верблюдів до Урги з пресованим чаєм і шовком.

Ніколи не можу стриматися, коли проїжджаю вулицею Костюшка в бік Сонча і маю трохи часу. Звертаю праворуч і паркуюся між двома — як тепер кажуть — галереями. Насправді це два похмурі вугласті бараки. Розпач компромісу між дешевизною і вдаваною елегантністю. Входжу до того, що зліва, мінаю парфумерію на першому поверсі і піднімаюся сходами вгору. Вже здалека відчуваю той запах, який нагадує трохи гуму, трохи пластик, трохи клей, — у кожному разі виразно хімічний. Проходячи повз дрібну чорняву касирку, ніколи не можу відмовити собі у цій приємності і виразно кажу «добрий день», а тоді чекаю, заки вона відповість. Чекаю, коли вимовить ці два слова, намагаючись на хвильку відійти від тональності своєї рідної мови. Я змушую її до цього. Дрібну чорняву дівчину. Представницю народу, який невдовзі запанує у світі. Одну з мільярда трьохсот мільйонів. Вона відповідає не усміхаючись своїми неглибокими, цвіркотливими складами. Вона не мусить усміхатися, бо знає, що перемога і так на її боці. Але я трохи вредний і цим прорахованим вітанням мщуся. Мщуся за її прийдешню перемогу. І ще за Інін. Пізнім вечором ми вийшли у цьому місті з автобуса, який привіз нас із Ерен-Хото. Всі на

нас дивилися. Дехто зупинявся, щоб подивитися. Не криючись. Без найменшого сорому. Інін мав близько трьохсот тисяч мешканців і був провінційною дірою. Через нього проходили тільки колія і дорога до Пекіна. Але таки діра, і хто знає, чи тут взагалі бачили білих. Тож роздивлялися і вказували пальцями. Це навіть не було образливим, бо вони приглядалися радше з дитинною цікавістю, усміхнені і веселі. Дивно було усвідомлювати, що нема де сховатися, що не можна вдавати когось іншого. Що ти голий, безборонний, а передовсім білий, а вже потім, можливо, людина. Ми йшли, дещо обдерті після двох тижнів у Гобі, з наплічниками, і двісті тисяч пар очей стежили за нашими безпорадними кроками в пошуках ночівлі у місті Ініні. Тому тепер я брав лагідний реванш, слухаючи китайське «добрий день».

Того дня, незадовго перед Різдвом, я проминув відділ взуття і пішов далі. За скляною перегородкою тягнулися шеренги стелажів. Я бачив це, можливо, десятий раз, та знову не міг відвести погляд, бо там було зібране все. По п'ять, по сім злотих, тисячі речей, призначення яких часто було важко визначити. Бо що зробити зі скляним серцем, наповненим золотистим пластиковим порошком? Або зі скляною кулею із зеленою рибкою, яка після струшування мертвецько ворухить плавниками і хвостом? Або з мініатюрним жіночим манекеном, в якого замість голови стирчить сім гачків для вішання невідомо чого? З останньою полицею в самім куті і при підлозі, на якій вкриваються порошком у плоских зібганих стосах циліндри, блазеньські шапки, шалики і біло-червоні прапорці? З пачкою кострубатих жетонів для покеру за два злоті? З тиграми, слонами, папугами? Зі скляним годинником, з його циферблатом, на якому переливається тривимірний собор у містечку Ліхень? Що зробити з Матір'ю Божою на батареїці, що світиться в темряві? Можна це поставити, щоб воно тривало з нами у нашому житті разом зі своєю огидністю і неймовірним походженням звідкись ізсередини цієї чи то країни, чи то континенту, чи окремої планети. Я приїжджав сюди, до Ясла, до Кросна, до магазину біля об'їзної, щоб повертатись подумки до Ерен-Хото, до Ініна, до Дакона, до Пекіна і уявляти собі цю безодню, яка породжує трильйони невжиткових речей, як космос без напруження і байдуже породжує безмір планет, зірок і крихт матерії. Для цього я сюди їжджу. Для науки. Щоби оглядати предмети, життя яких є необов'язковим і хвилевим, бо вони відразу розкришуються, розклеюються, ламаються,

розпадаються, збігаються і розтягаються, але на їхнє місце вже чекають наступні, стоячи в безконечній черзі, аби заступати мертвих товаришів і зм'якшувати людську самотність, жити наш зір і дотик, і жагу володіння. Щоби згадувати ту подорож, яка мала в собі щось майже релігійне, бо оглядати Китай означає спостерігати народження нового світу. Я перебирав на полицях ножики ні для чого, ліхтарики на приліпках, колоди карт з напівголими дівчатами, магніти на холодильник, «art article», теж тримірні, як Ліхень: метелики, песики, котики, пташки, фігнушки, квіточки, і мало того, що стереоскопічні, то ще й на губці, щоб було м'яко. Я блукав, занурювався у це багатство порожнечі і уявляв своє майбутнє життя, в якому я постійно чогось торкаюся, а воно розпадається, тож мушу отримати наступне і наступне, і безперервно з'являється щось нове, чого ще не було, і я беру, пробую, а воно знищується саме, без моєї участі, бо самознищення закладене вже на етапі виробництва, тож знову наступне і наступне, і китайці мусять встигати, бо за мною збирається черга, мої земляки з Горлиць, з Малопольського воєводства, з Підкарпатського, а далі весь проклятий люд землі, який ніколи нічого не мав, зате тепер нарешті втамує свої бажання і вживатиме речі день за днем, рік за роком, зношуватиме, замість того, щоб лякатися смерті.

Я ходив, перебирав і гладив, не міг натішитися і повірити в розмаїття і кількість. Білі жінки уважно спостерігали за мною. Вони працювали у китайців і пильнували, щоб інші білі не крали. Аби поводитися порядно в цьому китайському світі або і всесвіті, створеному для потреби убогих, для потреби всіх нас, які вже ніколи не зазнають ані втихомирення, ані заспокоєння. І вічно дихатимуть спрагло, як пси.

У сільському пейзажі це було як ексцес: барвистість і недоцільність. Бо кому може бути потрібним гумовий чорний чорт, який від натиску висолоплює червоний пневматичний язичисько? Або сплющена, пістрява, мов пава, куля із станіолу, наповнена трачинням і причеплена до гумки? Чи золотисті годиннички з блакитним або рожевим циферблатом, на якому намальовані стрілки неодмінно завмирили на чверть до дванадцятої? Замість ремінця у них — звичайна гумка до трусів. Або сопілочки з п'ятьма отворами, з яких видобувалися звуки якогось екзотичного регістру? Помальовані водяним байцом, який залишав сліди на губах, вони здавалися не

музичним інструментом, а якимось підозрілим смаколиком. Усе це задля свята. Пополудні ятки згорталися, і сільський пейзаж безслідно заживав, заростав щоденністю. У деяких домах залишалися різнобарвні дива. Як у світлиці у вуйка, куди час до часу клали спати гостей: палац зі скла, чорно-золотий гіпсовий кіт у дещо єгипетському стилі і циганка у просторій, розцяцькованій спідниці, яку всадили на купу вишиваних подушок. Я рідко і трохи несміло заходив до цієї кімнати — коли вдома нікого не було. Кімната була святковою. Двері до неї завжди зачиняли, щоб оберігати прохолодне, урочисте приміщення від кухонних запахів. Тож входив туди трохи як до костелу, щоб водити очима по пам'ятках минулого свята, по рештках карнавалу в середині літа. Циганка, кіт, палац сяли темним світлом спокуси. За вікном був яскравий день, високе небо, у зелених затоках виблискувала ріка, але уяву поневолювали штучні і вульгарні кольори храмового свята, барви сумної фієсти. Жовті, помаранчеві, фіолетові і червоні вогники випалювали щоденність, яка звуглювалася, чорніла на краях і згорталася, як підпалений папір, аби показати... що саме? Напевно, предивну, надприродну штучність в осерді світу, який був нестерпно натуральним. Уся ця непридатність і дрантивість коркових пістолів, годинничків із завмерлою годиною, ця недолугість набитих трачинням м'ячків на коротку мить відпускали первородний гріх пізнання — що коли є «а», то мусить бути «б», що «такий світ», що «Аля має kota, а це тато Олі». Замки зі скла були і чудом, і блюзнірством у країні, яка мала вже завжди обходитися без блюзнірств і чудес. Тому їх виробляли десь майже у підпіллі, напівлегально, у важкій тіні комуністичних податкових інспекцій, головним завданням яких було не збирання податків, а обдирання так званої приватної ініціативи. І зокрема тієї, яка вигадувала чорних чортів, що висолоплюють червоні язики. Тож доводилося виробляти це в якихось майстереньках, по хатах, у передмістях, на периферії, мабуть, в якихось Калушинах, Мінських-Мазовецьких, у смороді клею, токсичних фарб і безперервному страху, щоб потім віддавати цей сумнівний товар мандрівним купцям, які пересувалися через гмінну і повітову Польщу шляхом усіх свят і святих, до Яблонної на Вознесіння, до Чеканова на Анджея Боболя, до Нецечи на Святого Мартина, до Розбітего Каменя на Миколая Єпископа, і так крізь цілу країну, впродовж цілого року, аж до вичерпання календаря.

Щогодини — півтори ми зупинялися на вокзалах, на яких були назви також латинкою: Xil, Cagaan Teg, Czijregt, Gurbwan Obwoo, Sonid Youqi, Derst, Bajan Char, Ulaanchad. Не всюди, але на трьох або чотирьох. Я виходив з потяга і йшов подивитися на товари в магазинчиках, на сигарети, смак яких міг лиш уявляти. Усе було бідне і вкрите пилом. Я пригадував собі аеропорт у Братську, оббитий похмурими панелями, і з горнятками, які від гарячого розлізалися в руках. Я купував якісь тістечка, бо їх можливо було розпізнати. Вони були масні і солодкі. Добрі, але інакші. І ввижались мені ті порохи, хоч моросило. Ми лише в'їжджали, країна тільки починалася. Сто кілометрів від кордону від того Ерен-Хото, яке здавалося дірою, місциною, надто розтягнуеною у степу, з мікрорайонами на виріст і широкими, порожніми тротуарами з гладкого каменю. Збудоване на майбутнє. На кутах, просто на землі, ремонтували ровери. Рікш було стільки ж, що й автомобілів. Мабуть, половина всього міста була не заселена. В нашому готелі поверхом нижче мешкали робітники. Вони милися у загальній ванні. Повернулися з якоїсь будови. Мали помаранчеві каски. Отак це все чекало, поки Монголія збудує асфальтовані дороги і прокладе залізницю, щоби було як вивезти золото і решту скарбів, які від початку світу спокійно спочивали у глибинах степів. А в зворотний бік мали поїхати блокнотики, по юаню за штуку, ліхтарики на корбочці, пластикові протисонячні заслінки для автомобілів на приліпках із тигром або папугою на вибір. Тому що всі племена і народи прагнуть змінити своє життя. Надвечір у напівпорожньому місті засвітилися неони. Це були навіть не реклами чи написи, а просто кольорові лінії, що пробігали вздовж контурів будинків. Вздовж краю дахів, довкола вікон, вертикально, підкреслюючи стрункість забудови, горизонтально — її розлогість. Сяючі контури роздували архітектуру і без того завелику, надмірну, в очікуванні прийдешнього. Для кого вони світилися? Жовті, червоні, фіолетові, зелені, голубі. Посилали це своє люциферське сяйво у морок монгольської пустелі? У космос? Що ось надходить нова ера? Ліхтарів було не дуже багато, і в основному тільки ці фосфоричні вогні освітлювали місто. Вокзал палахкотів золотавим ацетиленом. О десятій вже не було жодної душі, окрім двох старців у своїх довгих шатах, що нагадували брудні кунтуші, перев'язані в талії шматяними пасками; вони були як прибульці зі старовіку або просто із п'єси

Беккета. Мали при собі якісь клунки і голосно розмовляли. В мертвому світлі неону, в чорній пустці площі їхня присутність була нереальною і водночас героїчною. Вони йшли крізь це фальшиве саяво так, як крізь свою пустелю. Старці з кочового племені. У темно-червоних зношених монгольських делах.

Потім я вичитав, що місто налічує майже шістнадцять тисяч мешканців. Його скроїли набагато більшим. Там могло уміститися і сто тисяч. Воно не було покинуте. Воно чекало. Як уся та країна. Мало таку саму місію, як вона. Мало втамовувати пожадання світу. Крізь свої ще півсонні нутроці воно мало пропускати те, чого собі хтось забажає. Через Ерен-Хото мала потекти блискуча ріка мультиплікації світу. Цим шляхом має відбуватися транспортування нового сотворення світу. Ця неозора країна працювала, немов космічний ЗБ-принтер, постачаючи нам усе те, чого ми досі не мали. Тут народилася відповідь на загадку буття, на таємницю існування: її не вдалося дослідити, але вдалося виготовляти. Предмет за предметом, форму за формою, бажання за бажанням.

Блукаючи китайськими периферіями і китайськими крамницями, я не міг позбутися враження, що цей Левіафан світу дійде до тої миті, коли зможе виробляти із рожевого пластику, з гуми і фольги навіть наші думки і наші сни.

Перед Сонід Юкі почало сильно дощити. Крізь вікно майже нічого не було видно. Попри шосе стояла вода. Заляпані скутери їхали по брунатному болоту. Вздовж об'їзної тяглися двоповерхові бараки із магазинами і майстернями на першому поверсі. Перетерті овочі, стерті шини. Під дашками стояли чоловіки і чекали, коли вщухне. Зробилися калюжі — як стави на краю пустелі, на краю міста. Написи були китайською і монгольською, уйгурською абеткою. У раптових просвітах бараків — насипи, але тут важко було розпізнати, чи це смітники, чи вторинна сировина. Ніби табір, але радше технічний, ніж пастуший. Кинутий на цю коричневу землю з надією, що вкорениться, прийметься, розростеться і почне давати плоди. Він був наскрізь сумний із цим дощем, з цим чоловічим очікуванням, коли проясниться. Так починалася ця країна, так вона збиралася, повільно піднімалася, як космічна хвиля, яка розіллється над світом. У Сонід Юкі, сто двадцять кілометрів від монгольського кордону. Набирала розгону, як вітер на

рівнині. Я зовсім не хотів їхати далі. Волів собі уявляти. Всі ті крамниці в Горліцах, в Яслі, в Новому Сончі, в Бардійові, в Кошицях, у Мішкольці, на цілому світі. Усіх тих людей і себе: як ми заходимо і нишпоримо серед стояків, вішаків, стелажів і полиць, шукаючи найкращого способу життя, аж врешті знаходимо в якомусь пакунку власні постаті, фігурки, готові до вжитку, які — якщо вкласти батарейку — можуть розмовляти однією з двадцяти запрограмованих мов. Тому я сюди приїхав. Сам Китай мене не надто цікавив. Він застарий, надто складний, щоб викликати щире зацікавлення. За всіма мірками він мене перевершував. І цим виказував мені моє майбутнє. Китай найстарший на світі і тому найкраще знає, що станеться.

Пізно пополудні ми в'їхали до Ініна. Ні з чим не можливо порівняти того відчуття, коли заходиш у середину чужого натовпу в місці, про існування якого ніколи не підозрював. Це відчуття паморочить голову. Як переляк, захват і сотня інших вражень, для яких немає назв. Це вже не Ерен-Хото. Треба було протискатися. Наплічник заважав. Панельні багатоповерхівки на обох сторонах вулиці. Небо такого ж відтінку, що й забудова. Я знав панельні райони. Ці були майже такі самі, та водночас просякнуті чимось чужим і привабливим. Неначе насичені іншим світлом. Сухішим, піщаним, віддаленим від вод. Я мусив це якось назвати. Цей гіпноз чужого місця, де тебе ніхто не чекав, де ти нікому не потрібний. Бетон, червоні написи, на яких розпізнаєш лиш арабські цифри. Марки автівок, яких раніше ніколи не бачив. Емблеми на капотах — мов стародавні амулети. Так тобі здається. Відчуваєш, що чим глибше у це входиш, тим важчим буде повернення, яке врешті стане неможливим. Що врятує тебе тільки боягузтво, хоча насправді ти не прагнеш уціліти.

З першого готелю нас таки вигнали. Худий чоловічок на скляній рецепції просто махнув, щоб ми забралися. Там було, як у старій перукарні. Зеленаве брудне скло і коричневий лак на старому дереві. Він щось казав до жінки в глибині закладу, наче шукаючи схвалення. Вона підтакувала йому китайською. Ми перейшли на другий бік широкої вулиці. Тут на рецепції висіли чотири годинники: Лондон, Нью-Йорк, Токіо і Пекін. Усі усміхалися, але ніхто нічого не розумів. Ані вони, ані ми. Хотіли зробити добре, радилися, але не могли визначитися. Три жінки і чоловік. Усі у темно-червоних уніформах. Ми

зрозуміли, що тут дорожче, ніж навпроти. Врешті вони дали нам ключі, але якось невпевнено. Ніби ми їх до цього змусили.

Близько опівночі я пішов на прогулянку. Людей було трохи менше. Але це не мало значення, бо весь час існував той натовп, він дихав, затиснений цими бетонними стінами, за вікнами, в яких світилися жовті жарівки. Колись в Іркутську або в Улан-Уде я бачив, як сплять китайські робітники. У великому порожньому залі без меблів лежало кількасот тонких матраців, і на тих матрацах — вони, кількасот, нерухомі, навznak, щоб швиденько поспати, о п'ятій вже треба вставати. У розбурханому ландшафті Іркутська або Улан-Уде рівно покладані сплячі тіла справляли враження великого спокою і ще більшої сили. Я дивився на них крізь темну шибу і запам'ятав цю сцену, щоб згадати її аж тут. Я заглянув на вокзал, аби дізнатися розклад. Тільки на табло «Beijing» було написано латинкою. Місто було темне, чорне, ніби трохи з вугілля, але на долішніх поверхах де-не-де світилося зелено, блакитно, ртутно, досить синтетично. Я увійшов до однієї з таких яскинь. За лядою розлігся довговолосий бородатий чоловік. Спершись на жінку, обличчя якої я не міг розгледіти у півтемряві, він побренькував на струнному інструменті з довгим тонким грифом. Я пішов до полиць і знайшов червоне вино, яке — як і багато всього тутешнього — називалося «Велика стіна». Було погане. І каберне, і мерло смакували однаково. Але я принаймні знав і бачив, чого сподіватися. Взяв ще кілька пив, у назвах яких згадувався тигр або дракон. Жінка видала мені решту, сягнувши рукою до шухляди, але її тіло залишалося нерухомим. Чоловік не переставав грати. Мені подобалася ця атмосфера курильні опіуму, запах і півтемрява. Натомість вони не мали жодної охоти на якесь товариство.

Перед входом до готелю мене зупинив двометровий молодий китаець. Його супроводжували дві дрібні усміхнені дівчини. Він показав мені якесь посвідчення і сказав, що з поліції. Він соромився. Дівчата допомагали йому з англійською. Ми повинні покинути готель, оскільки не маємо права в ньому перебувати. У місті є лиш один готель, де можуть ночувати чужоземці, і ми мусимо туди переїхати, а вони — двометровий, двадцятилітній, стривожений «мусор» у закоротких джинсах і дві чарівні поліціантки — мали нам у цьому допомогти. Я відповів, що це неможливо, ми вже спимо і ми змучені, тож дуже дякуємо за турботу, але до побачення. І нахабно пішов,

залишаючи їх з тими несміливими посмішками. Пішов, хоча загалом мені зовсім не йшлося про нахабність. Ми четверо зібралися в одній кімнаті при вині «Велика стіна» і радилися. Була глибока ніч, темне місто і гігантська держава супроти нас, білих прибуд. Держава, яка без жодних церемоній вбивала тисячі своїх громадян пострілом у потилицю, щоб потім торгувати кавалками їхніх тіл. Нам було не до сміху, але й не хотілося вилазити з теплих ліжок. Перед цим ми два тижні ночували у спальних мішках. Тепер сиділи в самій білизні посеред китайської ночі і розмірковували, що з нами зараз зроблять. Поліцейська трійка з'явилася через годину. Вони ще більше усміхалися і ще більше ніяковіли. Хлопець з виразним полегшенням радісно повідомив, що його шеф погодився, щоб ми залишалися в готелі. А потім звідкись вийняв два пласкі пуделочка і простягнув їх на великих відкритих долонях. Вони призначалися для жінок. Під червоними накривками на червоних папірчиках лежали два білі браслети з пластику, що імітував алебастр.

Можливо, після повернення я підсвідомо шукаю чогось подібного серед тисяч товарів «китайських маркетів» свого повіту, сусідніх повітів і у Словаччині. Але після повернення я перестав легковажити цими місцями. Я заходжу до них як до запрягів часу, які везуть мене у майбутнє планети. Або в минуле, у власне дитинство. До парафії Найсвятішого Серця Господа Ісуса, між ятки, тири і лотереї. Поміж дива, які впродовж одного дня осявали щоденність, щоби потім блякнути і тьмяніти у півтемряві урочистих кімнат. Але їхня дискретна присутність, легке саяво, тьмаве світло були обіцянкою, що карнавал і свято повернуться, коли надійде пора, коли час і ми виконаємо свою роботу. Треба лиш терпеливості і жалю.

Китайський магазин у моїх Горлицях відчинений. Усі інші вже замкнені, а туди можна зайти завжди. Працюють тільки продуктовий і він. Зимовими вечорами тут порожньо. Моя дрібна китаянка — та, що каже «добрий день» — складає пасьянс у айфоні. Білі жінки миють плитку на підлозі. Тут ясно, дуже ясно, мабуть, найясніше у місті, яке економить. Ясніше, ніж в «Бедронці», ясніше, як у «Лідлі». Але ця ясність потрібна, щоб можна було бачити всі ці обриси і барви, це диво нового сотворення світу, увесь всесвіт, відділ за відділом, стелаж за стелажем, полиця за полицею, серед яких можна буде блукати не до

дванадцятій, а всі двадцять чотири години і цілу вічність, у цьому світлі, яке ніколи не згасне. Тому я сюди приходжу: аби згадувати Китай. Двометрового несміливого хлопця, поліцейського у країні, яка вбиває своїх злочинців на площах, і його дитинну усмішку, коли він простягав свої великі долоні з пластмасовою біжутерією. Такою, як на ятках у парафії над Бугом сорок років тому.

*

Літо скінчилося, і я думаю про Гобі. Згадую місця, в яких ми зупинялися на ніч. Напинали на піску намет. Було тихо. Ані зблизька, ані здалеку не долинали жодні звуки. Лиш відгомін нашої метушні. Вдень віяв вітер, але ввечері стихав. Я піднімався на бархани, щоб назбирати кіз'яків. На десятки кілометрів не видно було жодних тварин, але кіз'яки лежали всюди. Як каміння. Як проміжний стан між живим і мертвим. І як щось таке саме давнє, що й пустеля. Кіз'яки горіли у ватрі, обкладеній пласкими каменями. Виділяли незвичний, дещо смолянистий запах. Там, де не було саксаулових кущів, залишалася тільки ця субстанція, легка, як пемза.

Через кожні кількадесят кілометрів ми натрапляли на криницю. Це були звичайні діри в землі з кількома перекинутими дошками — щоб було де стати. І шкіряний черпак, причеплений до тички. Збоку — корито з цементу або каменю. Коли ми зупинялися, звідкись із-за обр'ю з'являлися тварини. Коні, верблюди. Вони чекали, коли хтось налле води. Часом боролися між собою за доступ. Криниця від криниці за п'ятдесят кілометрів. Одного разу ми згубили дорогу. Гамба, наш водій, крутив головою. Не було нічого, тільки каміння і узгір'я. Я побачив удалині юрту. Ми поїхали туди, щоб спитати дорогу. Вони були бідні. Виснажений кінь ледве волочив ноги. Пес навіть не вийшов із тіні. Лопата зі зламаним держакон лежала в піску. Не було ніякої худоби. Нас привітали, не усміхаючись. Кістлява жінка пояснювала і вказувала в глибину безмежного пейзажу, з якого ми приїхали.

Тепер я про це думаю. Про себе і про ті місця. Про ту особливість життя, яке розщеплюється на тисячі подій, і потім ми маємо до них доступ. Як до тих днів на Гобі, до яких я намагаюся допасувати назви місць: Булган, Богд — там, де гори були із зеленавого, склянистого каменю, а при заході сонця ставали майже чорні. Так, ступаєш, як по склі. З верхів погляд сягав на десятки кілометрів, і не було нічого, тільки рожево-сіра пустеля. За хребтом, схожим на зігнуту руку, в заглибленні, яке захищало від вітру, сховалося господарство. Кілька

юрт, УАЗ, мотоцикл, тарілка антени і сонячна батарея вказували, що кочівникам дуже добре ведеться. Збоку стояли верблюди і лияли. Двоколка була наповнена вовною. На землі стояв розібраний мотор, але важко було вгадати — від чого. Ми увійшли до білої юрти і сіли на землю, прикриту килимом. Дві молоді жінки навприсядки поралися біля залізної пічки. Подали нам чай. Під стіною сиділа стара жінка і всміхалася до нас. Обличчя молодих були непроникні. Увійшло двоє кількарічних дітей. Вони уважно і обережно приглядалися, час до часу позираючи на своїх. Ми вийняли солодкаві сухарі і сушений сир. Дали плитку шоколаду. Одна жінка вийшла. Друга куховарила і наглядала за дітьми. Часом наші очі зустрічалися, але вона не відводила погляду. Ми дивилися одні на одних із глибин своїх світів. Замкнені в них, і лише здогад або уява могли на мить визволити нас із ув'язнення.

Майже несвідомо я повертаюся думками в ті краї. Починаю думати про місця, які далеко, — і відразу з'являється пустеля, і з'являється степ на Сході. Часом зринають інші образи, але їх треба викликати. А ті приходять настільки природно, ніби від народження були в мене під повіками. Може, йдеться про простір, про те, що там проявляється у майже чистому стані. Дивлюся у той бік і бачу, як поступово розступаються чергові пласти, заслони, а вітер з космосу, вітер, що віє від початку історії, відносить прозору матерію, складену зі світла, змішаного з віддаллю, — і постає первинний образ світу. Місце, де нас ще нема, і водночас місце, до якого мусимо повернутися.

Потім, коли ми вже покинули господарство і поїхали далі на схід, я ще її побачив. Видно, полишила кухню і об'їжджала на мотоциклі склянисті узгір'я, пильнуючи стада. Було далеко, але прозоро, і я міг бачити її червону блузку. Вона зупинялася на хребті і, не злязючи з китайської машини, видивлялася за козами і верблюдами. А може, спостерігала за нами — чужинцями, яких більше ніколи не побачить. У кожному разі, я дивився на неї так довго, доки бачив її на обрії.

Чому думка не повертається до пишного пейзажу? До насиченого краєвиду? Можу собі уявити, що душа потребує заспокоєння. Що пуста пустелі — як безмір вод, з яких ми колись вийшли на берег. Безповоротно.

Кількома днями раніше ми ще ночували у степу. Якихось сто кілометрів на південний захід від Улан-Батора. Над озером паслися стада корів, табуни коней. Було сухо, але трави ще вистачало. У тварин були лискучі, заокруглені боки. Ми напнули намет і пішли догори, до скель, щоб подивитися, як заходить сонце. Як заштриховується безкінечний пейзаж. Фіолетово, червоно, майже чорно. Ми хотіли подивитися на зелень перед тим, як почнеться пустеля. На півдорозі ми знайшли два надгробки, два камені. На одному викарбуване сонце. 1927–2008, 1987–2010 — такі були дати. У справжньому степу, на половині схилу. Поряд у піску лежали два старі людські черепи. Вони, напевно, з якихось давніших поховань, коли ще не ставили надгробків з датами. Просто виносили тіло і полишали його небу, птахам, звірині. Тепер вони лежали висохлі, мінеральні і білі, як каміння. Очищені від життя, до якого ми призвичаєні. Від тепла, яке потім перетворюється на розкладання. І залишається лиш гладкий холод без запаху, який триватиме майже так само довго, як вічність. Принаймні ця, геологічна. Далеко внизу паслися стада. Ніби хтось кинув жменю дрібних камінців. Рушили і завмерли: білі, коричневі і чорні на зеленій площині, що тягнеться до самого обрію.

Це умирання, розкладання під небом не давало мені спокою. Колись я бачив фотографії з похорону в Непалі. Монахи у червоних шатах четвертували тіло. Ножами оббирали з нього м'ясо. На руках мали латексні рукавички. Жбурляли червоні обрізки у повітря. Грифи хапали їх в польоті. Першої миті я подумав про варварство. У монахів були спокійні, зосереджені лиця. Вони допомагали світові повернутися до найдавнішого русла. Немов людське життя і людська смерть ненадовго похитнули його лад, і потрібне було хірургічне втручання, щоб повернути гармонію. Бо нам не вдається померти самостійно — ми потребуємо допомоги.

Костянтин Ренгартен, той, що наприкінці XIX століття вирушив пішки з Риги до Китаю, теж мандрував через Монголію. У Гобі він зустрівся із похоронною процесією. Жінки, чоловіки і пси відпровожували тіло монголки «у розквіті віку». Вони поклали загорнуте тіло на землю і відійшли, наказуючи Ренгартену, щоб він вчинив так само. Однак він не послухав і залишився, сподіваючись, що йому вдасться поховати останки. Але пси його випередили. Він стріляв

у них з фузії, поки не закінчилися набої, а потім втік у глибини простору і піску. «Коли пізніше у темній ночі я не міг знайти в пустелі юрту, цей жахливий образ завжди ставав перед моїми очима». Що такого побачив європеєць і, безсумнівно, християнин? Те, що не земля, а пси поглинають тіло? Чи земля старша за псів і її право на труп, на участь в обряді є більшим? Чи хробаки, бактерії і повільне гниття — це більш одуховлено? Ніж пси, які гвалтовно потамовують голод? Може, він бачив своє тіло, розірване на шматки? Розірване власним псом, з яким він мандрував?

Куди ідемо після смерті? На що чекаємо? У цих гробівцях з граніту і мармуру, мов палаци. У мавзолеях. У наповнених розкішшю домах смерті. Поховані у криптах під різьбленою плитою і за кованими дверима. На цвинтарях, що схожі на тихі міста. Ніби не віримо, що прийде Господь, тому самі мусимо про все подбати. Переховуватися невідомо доки. У домах з мармуру, у темних помешканнях з бетону. Бо не маємо псів або грифів. І не віримо, що Господь наново виліпить нас із порошу, пилу і диму. Що віднайде нас у псячому подихові. Не віримо.

Їдеш щораз далі на південь, і зелень повільно зникає. Жовтіє і набуває піщаної барви. Ми спали десь за Гучін-Усом, вже недалеко Богда. Перша ночівля в пустелі з піском до горизонту. Світив золотий місяць. Я назбирав кізків і палив вогонь. Біля місяця з'явилося кілька зірок. Більше не було нічого. Силует голих гір, червоний вогонь і небо. Задля цього я сюди приїхав. Щоби між моїм тілом і всім іншим не було майже нічого. Навіть пам'ять мала менше роботи, адже я не знав жодної історії з цих країв. Не мав тут про що думати. Тобто думав про себе. Розмірковував, де легше вмирати: чи тут, чи в себе.

Я для того сюди приїжджав, аби ніщо не заслоняло виду на прийдешнє. Бархан за барханом, узгір'я за узгір'ям, скеля за скелею — і нічого іншого. Але прецінь не виносили померлих будь-куди, тільки туди, де їм буде легше покинути попередній світ. На якийсь протяг, на вітер, на перевал з голодним птахом, вовком і псом. Гриф забирав частину і перетворював її на лет. Пес і вовк — на терпеливий біг.

Бабцю ми ховали влітку. Я дивився, як опускають труну на шнурах. Викопана земля була сіро-жовта. Мені здавалося, що яма дуже глибока.

Навколо стояло все село. Я не знав, що робити. Перший раз бачив, як когось закопують. Мав сім років. Не розумів, що таке смерть. Тільки знав, що бабця у труні і я вже ніколи її не побачу. Коли ми цілували її перед тим, як закрити віко, вона була холодною, як земля в глибині могили. Я стояв нерухомо. Не плакав. Довкола жінки ридали ридма. У батькових очах були сльози. Я ще нічого не знав. Діти безсмертні. Дивився, як падає земля. Уявляв собі холодну темінь, в якій спочине бабця. Але вона вже раніше була холодною, тож я особливо за неї не боявся. Напевно, відчував, що її життя лишилося на поверхні. У днях, які проминули, але не забулися. Тому я не боявся. Не плакав. Дивився, як земля покриває домовину. Глухий звук, коли вона вдаряла об віко, зупиняючись за сантиметри від її обличчя, від випростаного тіла зі складеними на грудях руками. Довкола лежали інші тіла, теж у скринях, і чекали. Цвинтар був невеликий і гарний. Далеко від села. У тіні старих дерев. За дорогою, на схід відкривався лагідний, низинний вид: поля, луки, купки тополь, дерев'яні доми у садах. В одному з них вона під ранок померла. Десятиліттями вони приносили сюди своїх померлих і клали одних біля інших. Іноді домовина на домовину, бо вже не вмещалися. Це очікування померлих за селом, у тіні високих дерев, за залізною фірткою мені здавалося цілком природним. Цвинтар прилягав до життя, як шкіра до тіла. Певного дня вони мали встати. Ми мали з ними зустрітись. Мабуть, тому я не плакав.

Пригадую собі усе це, їдучи в глибину пустелі. Часом ми зупинялися на ніч у людей. Юрти були просяклі запахом їжі і тварин. Запах здавався міцнішим і щільнішим за сукняні стіни. Віяв вітер, і було темно. На сто, на тисячу кілометрів. Ненадійним захистом були ці садиби. Якогось дня зникали, залишивши тільки круг витоптаной трави. Забирали все. Вантажили на причепи тракторів, на вози, на верблюдів, і нічого не лишалося. Земля, як тисячоліття тому. Об'їджені кістки тварин, пляшка з-під горілки, попіл після ватри. І обрій замикався. Як було з тими старими могилами. Вони зникали. Залишався пісок і пил. Я думав про це. В юртах і біля вогнищ. Про шляхетність цієї країни. Про готовність до відходу. У давньому Улан-Баторі китайці не ховали своїх померлих, а клали їх у скрині, поставлені одна на одну, і коли їх назбирувалося достатньо багато, формували караван і рушали через пустелю в бік Ерен-Хото, щоб закопати тіла у землі предків. Бо не хотіли нічого втратити і

тисячоліттями нагромаджували предмети, твори мистецтва, міста, книги, посаги і підземні армії з глини, які мали полегшувати самотність імператора. Нагромаджували померлих. Усю ту матерію, в якій знаходили розраду. Верства за верствою, тисячоліття за тисячоліттям — як ріка, що несе намул.

Невідомо, де похований Чингізхан. Кажуть, що на північному сході, у краях, де він народився. Кажуть, що убивали всіх, хто перестрів похоронну ходу. Що сталося з нею, невідомо. Може, і свиту повбивали останні, найвірніші з вірних, і забрали таємницю в могилу. Він з'явився нізвідки і безслідно відійшов у глибини гористого степу, де в'ється ріка Онон і починаються перші ліси. Повернувся туди, звідки прийшов? Залишивши після себе тільки пам'ять жаху і слави? Оце і є життя? Пам'яттю тих, хто лишився, і тих, які тільки прийдуть? Нема нічого, окрім подій, яких не врятує, не збереже жодна річ? Ні на землі, ні в могилі? Можемо нагромаджувати і нагромаджувати, але ніщо нас не прикриє? Можемо складати верствами наших померлих, сподіваючись, що вони нас захистять, загородять, коли настане час? Ми робимо їм лігва з каменю, щоб було куди приходити, щоб вони не втекли. М'ясо всихає, та залишається кістка, і це нас тішить. Кістка. Чинимо так, щоб її затримати. Тому що не віримо в пам'ять.

Це країна кісток, і до цього треба звикнути. Вони лежать всюди. У степу, при дорозі, в поселеннях, у містах. В Улаангомі коров'ячі черепи лежали біля брами монастиря. Десь я бачив висохлу половину чорного пса. Це було у центрі села, і колеса авт повільно перетворювали псячі рештки на пил. Або недалеко від хребта Баянзаг, коли ми годинами йшли через справжню пустелю, раптом натрапили на концентричні кола скелетів і дрібних черепів з рогами. Це все, що залишилося від козячого стада. Може, їх зарізали одним махом, обробили і — вже як м'ясо і шкури — повезли далі. Або десь за Манлаєм останньої ночі в Гобі: ми напнули намет біля кволого джерельця. Воно підживляло болотисту луку і зникало в піску. Вранці я знайшов неподалік скелет верблюда. Йому нічого не бракувало. Лежав білий і спокійний, як його застала смерть. Можна було подумати, що він спить. Кілометром далі я бачив трьох живих. Вони прямували до виднокола.

І у десятках інших місць теж. Часом ще з рештками рудої або сірої шерсті. Іноді — винесені на берег степових рік. Але завжди вичищені, без залишків тканин, без запаху, мінеральні і гладкі. Можна було собі уявляти, що вони тисячоліттями залягають у землі, шар за шаром, разом із рослинністю, яка вмирає кожного року. Уявляти, що під нашими ногами цвинтар. Могила усього.

Її щораз важче вмовити вийти з дому. Дріботить по кухні. Коли тепліше — на подвір'ї. Туди-сюди. Туди-сюди. Нагадує пташку в клітці. Ще підлітає, але втрачає силу. Мені трохи соромно своєї рухливості — що завжди проїздом, завжди поспіхом, ніколи не спеціально, лиш при okazji. Вона вже навіть перестала випитувати. Врешті, що я їй скажу? Що пісок? Що нема води? Як у пустелі? Що повзають змії, що лежать черепи? Тож не кажу нічого. Слухаю уривки її розповідей. Часом питаю про минуле, бо ми обоє вже знаємо, що це єдиний безпечний притулок. Вона розповідає. Фрагментами.

З'являються прості і ясні образи, наче не було всіх цих років. Я бачу їх так виразно, ніби сам запам'ятав. Бо, може, пам'ять у нашій крові. Бачу її кількарічного брата, як він бавиться на піщанистій дорозі. Під'їжджають німці і щось йому кричать, але він не звертає на них уваги. Нарешті один з них, якому урвалося терпець, виймає пістолет. Із ближнього дому хтось вибігає і жестами пояснює, що дитина глухоніма, вона нічого не чує. Вихоплює хлопчика з-під коліс, і авто їде далі. Тепер брат часто з'являється у розповідях. Малює коней. Або вирізає їх з паперу, і вони біжать дорогою, на якій його мали вбити. Коли я був малий, він малював коней для мене. Гарних і живих. А тепер вона розповідає про те, що він був винятковим, тільки ця глухота і воєнні часи призвели до того, що потім жив у самотності і тиші. Я легко уявляю собі все це і легко пригадую самого себе через двадцять років на тій самій сірій дорозі посеред дерев'яних домів. Напевно, вона нервово виглядала за паркан, чи я кудись не пропав, не подався за дюни, де зелено і розлого розливавсь Буг. І чи не прийшли якісь нові німці. Я слухаю її обірвані історії і відчуваю запах диму з коминів. Влітку, аби щось зварити, у піч підкидали соснові шишки. Ми збирали їх до джутових мішків у лісі, який називався хвойним. Навіть за дня туди мало хто заходив сам, бо все ще живою була розповідь про сотні трупів, які лежать під деревами відтоді, коли у сорок четвертому

тут проходили рускі. Шишки горіли гарячим, бурхливим вогнем. Повітря сповнювали запахи живиці, вареної картоплі і розігрітої олії. Мені не треба нічого уявляти, коли вона розповідає про часи, коли мене ще не було.

Вона часто говорить про брата, бо той недавно помер. Вона нікуди не виходить, але коли я кажу: «Ходи, поїдемо», — вона несподівано погоджується без жодних протестів. Тому що не мала сили, надто хвора, аби бути на похороні. Тож тепер ми їдемо на таке собі повторне поховання. Осінь щойно починається. Ми їдемо на північний схід. То ближче, то далі від переплетення рік. Спочатку це Буг з Нарвою, а потім сам Буг. Сьогодні неділя. Люди виходять з костелів. Сідають у автівки. Десятки автомобілів барикадують шосе. А я пам'ятаю коней в голоблях, мішки з оброком і гострий дух поту, змішаний із порохами з-під копит. Так, як вона пам'ятає брата, коли він був хлопцем і мчав з паперовими кіньми піщаним гостинцем, на якому його хотіли застрелити. Ми обоє їдемо на цвинтар проти течії часу. І обоє трохи боїмося. Але виявляється, що все добре. Цвинтар трохи за селом, на лісовій галявині. Через золоте і холодне сяйво осені могили такі виразні, як чорна каліграфія. Пісок жовтий, сухий, і не може бути мови про воду, яка стоїть десь під поверхнею, десь у глибині ґрунту, про воду, яка роз'їдає домовини і трупи. Я залишаю її, відійшовши трохи вбік, і спостерігаю. Вона стоїть, ледь схилившись, над сірим надгробком. Мала би молитися, але тільки дивиться і, мабуть, уявляє собі його там, під землею, із заплющеними очима, що спить зі складеними на грудях руками, у позі, в якій ми очікуємо на вічність. Тому настільки важливий цей сипкий пісок, який не затримує воду. Щоб тілу було сухо. Щоб воно не мучилося, ніж настане вічність. Напевно, вона його собі уявляє, вгадує обриси під сухою землею і дерев'яною домовиною. Бачить хлопця, який уникнув смерті, щоби могти ганяти гостинцем з паперовими кіньми. Бачить усе те, що відійшло і на що тепер чекаємо, коли повернеться. Прикопані і нерухомі. Ми чекаємо, коли розверзеться. На сухих лісових галявинах, якщо пощастить. Напевно його бачить, бо її обличчя лагідніше. Так ми обоє стоїмо, трохи віддалені, і думаємо про нього: чи йому добре і як швидко пролетить це очікування.

А потім уже треба повертатися, бо сонце холодне, світло пронизливе, а вона, окрім полегшення, відчуває втому. Ми їдемо через

села з газонами, туями і фігурами грецьких танцівниць зі штучного каменю. Холодно, і я не можу відчинити вікна, щоб відчути болотяний запах ріки, яка — хоч і невидимо — супроводжує нас десь із правого боку. Нема вже ні корів, ні коней, тому прибережні пасовища заросли верболозом. Я їду і нічого не впізнаю, але все пам'ятаю.

Вдома вона відразу переодягається у щоденне і дрібоче собі. Трохи замислена, ніби ще не вийшла з-під того холодного сонця. Але я бачу, що вона щаслива після цієї подорожі до могили.

Такою її залишаю. Згорблену, з півусміхом на обличчі. Але не можу добре придивитися, бо у дзеркалах заднього виду спостерігаю за стовпчиками воріт. І, вже не дивлячись на неї, піднімаю на прощання руку і від'їжджаю.

*

Тепер, поволі забуваючи всі ті речі і події, я намагаюся про них думати. Вони живуть у своїм теперішнім так само, як у своїх окремих кімнатах. Він на горі, вона внизу, бо ледве ходить. Зустрічаються, коли їдять, і розмовляють про те, що було сьогодні. Або що завтра треба зробити закупи. Потім розходяться. Я їм уже нічого не розповідаю. Вони вже ні про що не питають. Коли повертаюся пізно, прислухаюся біля її дверей. Радіо грає всю ніч. Однак невідомо, чи вона слухає, чи дрімає. Може, їй сниться минуле. Всі ті речі і події. Прокидається і нічого не пам'ятає. Тож, може, це радіо заповнює пустку пам'яті. Або як сон наяву. Воно замість усіх тих речей і подій. Радіо на переміну з телевізором. Іноді вони накладаються, і важко їх розрізнити. Змішуються. Безперервний шум, адже тиша страшна, і пахне її порожнечою.

То я вже нічого не розповідаю. Вони не питають, куди їду чи звідки вертаюся. Просто залишаю в них авто і виходжу з наплічником. Іду на станцію і чекаю на S3. Надворі тепло, я маю багато часу і можу пригадувати собі всі ті речі і події. Наприклад, парові локомотиви і механічні семафори з гасовою лампою всередині. Вздовж колії бігла стежка. Її витоптали колійники, які щодня доливали гасу і чистили червоні і зелені скла. Щоби переставити семафор, треба було пересунути великий, масивний важіль у начальника станції.

Часом крізь вікно було видно, як якісь дрібніші мусили навішуватися на важіль усією вагою свого тіла. Він поволі опускався і натягав дроти, протягнуті вздовж рейок. До семафора було кількасот метрів. Усе ручне, усе механічне. Так, під семафорами пахло розлитим гасом. Як у селі. На піщанистій стежці. У теплі дні було чути креозотом із шпал. У шістдесят восьмому — шістдесят дев'ятому. Вагони були темно-зелені і брудні. Вони возили пролетаріат. Вранці і пополудні. Тато їздив автобусом. Потяг повільно розганявся. Суміш диму і пари мали особливий смак. Будинок станції був дерев'яний, шальований і помальований на зелено. Почекальня була схожа на темну сільську кімнату з одним вікном. У куті стояла кахельна піч. Підлога була із широких, голих дощок. Можливо, фарбу стерли

черевики подорожніх. Пахло порохами і тютюновим димом. Відразу за станцією починався ліс. У дні зарплат з пообідніх потягів виходили робітники. На вулиці, що вела до станції, був магазин з горілкою. Вони виходили напитися перед тим, як далі їхати додому. Потім каменем лежали у заростях. Часом їх хтось обкрадав. Розбуджені вечірнім холодом, сідали на останні потяги.

Вони мені нагадували тата, хоч він ніколи не пив і їздив автобусом, а не потягами. Вони нагадували всіх тих чоловіків, що виходили з головних воріт заводу. Вони жили в його тіні і в його тіні мусили померти. Так їм здавалося, бо хотіли бути вірними своїй долі. Але їх зрадили. Вони отримували гроші, які робили їх невільниками. На червоній сотці диміли чорним комини у похмурому, кривавому пейзажі, а впоперек банкноти їхав старомодний локомотив. Завод платив їм своїми зображеннями. Нікуди не втечеш. На реверсі бурокоричневої п'ятисотки гірники порпалися кайлами у призмі вугілля. На них були світлі сорочки з короткими рукавами. Я розглядав купюру і уявляв собі, що шахтарям ще гірше, бо вони ув'язнені у якійсь подобі печери. Але ж таким мало бути життя. Чоловіки лежали з розпростертими руками у заростях. Як застрелені під час спроби втечі. Так було насправді. Мов марево, вони збиралися у вечірньому холоді. Неначе упирі, їхали потягом на північ, до задушливих кімнат, до хат із худобою за стіною. З порожнім серцем, із гіркотою, що підступала до вуст. Я їх трохи побоювався, а трохи ними захоплювався. Після них залишалася зім'ята трава.

Одного дня я вирушив уздовж колії. Минув станцію і ввійшов у ліс. Мав тоді дев'ять або десять років. Я йшов піщанистою стежкою залізничників, які обслуговували семафори. Через годину ліс розступився і я вийшов на бічні колії з кількома понищеними вагонами. Заліз до одного з них. Пахло старим мастилом і ще чимось хімічним. Запах був настільки яскравий, що майже перетворювався на смак. Перший раз я був у товарному вагоні. Чувся злодієм — з п'янкою піднесеністю на душі. Почув наближення потяга і причаївся в куті. Це проїхав брудно-зелений пасажирський. За кількасот метрів стояла фабрика цементу. Три або чотири збірні вежі були височенні, як багатоповерхові новобудови. Все здавалося безлюдним і непорушним. Лиш вітер ніс хмари сірого пилу, і в мене сльозилися очі. Я дивився крізь шпари між дошками, і цей пейзаж здавався гарним і недосяжним.

Неначе Азія — вітер з порохами і хвилі дикої трави. Я уявляв собі купюру невідомого, але високого номіналу із зображенням елеваторів на реверсі. На зворотному боці було обличчя чоловіка. Може, одного з тих, що спали навznak.

Вперше я відійшов так далеко від дому сам. Покинув дім, покинув попереднє життя. Насправді був у Азії. Повертався, змінившись назавжди. Втратив відчуття часу. Я йшов тією самою стежкою, яка тепер вела кудись у глибини світу. Під семафором пахло гасом. Рейки утворювали велику дугу, і вдалині на сірій стрічці неба з'явився силует станції.

Тепер тут нема нічого. Станція пласка і порожня. Нікому не потрібен помальований зеленим будиночок із кахельною піччю всередині. Просто всідають і висідають. За сорок хвилин можна доїхати до аеропорту. Я стою сам і згадую собі події і речі. На тлі лісу вчасно з'являється S3. Червоний, швидкісний і тихий. Рушає без шарпань і набирає швидкості. Замість гуркоту коліс чути лиш наростаюче металеве шипіння. Насип тепер вищий, ніж був колись, і я дивлюся зверху, як мізерна забудова поглинає дикі місця. Розповзається і остаточно нівечить минуле. Але мені байдуже. Я бачу минуле виразніше, ніж теперішність. Адже те, що є, набуває сенсу щойно тоді, коли промине. Отож їду і дивлюся крізь краєвиди.

Залізним мостом переїжджаємо через канал. Відчайдухи колись скакали з нього на головку. Жеранське Акапулько. Над околицею смерділо падаллю з м'ясокомбінату. Туші і голови корів гнили в ямах, викопаних на пустирі. Потім праворуч починався завод. Нині він покинутий і мертвий. Хоча мені навіть не потрібно напружуватися, щоб повернулися запахи, звуки і тремтіння підлоги, викладеної з дерев'яних плиток. Це було немов живе, ніби гігантську бестію лихоманило. Тисячі машин вібрували безперервно, постійно, впродовж двадцяти чотирьох годин. На пресуванні, в кузні, у гартівні, у ливарному цеху, у лакувальному, у зварювальному, у монтажному, складальному, ремонтному. Батько виходив з дому по п'ятій і змінював тих, що працювали вночі. Те, що набрало руху, не мало спинятися. Було заплановане на вічність, як влада пролетаріату, яку в нього відібрали до того, як він її здобув. Автомобілі мусили виїжджати і виїжджати, поки не будуть задоволені бажання і тут, і в Китаї, Індії,

Єгипті, Сирії, на Кубі, у Гвінеї та Монголії. Тому батько вставав по четвертій і йшов до холодної лазнички, де підлога була викладена плиткою із жовто-червоними спіральними візерунками. З-під теплої ковдри я прислухався до відголосів. Темними зимовими світанками я був упевнений, що не піду його слідами, хоч він не міг собі уявити, що буде інакше. Мама вставала ще раніше, аби приготувати йому сніданок. Упродовж десятиліть. Задля кількох канапок. Я наслухав у півсні. Як вони пораються, не перемовляючись. А тоді на дверях клацала засувка, і батько виходив у студену темінь, бо народ чекав на свої автомобілі. Чекав даремно, бо завод платив самими лиш своїми зображеннями.

З вікна тихого і швидкого потяга я дивлюся на руїни. Може, тут стояли преси, може, щось інше. Пресовий цех був, мабуть, найвищим. Мусив вмістити зеленаві колоси, які вибивали з металевого листа частини кузова: капоти, двері, крила. Гамір був апокаліптичний. Машини були десять метрів заввишки. Запустити їх можна було лише двома руками і стопою. Для убезпечення від випадкового ввімкнення. Вони були загрозливі і великі, як Годзила. Коли заводські споруди стають нижчими, на іншому боці ріки визирають хмародери. Небо блакитне, і вони виблискують на сонці. Однак я, навіть не напружуючись, уявляю собі, що їх нема. Зрештою, вони дуже нагадують порожнечу. Біля мене сидять молоді і байдуже дивляться на міський пейзаж, який для них нічого не таїть. Натомість я крізь повітря бачу всі минулі речі і події. Бачу, як вони сидять у кухні над купкою банкнот, яку батько щойно приніс, і притишено розмовляють. Чую за дверима їхню сумну нараду. Обоє втекли від сільської бідності, щоб скуштувати міського достатку, який виявився тільки лагіднішою формою убогості. Розкладають на купки за номіналами. Певно, це ще епоха перед тисячами злотих, тож батькова платня здавалася навіть великою. Перекладають з купки на купку і сумно говорять тихими голосами, немов соромлячись. Через якийсь час я випадково знайшов місце, де вони ховали гроші. У шафі серед холодних, накрохмалених простирадел, сполосканих у воді із синькою, щоб набрали прохолодного і чистого відтінку. Як сніг, коли починає сугеніти. І між ними лежали зображення чорних шахт і розжарених гут. Вони зовсім не набрали постільного холоду. На дотик були теплими і м'якими. Я

подумав, що вони забруднюють білизну, але не наслідився перевірити і порушити порядок у шафі, тож забрав долоню.

Але навіть з цією тоненькою пачкою між простирадлами вони мусили відчувати якесь задоволення. Жили в місті. На його краю, та все ж. Не чули задухи стайні. Не горбатилися вздовж рядів картоплі. Мама користувалася парфумами. Мали програвач і платівки з Полонським і Куніцькою. Але картопля росла в городі поряд з айстрами, і також пам'ятаю свиню чи кабана в саду поза домом. З ним була морока, бо час до часу він розбивав огорожу і виривався на свободу, ніби передчуваючи власну долю. Село йшло за ними. Вони забрали його із собою. Ми були селянами з кабаном, містянами з програвачем і пролетаріатом, що о шостій ранку стоїть біля верстата. І водночас ніким не були по-справжньому. Як усі вигнані зі своєї долі, зі своїх місць, зі свого життя. Куплені меблі ми перевозили потягом, бо так дешевше. Цілими. Тоді не продавали розібраних на частини. Тягнули цілий комод. Він виглядав як проста скринька, обклеєна коричневим папером. Прямокутний. Крамниця була біля цвинтаря. Темна, мов пивниця. Ми брали і несли на станцію. Люди дивилися заздрісно. Я соромився. Боляче било по ногах. Потім ще чотири станції — і знову нести. Комод, другий комод, шафка, етажерка, ще там щось, усе з волокнистої плити, обклеєної смугастим папером, який, мабуть, мав імітувати палісандр. Я весь час соромився того, що ми це носимо, як вантажники, що взагалі цього потребуємо, цієї волокнистої плити. До потяга, чотири зупинки і до дому. Вони втекли із села, бо країні і світові був потрібний пролетаріат, а прагнули жити як містяни. Двигати меблі на спині задля економії. Революція не могла вдатися. Навіть у Китаї вона прогоріла, а що вже тут. Не було шансів перехитрити долю. Їх завжди мало супроводжувати відчуття, що вони не на своєму місці. Що носитимуть ці меблі з пресованого трачіння, але ніколи не умеблюються. Перекладатимуть червоні малюнки заводу з купки на купку, але не зведуть кінці з кінцями. Назавжди залишаться вигнанцями.

Коли повертаюся пізно, радіо в її кімнаті грає і грає. Коли приїжджаю після довгої відсутності, вона мені розповідає, що казали в телевізорі. Світ став нецікавим. Може, просто їй набрид. Може, мала його понад міру. Останнім часом його не зрозуміти. Недавно в лікарні її оглядав чорношкірий лікар. Вона повернулася розхвильованою. Тому

воліє своє радіо і свій телевізор. Події і люди весь час із нею, але вони не покидають пластмасових скриньок. Вона мені про них розповідає. Що цей сказав те, а ця оте. Вона трохи злиться, що я не хочу про таке розмовляти. Мовляв, легковажу її життям. Вона має рацію. Я сам купив їй цей телевізор. У старому цілком вицвіли кольори. Зупинився у Вроцлавку і купив. Щоб вона мала щось на кшталт морфію від страху, який не дає спати.

Будівлі заводу нарешті закінчуються. S3 їде прямо. Колись приміський повертав праворуч. Відгалуження колії пролягало точно так само, як тепер, але ним їздили тільки далекобіжні. Рейки розходилися у березовому гайку, зі всіх боків оточеному високими насипами. В ті часи руїни холерного цвинтаря були зарослі і непомітні. Тепер його хтось впорядкував. Ми піднімалися на колійові насипи і сходили в осередок цього дивного, тихого місця посеред гомону і руху міста. Це трохи нагадувало дно якогось старого кратера згаслого вулкана. Навесні поміж молодими, зелено-золотими березами. Ми принесли цілий ящик плодового вина. Було нас десь близько десяти. Одна третя класу професійного училища при автомобільному заводі. Ми вигрівалися на сонці і не мали поняття, що поряд під землею лежать скелети холерників столітньої давнини. Деревя були очевидно нижчими, ніж тепер. А може, їх взагалі не було? Може, вирости пізніше? Я їду до аеропорту, і в уяві постають хлоп'ячі силуети. Пляшки мають жовті етикетки з деревом пізнання і голими Адамом та Євою. Вино називається «Райське». Тіла прабатьків смагляві. Наче вони були у відпустці. Змій обплітає стовбур. Зараз це станеться, і ми вже ніколи не повернемо невинності. Ми купили тоді цілий ящик. Декому вдалося підвестися, інші заснули і прокинулися аж від вечірнього холоду. Люди з потягів розглядали сплячі тіла. З розпростертими руками, навзник або згорнені у клубочок, на боці, наче в материнському лоні. Я їду і бачу їх, якби це було нині. Але не можу зійти, бо через дві або три години маю літак кудись далеко, на Схід, через Москву або Стамбул.

Коли заводські цехи зникають, стає видно другий бік ріки, середмістя. На тлі синяви постають усі ці хмародери. Але якщо дивитися з вагона, вони виростають безпосередньо над комірками, будками і альтанками, що тягнуться вздовж колії. Вони походять з

попередньої епохи і ще збереглися. Фанера, бляха, рештки, низесенькі, на оточених парканчиками ділянках завбільшки як три пісочниці. За кілька кроків від рейок, вони десятиліттями вбирали дим з паровозів і викиди з дизелів. Усе мусило трястися, коли проїжджали ешелони. Дрижали стіни, підлоги і меблі, принесені з помешкань. Бриніли горнятка і тарелі з розкомплектованих сервізів. У цих мініатюрках осель — три на три кроки, тільки б вирватися з панельної багатоповерхівки, з бетонної шухляди. Лялькові будиночки з того, що кому перепало. Перелатані і попідпірані, на піску, у низькій тіні деревця, із жменькою зелені. Спокійна руйнація навпроти тих будівель у стилі Лібескінда, навпроти того печального Вавилона. Без жодних перехідних станів. Героїзм виживання і відразу — пиха розбагатілих бідолах. Схоже було в Забайкальську. На російському боці стояв бетон, з якого вилазила арматура, і дерев'яні хатинки з різьбленими обрамленнями вікон, а на китайському — золотисті хмародери, увінчані дахами пагод. Ці два світи відділяла огорожа з колючого дроту. Колись вона починалася над Балтикою і закінчувалася десь над Японським морем, де збігалися кордони Росії, Китаю і Північної Кореї. Її рештки я бачив коло бойківського села Беньова. Але вона міцно трималася там, де була потрібна. Манжоулі сяло на сонці, як місто з тисячі і однієї ночі. Вабило росіян. Церква у Забайкальську нагадувала дерев'яну буду зі спадистим дахом. А там для них мали велику і блакитну. Напевно, для них там мали все, чого душа може забажати, бо китайці зуміли зробити кожну річ і здійснити усі мрії світу. І таким здавалося це казкове місто, що вирросло прямо із зеленого степу. Була там навіть гігантська матрьошка, щоб прибульці почувалися як вдома. Щось у ній було, якась торгівля або розваги. Вона виманювала людей з дерев'яних хаток, з бетонних п'ятиповерхівок, обплетених трубами, з яких облазили віхті ізоляції. Манжоулі було люциферським. За десять кілометрів від посткомуністичної руїни. Виблискувало, як саламандра. Повзло, як блідий вогонь. Неможливо встояти. Воно тремтіло в гарячому повітрі, як фата моргана. Зраджений революційний народ сідав у маршруткі і переїжджав кордон, щоб згубитися і забути. З Краснокамєнська, з Даурії, де в казармах, що «нагадували заляпану кров'ю різню», урядував Унгерн фон Штернберг, можливо, навіть з Улан-Уде і з Чити. Від обіцянок нічого не залишилось. Владу вони не здобули. Дивилися,

як тріскає бетон, ростуть бур'яни і доми потрохи провалюються у мерзлоту. Вікна опускалися нижче і нижче, поки сягнули рівня землі. Вони завжди були невільниками. Постійно мріяли про те, аби собі щось купити. І тоді, і тепер. Шафку зі стружки, обклеєну папером під паліандр. Спортивні костюми і «адідаси» з Китаю. Нічого, окрім мрій проклятого люду. У Забайкальську або тут, біля лінії S3, у будах з фанери з видом на Лібескінда та інших. Могли собі сидіти серед грядок, просяклих нафтопродуктами, і дивитися, як червоне західне сонце сідає за спинами Cosmopolitan Twarda або Warsaw Spire. Смуток і занепад. І тих, з городніх буд, і тих, з Космополітена. Так само ув'язнених. Від стіни до стіни зі скла, від стіни до стіни зі стружки і цементу, з розбірного гіпсокартону. Бачу це все якось мить, потім стає зелено і з'являється березовий гайок з холерним цвинтарем. Ми були синами чоловіків, які будували соціалізм, які, втомившись від напруження, спали з розпростертими руками. На їхні обличчя осідала вечірня роса, і тоді вони розгублено вставали, обмацуючи кишені. Сідали на парові і електричні потяги, що їхали на північ. У роті було гірко, переглядали гаманці і підраховували втрати. Мабуть, ми пили вино «Райське», щоб зрівнятися з ними у поразці. В той час за рікою стояли тільки два хмародери і Палац культури та науки.

Потім починається справжнє місто. Потяг повзе високим насипом, а внизу видно камениці, схожі на руїни. Обдерті зі шкіри штукатурки, з червоними ранами голих мурів. Вулиці порожні. У брамах стоять бліді хлопці і бліді дівчата. Жінок не видно. Хтось чекає, поки всі вимруть, отруяться алкоголем або втечуть. Тоді приїдуть бульдозери, екскаватори, самоскиди та крани і завантажать у контейнери будинки, вулиці і квартали, щоб вивезти їх кудись за місто. Адже цей берег ріки, східний, теж не хоче бути гіршим і колись поставить свої лібескінди. На останках люмпен-пролетаріату. По двадцять тисяч за метр квадратний. Там, де гралися бліді діти. Там, де було «Теско», яке тепер схоже на прибульця з космосу, — таке воно гладке, впорядковане і чисте в цьому краєвиді холодних попелищ. Поставить спайри, щоб тільки сподобатися і щоб обернутися спиною до минулого, яке цілими днями вистоює у брамах.

Так, пам'ятаю, того дня я їхав на летовище, аби полетіти до Пекіна. Наступного дня мав початися чемпіонат. Міжнародний люд вже збирався на вокзалах. Я мав летіти до Пекіна, а був занурений у

минуле. Виїжджав не з Варшави, а бозна-звідки. З глибин власної пам'яті, з глибин пам'яті двох старих людей. Я виїжджав з глибочині того літнього дня, коли, нишпорячи у шухлядах вуйка, наткнувся на партійний квиток. Було цілком тихо. Десь у глибині дому цокав годинник. Я мав одинадцять або дванадцять років. Відкривав і закривав червону книжечку в палітурці, з фотографією вуйка всередині. Не знав, що подумати. Партія була чимось далеким, невідомим і трохи небезпечним. І смертельно нудним, коли бачив на чорно-білому екрані всіх тих товстих старців. Вони були мертвими у своїх неоковирних костюмах. Натомість вуйко був як живе срібло. Його дрібна постать перебувала у безперервному русі. Він говорив цікаві і смішні речі. Коли я, тринадцятирічний, прийшов вночі із села зовсім п'яний, він лиш сказав, щоб мною заопікувалися. І це була та партія, яка наповнювала нудьгою телевізор і друкувала чорно-білу «Трибуну люду», яку купували лише з необхідності, коли бракувало «Експресу вечірнього»? Та сама? Та вуйко не втратив поваги в моїх очах. Він тільки став таємничішим. Жив ніби паралельно. Обманював отих, а для нас мав усміхнене, людське лице. Так я собі це уявляв. Життя таємне і реальне ніяк не перетиналися. Коли вуйко був у партії? Вночі? Коли нікого не було вдома? Коли ніхто не бачив? Коли часом кудись виходив на цілий день? Таємниця залишалася нерозгаданою і є нерозгаданою досі. Їду S3 до Пекіна і згадую ті дні, коли виявилось, що партійний квиток може лежати серед гумок до пляшечок, старих ліхтариків і бляшаних наконечників для виготовлення ковбаси. Повертаюся до тих днів, їдучи до Пекіна в пошуку бозна-чого. Напевно, аби щось собі з'ясувати, щось ще більше згадати. Будь-яка причина годиться, щоб поїхати тихим і швидким S3 у Китай. Найкраще — не сходячи, без всіх цих пересадок, контролю і штампів. Аби переконатися, що це все має якийсь сенс від перших днів до сьогодні.

Шведська, Столярська, Ленборська, Літня, Камінна, Ковеньська, Стрілецька, Стальова — туди ми не ходили. З високого насипу видно, що нічого не змінилося. Стальною до 11-го Листопада, вліво Інженерською, Віленською направо до Торгової. Відразу за рогом були ті вузькі сталеві двері з вічком. Не виключено, що я подорожую слідами тих солдатів. Їду в їхні рідні краї, щоб спати на піску або на підлозі в придорожніх домах. Можливо, навіть їх зустрічаю. Вони

тепер водії, поліцейські, власники кафе. Згадують службу в Польщі, імена дівчат, міста. Пригадують собі слова. Вони були не набагато старші, ніж я тоді. Зустрічаю колишніх окупантів — і це для мене радість. Дивлюся на їхню країну і мало що розумію. Я тут такий чужий, як вони тоді на Торговій. Я не маю за собою армії, але їм здається, що за мною стоїть багатство і могутність Заходу. Питають, скільки заробляю. Я якось викручуюся і змінюю тему. Вони намагаються вгадати, яка мета моєї подорожі. Може, я альпініст і буду підніматися. Але кажу, що ні. Що просто їду. Ми розмовляємо про чотирьох танкістів. Я не зумів би їм пояснити, навіщо сюди приїхав. Сам не дуже знаю. У пошуках минулого? Аби побачити, що сталося з днями, які проминули?

Але може бути, що тоді я летів не до Пекіна. Може, S3 віз мене на літак до Киргизстану? Через Стамбул? Може. В кожному разі, Східний вокзал був після ремонту: сірий, прозорий, звичайний, без запаху. Були написи трьома мовами, а в потязі лунали повідомлення англійською. Як передбачення майбутнього. Ця блискуча сірість і ця англійська. Але ми відразу рушили далі, на захід, віадуком над розкопаною Торговою. Так, не в Китай, лиш до Бішкека, бо стадіон був мертвий. Мов якийсь макет або так звана візуалізація. Мов сумний меморіал старанню і надолужуванню. З тими ідіотськими переплетеннями — немов хтось намагався відремонтувати стару парасолю ізоляційною стрічкою. Зрозуміло, що мені було шкода базару. Якби він зберігся, я не мусив би їздити в Азію. На його попелі і кістках постав стадіон. Мертве зайняло місце живого. Я приходив сюди, щоб слухати мови і вгадувати. Роздивлявся обличчя і уявляв собі далекі краї. Тисячі гендлярів двигали свої пакунки, свої картаті торби. З В'єтнаму, Узбекистану, Монголії, Якутії, Киргизстану, Кавказу. Африка теж там була, тож вони намагалися порозумітися по-польськи. Мабуть, тільки там, на цьому гігантському торговищі, польська набувала рангу міжнародної мови. Мотлох з Китаю, мотлох з Індії, мотлох з Пакистану. Золото і срібло, полімери і гума, картон і паршиві, крихкі підошви, які ламаються в руках. Бавовна, нейлон, поліамід, похідні нафти. Одяг і речі з глибу землі. Звалище чудес. Бутапреновий сморід синтетики і жир із грилів, смаженина, сос соєвий і рибний. Нічого більшого і гарнішого у цій частині світу не було. Здавалося, що над цим місцем ореол. Це життя променіло. А тепер тут саркофаг. У тіні віадука снують смагляві

чоловіки із сигаретами, захованими в долонях. Уподобнилися до наших блатних. Така сама настороженість, така сама хода, такі самі погляди, що безперервно досліджують оточення. Вони залишилися, неначе мародери великої армії. Лаються польською. Від Празького порту дме холодний вітер.

Звідси від'їжджали ті голубі пузаті автобуси із сидіннями з коричневої пластмаси. Повільні і набиті сільським людом. Гарячі і задушливі влітку. Тоді відчиняли вікна з обох сторін і люки на даху. Хтось перелякано кричав, що протяг, але решта його перекрикувала. Поверталися, продавши своє, з порожніми кошиками. Везли якісь товари з міських крамниць. Цинкові відра, витирачки, болонью. Я сидів, втиснувшись між тіла і торби. Приліпившись до вікна. Світ утікав назад зі швидкістю п'ятдесят на годину. Я ніколи не міг вирішити, що важливіше: те, що втікає, чи те, що з'являється. Те, що я від'їздаю, чи те, що приїду. Перша зупинка була в Калушині. Точніше, перед ним, бо в самому місті ми не зупинялися, щоб уникнути атаки пасажирів на переповнений автобус. Чоловіки сідали на край придорожного рову і курили. З-під підтягнених штанин білили кальсони. У червні, в липні. Селяно-робітники. У сірих костюмах. Їх видавала мова. Худі від цього куріння, від чорного тютюну. Розмовляли з водієм. Жінки не курили, тож не виходили. Вони трохи побоювалися, що коли вийдуть, автобус поїде без них. Сільський ляк перед міською цивілізацією. Кошики пахли сиром і вербою. Це був комунізм: село приїжджало до міста. Уявляло собі, що колись там залишиться. Щоби знайти роботу, потрібна була прописка. Я постійно чув: прописка те, прописка се. Отримати її було нелегко. Комунізм регламентував доступ до себе. Пролетаріат був потрібний, але не міг уникнути контролю. За Калушином ми звертали на північ, і тінь великого міста лишалася позаду. Тепер були вже тільки села і містечка, не набагато більші від села. Гренбкув, Лів, Венгров. Жовтава ріка, крізь яку просвічувало піщане дно. Хатинки, підмокла низовина, верби. Соколув був дерев'яний, одноповерховий і помальований коричневим. Ще єврейський, не до кінця колонізований поляками, які позаймали дома і намагалися жити, ніби нічого не сталося. Там теж була зупинка. Можна було вийти. Я мав дванадцять років і боявся, як сільські жінки, що автобус поїде без мене. Але виходив, щоби ступити кілька кроків у чужому просторі. Наче десь далеко, в іншій країні, на

іншому континенті. Зайти у темряву крамниці в дерев'яному будинку. Було холодно і порожньо. Лиш у кінці приміщення стояла ляда з вітринами, в яких лежали барвисті солодощі. Карамельки, горошки, засохлі тістечка, цукати, різнокольорові мармеладки. Ззаду на полицях стояли скляні сифони і оранжада у фірмових пляшках. Світло падало звідкись збоку, з вікна, за яким росло густе дерево. Розпорошувалося і осідало на меблях, як пил. Я це все вигадую, але правда мусила виглядати подібно. Це світло могло бути таким ще з передвоєнних часів. Як і крамниця. Але тоді я не мав про це поняття. Тільки бачив це розпилене сяйво, блискучі шестигранники вітрин і кружальця мармеладок, які переливалися за склом, як вироби ювеліра. Я не знав нічого. Ступав кілька кроків, ніби опинився в далекому краї. Все було гарне, нове і дивне. Дерев'яні доми, помальовані коричневим, кінський запах, гаряче повітря, наповнене вологим запахом городів, кудкудакання курей за дерев'яним парканом, бензинові смуги за нечисленними автівками. Сімдесят другий, сімдесят третій. Село, змішане із містом. Казка. Невинність. Автобус рушав і об'їжджав прямокутну ринкову площу. Через кілька хвилин починалися поля з вербами на обніжках. Десь за Нецечею шосе опускалося на дно рівної долини, і з найвищої точки перед спуском можна було помітити довгу, пласку лінію обрію, яка висіла над низинним пейзажем. Зовсім так, якби там був другий берег або інший край, далека земля. Це тривало якихось кільканадцять секунд, але серце завмирало з жалю. Адже я був дитям тісних низин. Автобус з'їжджав униз між луки і гайки, а я зберігав під повіками миттєвий образ і уявляв собі, що ми доїдемо аж туди. Такого ніколи не ставалося, але я не забуду смугу блакитної даліни. Можливо, це виднівся східний берег Бугу, до якого було кільканадцять кілометрів.

Дійсно, цим S3 я вирушав тоді до Бішкека. Справа залишився Празький порт з його смутком, занепадом і стоячою водою. Судна в ньому не швартувалися. Вулиця Яна Замойського переходила у Коров'ячу. Відразу починався міст, і з висоти можна було дивитися, як на другому березі зводять хмародери. Я завжди їхав туди, як до чужого міста. Я був громадянином цього боку ріки. Громадянином міста бідняків. Сином проклятого народу, який насунувся з темних глибин країни, зваблений привидом визволення. Із стражденного нутра

земель. З країни мух. Роздивляюся їх на старих фотографіях. На тлі дерев'яних стін. Під дашком солом'яної стріхи. Урочисто розставлені. Святкові і застигли навечно. Молоді. Мама схожа на Джун Картер. Я пам'ятаю все те, що за кадром. Пісок і запах кропиви. Сморід німецьких трупів і згрища після росіян. Бабця ні на мить не сідала, ніби боялася, що світ завмре разом з її непорушністю. Що наздоженуть якісь вершники. Що голод, що мор, що труп на конях рудому, вороному і білому, як смерть, промчать через поля і оселі. Що з'являться розтягнутим чвалом із минулих днів. Тому перебувала у постійному русі: стодола, стайня, дім, хлів, літня кухня, грядка і пивниця, де в темряві стікали сири і кисло молоко. Між сніданком і обідом посипала хліб цукром і зволожувала його водою. Вона крутилася босоніж, у постійній теперішності, щаслива, що минуле і майбутнє її не чіпають. З цим хлібом я виходив на дюни і йшов у глибіню безмежних луків. Вони були піщанисті, напівпустельні, порослі травною, яка різала дитячу шкіру до крові. Під тополями, великими, як баобаби, я шукав перунові камінці. Кудлатий пастух у брезентовому плащі переганяв громадську череду від одного сіро-зеленого клаптика до іншого. Він пахнув так само, як і худоба. Вранці і ввечері він грівся у теплі корів. Не вмів говорити. Йому давали їсти десь окремо, біля порога. Він їв з миски, сидячи навпочіпки. Не пам'ятаю, чи мав він ложку. Я йшов пласкою рівниною. Розливи були справа. Притоки, розгалуження, рукави. Пісок наступав на багна. Я ходив годинами. Покидав гамір подвір'я. Його турботи. Щоб вижити, усі трудилися, як бджоли. Дідусь хотів записатися у комуністи. Бо вони принесли свободу і рівність, яких тут раніше не знали. Може, хтось інший почувався поневоленим. Ті, що колись уже запізнали якоїсь свободи або вищості, яка їм здавалася рівністю. Але не вони тут. З покоління в покоління раб у раба, бідак у бідака. Тепер вони їли повільно і мовчки. Не боячись, що забракне. Помалу наповнювали животи. Бабця сходила до пивниці і приносила сметану. З ріки приносили рибу. Завжди була олія, на якій смажили. Завжди була мука на пляцки і два рази на тиждень хліб у магазині, в якому пахло цинамоновим печивом. Був смалець, солонина, масло і цукор. Була купа картоплі. Були свині у хліві і корови в стайні. Тому дідусь хотів записатися у комуністи, але бабця йому не дозволила. Він хотів записатися у сорок шостому або сьомому. Комуністи самі йому

пропонували, бо він був рухливий, тямущий і спритний. Але бабця знала, що вони не вірять в Бога і невдовзі всім заборонять. Тож дідусь не став комуністом, лиш головою сільради. Прибав до дерев'яної стіни дому червону табличку з білим написом. Тепер мусив більше пити, бо наради, зустрічі чи засідання закінчувалися пляшкою. В домі під червоною табличкою він відправляв маївки до Пресвятої Богородиці. Сходилися переважно жінки. Клякали у найкращій кімнаті, на вишурованій дощаній підлозі. Кільканадцять жінок. Я запам'ятав їхні босі п'яти. Вівтар був у куті. Мусив бути образ або фігурка і багато квітів з паперу. Але були також справжні пеларгонії у вазонках, обгорнутих білою бібулою. Дідусь клякав першим, біля підніжжя вівтаря. Виспівував лоретанську літанію. Жінки відповідали. Пополудні було ясно. Пахло потом і милом. Голоси щільно заповнювали кімнату. Двері були зачинені, щоб не налітали мухи. Дідусь мелодійно рецитував своїм хрипким голосом. У білій сорочці, спиною до всіх, мов на тридентській месі. Отак він був кимось на кшталт релігійного провідника, військового капелана. Червона табличка свідчила про його владу світську, маївки — про владу духовну. Можливо, лише сильна воля бабці вберегла його від спокус комунізму. Мені не важко уявити собі, як він відправляє червоний обряд: «Комуно непорочна, молися за нас. Комуно найчистіша, молися за нас. Комуно Приснодіво, молися за нас». І разом з ним його спрацьований, зневолений і зневажений віками народ. З пісків, боліт і безплідних полів. Ті, що встають перед світанком і зігнуті цілий день, і босі, як бабця. «Комуно наймиліша, молися за нас. Комуно предивна, молися за нас». У сіро-бурих робах, із гною, з темних хлівів, у гумаках на онучі, на голі ноги, у незмінних сорочках, просяклих квасним потом поколінь. «Комуно доброї ради, молися за нас. Комуно Сотворителя, молися за нас». Стоять біля парканів і виглядають на сільську дорогу, на якій по бабки грузнуть у піску коні, сохнуть коров'ячі плячки і крутиться гаряча пилюка. Спершись на штахети, вони витягують шиї, щоб почути, хто це йде і співає цю на диво знайому чи то пісню, чи то речитатив стома розладнаними і плаксивими голосами. У золотому світлі травня від підмоклих полів і соснових лісків з м'ясом німецьких трупів, де рояться блискучі зелені мухи, від людських наділів, де блукають духи померлих в неволі, з дідівської безодні долинав голос: «Комуно Збавителя, молися за нас. Комуно всезнаюча, молися за нас.

Комуно достойна, молися за нас». Нарешті могли побачити дідуся, який іде босий, по кісточки у піску, в білій сорочці, і виспіває перші рядки, а його наздоганяє натовп жінок і чоловіків, відповідаючи: «Молися, молися, молися». Голоси лунають у спеці полудня. Тварини ідуть за ними. Біло-чорні корови зі струпами бруду на задах. Коні із прогнутими спинами. Ціла череда народу іде з бідняцьким інвентарем із боліт в сторону піску, з хоругвами, з курми, що плентаються між ногами, щільним натовпом, для безпеки, як стадо, за дідусем, який веде їх у майбутнє, де не зазнають ані біди, ані зневаги, лиш навіки засядуть о праву руку. «Комуно славетна, молися за нас. Комуно всемогутня, молися за нас». Тож вони виходять з обійсть, виганяють худобу, відв'язують псів з ланцюгів, відчиняють хліви, гасять вогонь під плитою, ніби ніколи не мали повернутися, ніби йдуть на ковчег, який вмістить усе плем'я, за дідусем, який не замовкає ні на мить, аж на його білій сорочці виступає чорний піт і осідає біла сіль. «Комуно ласкава, молися за нас. Комуно вірна, молися за нас». Долучаються нові і нові. Змій із худоби та людей повзе рівниною, здіймаючи порохи аж до неба. Набухає, розростається, грубшає, надимаючись від прибулих родин і стад, трощить перешкоди, ламає паркани, мнє зарості, після нього залишається сіра, гола земля. Здаля видно стовп пилу, який підноситься до неба, як торнадо, великий вир, який затягує піщаний туман поміж хмари, вище і вище, аж згасне сонце. Дзеркало справедливості, столице мудрості, причино нашої радості.

У дідусевому домі не було книжок, крім тих, що для відправи, з великим шрифтом. І ще якісь пожовклі релігійні брошури з моралізаторськими оповідками. Не було, крім цієї одної, грубої і тяжкої, у червоній полотняній оправі. Вона виглядала майже так, як книга з вітваря. Називалася «Паризька Комуна 1871» і була радше альбомом з гравюрами і фотографіями. Ще не вміючи читати, я сидів над нею довгі години. Комунари захищали барикади. Марширували паризькими вулицями. Військо розстрілювало захоплених героїв. У хаті під стріхою я роздивлявся палаци столиці світу. Що тут робив цей революційний служебник? Дідусь отримав його в нагороду за свою діяльність голови сільради. Слово «комуна» було небезпечне і привабливе. В устах моїх сільських родичів воно звучало глухо, гуло, як із глибини криниці. Я мав п'ять або шість років, і для мене воно не означало нічого конкретного. Тільки цей звук і картинки, які не мали нічого спільного з моїм життям, бо в ньому не було вишуканих фасадів, паркових шпалер, аркад і гіпнотичних міських перспектив. Хіба що пожмакана біла сорочка дідуся могла нагадувати сорочки комунарів. Я мандрував пласкими вигонами. Корови по коліна заходили у воду. Заносило болотом і намулом. У спекотні дні над рівниною вібривало розжарене повітря. Тоді можна було побачити процесію і почути «Киріє», яке лунало над степом. Босі жінки ступали по гострих травах. Село залишалося позаду. Вдалині виднілися хмари куряви. Це поспішали інші, щоб приєднатися. «Комуно духовна, молися за нас. Комуно Давидова, молися за нас. Комуно з кістки слонової, молися за нас». З-над розливів зліталися чаплі, журавлі, лебеді і кружляли над ходою. Ішли до обр'ю. Несли костельні хоругви, бо що то за хода, що за процесія без хоругвів. Також тріпотіли червоні прапори, залишені російськими річковими матросами. Адже і те, і те провіщало спасіння, воскресіння і безсмертя. Відтепер народ мав жити вічно, бо настав кінець історії і кінець пригнобленню, адже це історія незмінно гнобила знедолених. «Комуно золота, молися за нас». Несли дерев'яну двоногу, якою землемір відміряв землі під час реформи. Обгорнена фольгою, обв'язана кольоровими стрічками, обмотана папером, вона була схожа на гаївкове деревце. Несли і Матір Божу Ченстоховську попереду всього. Четверо чоловіків мали на плечах процесійну ікону. Образ нагадував той, який стояв на домашньому вітварі дідуся, тільки був більший, у багатше позолочених рамах і в

металевих, срібних шатах, що означає, що його забрали з костелу, після штурханини і криків, що це святокрадство. Але принесли і хоругви, і образи, мабуть, взяли би ще й фелони та дароносиці, якби до них мали доступ. Сходилися зі всіх сторін. Припливали човнами з другого боку ріки, виринали з бічних каналів. «Комуно приязна, молися за нас. Комуно небесна, молися за нас». Глухе слово гуло, як із криниці, але я мав шість років, і воно похмуро манило, наче вхід до пивниці. Часом мама декламувала вірш «Гренада моя» у польському перекладі, та оригінал промовляла з правильним російським акцентом. Я несвідомо повторював ці слова. Може, це взагалі були перші чужі слова, які я почув. Гренада, Комуна, Гренада, Комуна, Комуна, Гренада. Цілком можливо, що коли я брів через спустілі луки Побужжя, вимовляв ці слова як заклинання. Я міг би долучитися до процесії. Іти разом з рештою дітлахів, яких позабирали з домів, як інвентар. Вони розбігалися на всі боки, описували кола навколо ходи, знеможені і щасливі, бо не треба було іти до школи, не треба було іти в поле. Крізь тонку шкіру вони відчували наближення свободи. Більше не треба рвати траву для корів, не буде збирання шишок на розпал, не буде різання дров, не буде сінокосів, не буде ні жнив, ні копання картоплі, не буде спеки влітку ані холодної, земляної вологи восени, не буде муки з батьківськими криками і ударами, можливо, зникнуть пори року і праця зникне, зникне доношування одягу, і сором, і биття, і лайка, і страх, і пропаде все, що було досі. Може, зникне навіть увесь старий світ. Таке вони відчували крізь тонку шкіру і бігали навколо повзучого натовпу. «Комуно світанкова, молися за нас. Комуно хворих, молися за нас. Комуно грішних, молися за нас». Як грайливі цуценята, і я з ними, приبلуда з міста, ще трохи свій, а вже зрадник, який позбувся смороду сільської барлоги, змив із себе гнійний дух тварин. Крізь пісок, крізь траву, що ріже до крові, поміж сухими коров'ячими плячками. Туди, до небокраю, поки не закінчиться земля гризоти, земля сліз, земля неволі. «Комуно зажурених». На сам кінець пісків і боліт, за дідусем, який несе червону книгу з доброю звісткою, що паризька справді впала, але мусить прийти спасіння, бо так заплановано історією. «Організатор місцевого колективу запитує вищу інстанцію, чи існує щось вище і світліше від колгоспу і комуни, аби можна було тут же повести туди місцеві бідняцько-середняцькі маси, які нестримно рвуться в історичну даль, до невидимих і нечутних

вершин несвітніх часів». Саме так вони йшли, сподіваючись, що переступлять через комунізм, що покинуть колгосп, що Комуна з великої літери спільно з Матір'ю Божою виведе їх із земель єгипетських, з дому неволі, з чорних, невільничих віків. Вони йшли далі, ніж заповідав Ленін і дозволяв Сталін. Ішли до кінця днів під проводом дідуся. Я це бачив, коли тихо приклякав за жінками, які молилися перед паперовим вітварем. Його голос був строгий, але повний почуттів. З людьми він ніколи так не розмовляв. Він отримав шмат землі, не мусив заощаджувати гасу, а в управлінні пив з урядниками, як рівний з рівними. Ні перед ким не гнув спину, ні в чийх дверях не стояв із шапкою в руці. Поміщики пропали, багаті зникли. Ніби сіли у човен або на пліт і відплили за течією ріки, на якій стояли російські канонерки. Нова влада зверталася до нього «пане Клоновський». Я бачив, як він перегортає сторінки молитовника, щоб не помилитися. На аркуші вміщалося заледве десять рядків, бо шрифт великий, як у букварі. Обріз сторінок був амарантового кольору, єпископського. Я трохи встидався, що в кімнаті були самі жінки. Просто чоловіки не приходили. Але у ході крізь піски до низького виднокола вони мусили брати участь. Бо хто би ніс усі ці хоругви, образи і фетиші? Хто би гнав худобу, хто б керував чередою, хто б запрягав коней, що тягнули вози з пожитками? Тоді більшість возів уже мала гумові колеса, але ті старі, на залізних обручах треба було випихати з піщаних западин, потайки шмагати батогами кінські боки. У полудень зупинилися біля води, щоб напоїти тварин. Самі теж підживилися хлібом і квасним молоком, але дідусь підганяв, прискіпував, сам вдовольнився кількома ковтками води і прикрикував на тих, що посідали. Він був як Мойсей. «Комуно Ангелів, Комуно Патріархів, Комуно Пророків, молися за нас». З тою червоною книгою, як зі скрижалями. Я сидів над нею у закамарках обійстя. Пахло піском, кропивою і курячим послідом. Ілюстраціями були переважно гравюри: «Населення втікає від шаленої пожежі», «Національна гвардія реєструє зброю», «Діти героїчного паризького народу допомагають будувати барикади», «Засідання Комуни», «Внутрішній вигляд канонерки La Commune». Траплялися алегорії: «Ліон і Марсилія поспішають на допомогу Паризькій комуни». Усі три постаті — жінки у простих одягах, схожих на нічні сорочки. Були також старанно виретушовані, вилизані портрети. Найбільше, здається, Ярослава Домбровського і

Валерія Врублевського. І багато зовсім несмішних карикатур на ворога. Бували дні, коли я не розлучався з цією книгою. Брав її із собою на стрих і до стодоли. У відлюдні місця. Я знав, що Париж дуже далеко, що він недосяжний і гарний. Що він — протилежність дідусевого обійстя. Комунізм, який нас оточував, через це ставав менше російським, а більше паризьким. Звичайно, я нічого не розумів, але в моїй свідомості Париж плавно переходив у вулицю Торгову з її робітничо-люмпенським натовпом. На Віленьській стояли вантажівки, що називалися «робітничими автомобілями». Після закінчення роботи вони відвозили робітничий клас до підваршавських містечок і сіл. Це були ті зелені «Любліни» під брезентом. До кузова піднімалися залізною драбиною. Ми з мамою теж. Чоловіки дивилися на неї, а я відчував ледь усвідомлену злість і страх. До села треба було їхати понад годину. Комунізм також їхав на цих вантажівках і проливав кров у Парижі. Він всюди, як повітря. Ми ним дихали, але про це майже не згадувалося. Тут, у селі, і вдома у місті теж. Доки сягала пам'ять, завжди була якась влада. Російська, панська, німецька, комуністична. Одна вбивала і виголюдувала більше, інша менше. Ніхто не говорив про свободу. Всі тішились, що мало вбили, до того ж не своїх, і що побільшало харчів. Я згадую це все, бо не маю іншого життя. Бо вони пам'ятають все менше. Їх перестало обходити, в яку частину світу мене забирає S3. Певним чином я згадував це все замість них, але їм цього не розповім. Адже вони не повірять у процесію. Не захочуть слухати, як у сутінках на рівнині спалахували вогнища. Всі розсідалися. Припікали хліб над вогнем. Щось смажили, варили окріп для ячмінної кави, яка продавалася в пачках з головою турка у фесці. Присувалися близько до вогню, а відразу за спинами була чорна стіна ночі. Загорнені в коци, сидячи на розстелених перинах. Як цигани, що відвідували село влітку. Як у давні часи, коли ще не було домів. Притулені одне до одного, як звірі. Пошепки розповідали історії про вовків, злочини, чуда і скарби. Лише дідусь і кілька найстарших жінок затягували ослабленими голосами: «Комуно Апостолів, Комуно Мучеників, Комуно Сповідників». Але діти бажали поганських історій. Дивилися крізь вогонь у темряву і бачили всі ті події з далеких днів. Їм злипалися повіки, але розповіді тривали ще і ще, і не покидали їх уві сні, коли вони згорталися у клубочок, пригортаючи постіль і тіла сестер, братів і матерів. «Комуно дівиць, Комуно Всіх Святих, Комуно

без первородного гріха зачата». Іскри летіли в небо. Худоба, зігнана в одне стадо, лежала на межі пільми та світла і дихала важко й гаряче, мов предвічне сотворіння, наче Левіафан цих піщаних земель. Коні стояли окремо. Чути було тихий брязкіт розщеплених мундштуків на вуздечках. А коли ставало зовсім темно, можна було почути навіть відголос здригання, що пробігало їхніми великими тілами. Часом якийсь пес вибігав зі світляного кола і гавкав у глибочині ночі. Вони справді виглядали як народ в дорозі до кращих часів і земель. Вогні догасали. Залишалось лиш одне вогнище, і дідусь призначав варту з-поміж членів добровільної пожежної охорони. Він взяв свій парадний шолом із золотистого металу. У Велику П'ятницю стояв у ньому на варті біля Гробу Господнього. 1 травня ступав у ньому в сільських і районних демонстраціях. Тепер він його надів і — як головний — здійснив обхід табору. Вогонь відбивався червоним у мосяжній касці, і здавалося, що над його головою промені ореола. «Комуно Внебовзята, Комуно Святої Вервиці, Комуно родин». Часом він зупинявся і прислухався до псячого гавкату, розмірковуючи, чи вони гавкають, щоб гавкати, чи відчувають у темряві справжню небезпеку. Але насправді, хоч ніч тільки починалася, він вже очікував сходу. Вишукував Аврору, зірку Люцифера, Червону Мадонну — Венеру. Бо насправді не знав, куди йти, і потребував провідника. Дивився у темряву і тихо молився. Він був простим селянином. Молився, бо молитва ніколи його не здурила. Я клякав ззаду і дивився на потріскані п'яти старих жінок. У низькій кімнаті, повній святих образів і згромаджених перин під барвистими капами. Я трохи соромився, але ж був кістю з його кості і кров'ю з його крові. Не знаю, чи я вірив у те, що він виведе свій народ, але уявляв собі, що таке може бути. Уявляв собі все це, коли гаряче повітря тремтіло над рівниною. В тіні великих тополь я шукав громові камінці. Іноді брав із собою пса. Вівчура на закортких лапах. Коли його загризли інші пси, я плакав цілу ніч. Його десь закопали, але ніхто не хотів сказати де. Може, просто витягли і залишили птахам. Може, це нагріте повітря викликало віддалені образи, і нічого не треба було вигадувати. Як у справжній пустелі. «Комуно миру». На другому березі річки, вдалині височіла цегляна костельна вежа. Я завжди прагнув туди добратися, але ніколи не вдавалося підійти так близько, як хотілося. І це не було питання відстані. Дорогою я уявляв собі так багато всього, що час і простір

мушили безконечно збільшуватися, щоб вмістити ці фантазмагорії. Інколи мені здавалося, що мене кличуть, і я біг назад, пам'ятаючи розпачливі крики: «Господи! Він пішов до ріки!». Бігом долав дюни і ледь живий влітав на подвір'я — тихе, порожнє і розігріте. Сидів у заростях бузку і пересипав гарячий пісок. Я почувався безпечно і був щасливий. Відчував, що живу у найкращому зі світів. Часом хліб був политий густою сметаною, а не водою, і посипаний цукром. Я йшов із цим провіантом у свою пустелю, і ніхто мене ні до чого не змушував. Обрій був низький, зелений і далекий. Я міг сумувати за ним цілими днями. Зовсім так, якби за мене справді молилася Королева Серафітського Чину. Червона Мадонна. Кожен другий відкушений шматок я віддавав псові. Костел на другому березі ріки — Різдва Найсвятішої Діви Марії. Може, він вів їх саме туди, але мусило померти ціле покоління, що пам'ятало давні часи? Через сорок років, між Чарнувом, Стасьополем, Людвінувом і Ковалихою вони мали врешті переправитися через воду і замінити Чорну Мадонну на Червону? На Комуна Королеву Польщі?

*

Щоразу, коли маю час, я тут зупиняюся. Позаду мене Сихля, а переді мною Чертеж і Пьотрусь. Внизу видно стару сільську дорогу. Проходить прямо, як стріла. Біля неї кілька вцілілих капличок. Черговий раз уявляю собі колишнє життя. Відгомін вечора, коли худоба приходила з пасовищ. Дзенькіт відер, золотаве світло ламп у вікнах. Спокій. Так завжди, коли ми згадуємо невинні речі, знищені раз і назавжди. Вони мусять стати казкою, щоб пам'ять захотіла їх зберегти. Я зупинявся тут від самого початку. У вісімдесят шостому, коли раз на два тижні робив закупи у колгоспному магазині і з напакованим наплічником вибирався на перевал. Або коли йшов з останнього автобуса. Тоді замість фантасмагоричного села я бачив справжній колхоз. Велика, довга стайня здавалася нічним кораблем. Ряд вікон світився вздовж борту. У кошарах теж світилося. Була зима, скрипів сніг. Ці кільканадцять світел оточувала безмежна пільма. Справді корабель або острів. Не було потреби його покидати. Давали їсти вівцям і коням. Поверталися, а в домах було тепло. Доми були збудовані з домів інших людей, яких вигнали. Отримали по шматку землі і могли вирощувати картоплю. Але більшості не хотілося. Адже не померли б з голоду. Їхня доля була детально розписана. Часом я сидів з ними при пиві біля магазину. Брав участь в утопії. Дивився на сільське життя, яке знав, але це було щось цілком інше. Вони сиділи уп'ятьох або вшістьох — трактористи, скотарі, пастухи — і розмовляли про землю. Про цей її шмат. Він не був їхньою спільною власністю, однак об'єднував. Так само, як їх об'єднували тварини. Іноді вони з'їдали вівцю і звалювали вину на вовка. Вони жили в тісному, майже родинному колі. На острові, який не мали потреби покидати. Харчі привозили. Час до часу приїжджало кіно. Потім навіть мали власний проектор, і керівник пускав фільми у тому самому будинку, в якому був магазин, лиш у сусідньому приміщенні. Розкладали дошки надворі, приїжджали музиканти і пиво у двадцятип'ятилітрових бочках. Сходили лукою вниз, до ріки, і засинали. На світанку їх будила роса. Жили, як на кораблі. Не мали чого його покидати. Могли спокійно дивитися, як переміщаються

далекі береги. Отримували пару гумаків на півроку, блузу і штани раз на рік і ватник що два роки. Можливо, саме тут уперше наїдалися досита. Адже двічі на тиждень привозили хліб. Круглий, понадкілограмовий, важкий, сірий і смачний. Я пам'ятав сільське життя і не міг відвести погляду від цієї чи то карикатури, чи то вищого суспільного розвитку. Чоловіки, які сиділи біля мене, пахли, як мої вуйко і дідусь. Одяг теж мали подібний. Хіба що більше лаялися і мали дещо пролетарський вигляд у цих валянках із закоченими халявами і в беретах. Тому все було знайоме, а водночас чуже і нове. Або старе. Адже нагадувало фільварок з тракторами. Керівник мав владу феодала. Розподіляв привілеї і покарання. Мовчки показуючи пальцем, вибирав когось із покупців і продавав їм поза чергою. Або відмовлявся продавати пиво. «Тільки харчі», — казав. Мене захоплювало це дивне сплетення старого і нового. Добре знане, навіть родинне, змішувалося з далеким і чужим. З азіатським і диким, як із задоволенням підкреслювали деякі. Тож я сидів і на це дивився. На цю подобу села або на велике, спільне обійстя. Не було справжнього майдану, але територія навколо магазину була центральним пунктом. Приходили тварини, люди, бігали діти, валандалися невідомо чії пси. Переважно подібні до мого надбужанського вівчура з лапами ямника, але ще менші. Так, це трохи нагадувало табір, споруджений із покинутих людських осель. Довгі, гарні у своїй простоті лемківські хижі століттями стояли в цих же місцях. Збудований з них табір мав тривати до кінця світу, бо той кінець вже, зрештою, почався. Люди не мали створити нічого досконалішого і справедливішого. Табори з часом мали перетворитися на сталі поселення. Мали врости у землю так міцно, як були вкорінені знищені і спалені села. Але на відміну від них — на вічність. Усі села світу мали удостоїтися такої ласки. І всі міста теж. Я сидів біля цього магазину 1986 року. І 1985-го, і 1984-го. Дивився на овець, коней і людей, і не було у цьому баченому нічого захопливого чи революційного, але якимось чином воно мене приваблювало. Я попивав «Марцове» з Грибова, курих «Популярні» з біло-блакитної пачки, як і чоловіки поруч, і мовчав. Знав, що в ліпшому разі це занепад. Але уявляв собі, як всупереч усьому вони заселяють чергові безлюдні і порожні долини. Відганяють табуни дрібних коней, вирубують зарості і риють фундаменти під неоковирні, табірні оселі, в яких будуть щасливі. Головний у гумаках кроками

вимірює ділянки під чергові будинки і забиває дерев'яні кілки у майбутніх кутах. Решта приходять з лопатами, кирками, шуфлями і копає глинисту землю. Місяць за місяцем, рік за роком заселяють Незнайову, корчують Свежову, ідуть за потоками вгору до карпатського вододілу, відкопують старі фундаменти, щоб добратися до запасів плаского каміння. Живуть в бараках і шалашах, готують на вогнищах, живляться молоком і м'ясом із власних стад. Так само, як волоські пастухи, що століття тому прийшли у ці краї. Я пив грибівське «Марцове» з пляшок 0,33 і уявляв собі нових кочівників, проклятий народ землі, що заселяє знелюднені Низький Бескид, Карпати, Наддунайську низовину, а потім цілий світ. Сидів посеред занепаду і курих «Популярні» з краківської фабрики. Так, 1986–1987 року пачки, здається, були вже біло-блакитні. Але можу помилятися. Я сидів і уявляв наперекір собі. Бо завжди був за народ, хоч знав, що народ завжди стає жертвою. Тож хоча б у думках дозволяв йому перемагати. Щоб він міг жити на острові чи на кораблі, і щоби сильні цього світу не мали до нього доступу. Щоби він міг жити так, як йому подобається. Щоби його ніхто не змушував ні до залежності, ні до свободи. Такою була моя утопія.

Часами, зимою, я повертався з міста вночі. Останній автобус приїжджав коло сьомої. Завертав біля церкви, яка стала костелом, а мені до дому було ще вісім кілометрів. До колгоспу дорога була розчищена. Час до часу проїжджав бульдозер, і з обох боків дороги височіли сніжні вали. У місячні ночі темні контури будівель було видно вже здалека. Де-не-де щось світилося. Часом гавкав пес. З обійсть долинав старожитній запах тварин і сіна, який із часів Вифлеєма звіщав добру новину. Люди і бидлята дихали в однаковому спокійному ритмі. Може, таким має бути життя? Може, ми зробили помилку, вибираючи людську долю, яка несла нас у невідомому керунку і — цілком можливо — в обійми поразки? У теплі дні я сидів між ними і слухав розповіді про їхнє життя. Правду кажучи, воно не надто відрізнялося від життя інших. Вставали, їли, ішли на роботу, поверталися, відпочивали, лягали спати. Як і більшість людей. Не говорили про свободу. Також не пам'ятаю, щоб нарікали. Сигарети не мали фільтрів. Залишався сантиметр, і аж тоді викидали недопалок. Що вони врешті зробили з цією свободою? Що ми всі зробили? Корчу міни собі тодішньому, що сидів біля магазину, якого вже нема. Деяких

чоловіків, що курять сигарети і п'ють «Марцове», теж уже нема. Може, навіть більшості. Тепер я міг би розповісти їхні історії. А тоді лиш дивився і уявляв собі їхнє життя. Один з них помер у костелі на шлюбі доньки. Просто помер від серцевого нападу. Загалом гарна смерть. Деякі померли від алкоголю. Тоді я дивився на них і намагався чомусь навчитися. Хлопець з міста, який утік з дому. Так, як тоді, коли мав тринадцять років, і поїхав нічним потягом з Варшави до Загужа, без квитка, і потім далі, ранковими автобусами, холодними і повними сонних людей, до Леска — і вже пішки до Угерців, бо уявив собі, що все покидаю і йду працювати углиб гір, випалювати деревне вугілля. Ранньою весною або пізньою осінню, бо на деревах не було листя і де-не-де лежав сніг. В Угерцях була якась дирекція, надлісництво, мене прийняла груба жінка за столом і наказала повертатися до школи. Мав щастя, що вона не викликала поліцію. Спав у руїнах монастиря кармелітів. Я бачу, як згортаюся в клубок на сухому листі (отже, була осінь), у чорній сукняній куртці з капюшоном, і намагаюся заснути в потемках і холоді. Мабуть, так уявляв собі свободу, хоч ніколи не вживав цього слова. Що спиш у полі, аби не повертатися до того, від чого втік, їв лише печиво, солодкі вафлі по два злоті за пачку, бо не мав на щось інше. У сімдесят другому? У сімдесят третьому? Десь у той час.

Я до них придивлявся. У сімдесят третьому в Загужі, у вісімдесят шостому біля магазину, якого вже нема. Щоразу, приїжджаючи туди, відчуваю заштрик туги. Будинок ще стоїть, але вже порожній. Зникла вівіска. У домах залишилися люди. Доми погарнішали. Ростуть квіти. Колись їх не було або було менше, і вони гинули у цьому чи то фільварковому, чи то фабричному оточенні. Хтось купив усе господарство і відремонтував будинки. Виглядає дуже порядно. На загороджених пасовищах французькі корови на стейки. Я виїжджаю на перевал і зазвичай зупиняюся, щоб подивитися, як наростають шари часу. На волохів, русинів, комуністів і капіталістів. На сліди, які вони позалишали. Коли я сюди перебрався, мені здавалося, що повітря повниться духами і голосами. Мабуть, так було. Цікаво, чи після того, що є тепер, також залишаться якісь духи? Тіні корів породи лімузин, що снують луками майбутнього. Чи хтось буде зупинятися в цьому місці, щоб роздивлятися минуле? Через сто, через двісті років. І чи взагалі тоді ще існуватиме минуле? Чи воно буде комусь потрібним,

аби зрозуміти щось із власного життя? Дуже можливо, що існуватиме тільки майбутнє. Мене це зовсім не здивувало би. Тужитимемо тільки за прийдешнім. За тим, що там собі виміємо. Туга за минулим буде викорінена. Звичайно. Зміниться мозок. Думатимемо лише про те, що ще собі купимо. Яку ще собі зробимо приємність. Не буде ніяких духів, спогадів, пам'яті та історії. Саме так — не існуватиме пам'яті, і кожного дня треба буде починати все спочатку. Такі маю думки, стоячи щоразу на перевалі між Сихлою і Чертежем. Потім рушаю на південний схід пласкою сідловиною, на якій взимку вітер звіває сніги і складає їх у метрові замети. Якусь мить дорога веде вниз попри зарослі руїни колишньої лісничівки, з яких свого часу я видобував камінь на свій дім. Ще мить триває спуск — і відразу знову треба підніматися на наступний перевал. З нього видно ген за Віслоку і далі аж на Підкарпатське воєводство. Видно, як через десять кілометрів сіра стружка дороги зникає за хребтом. Тепер уже з'їжджати довше. Вниз, у минуле, углиб мертвих сіл, серед назв, які називають те, чого нема. Можна цілими днями мандрувати долинами і віднаходити рештки. Здичавілі сади, кам'яні хрести, прямокутні підвищення, на яких стояли доми, криниці, обкладені пласким каменем. Серед каміння живуть змії і ящірки. Ніякого дерева. Жодного металу. Може, десь під землею. Кам'яний причілок мосту. З тих часів Завоя перемістила свою течію на кільканадцять метрів далі. Причілок у нікуди. Зелень його поглинає, розвалює, захоплює. Восени, коли опаде листя і ляже трава, видно виразніше, як це було колись. Відчитування. Наперекір. На зло погібелі. Тільки це можна зробити.

В Арал-Кумі попри шосе їхав хлопець на білому віслоку. Вітер наносив пісок на дорогу, і треба було зменшити швидкість, бо колеса втрачали чіпкість. Усе мало колір цього піску. Хати, паркани, подвір'я, верблюди, люди. Все було зроблене з цієї сипкої матерії, яка застигла у формі людського поселення. Тільки осел був трохи світлішим і — окрім повітря — лише він рухався. Дрібним, чітким клусом наперекір вітру, який напивав безперервно і монотонно. Тобто стояв на місці, бо ніколи не вщухав. Село називалося так само, як пустеля, яка тепер займала місце колишніх вод. Це була наймолодша пустеля світу. Мала тільки кількадесят років. Село зупиняло пісок, сіль і пестициди. А також невідомі бактерії, бо на зниклому вже острові у попередній

епосі був таємний заклад досліджень біологічної зброї. Я не зупинявся ні на мить. Мені вже було досить меланхолії цих країв. Через чотириста кілометрів, о першій ночі в придорожньому готелі я читав перед сном мапу. Відчитував назви порожніх поселень, розкиданих уздовж шосе М32: Ілліч, Енгельс, Октябрь, Леніно, Маркс, Інтернаціонал, Авангард, Комунізм, Первоє Мая, Кірово. Уявляв собі, як їх засипають піски. Вони лежали в глибині пустелі далеко від М32. Їм було гірше, ніж Арал-Кумові. Може, там уже навіть ніхто не жив. В Аральську я зупинився на півгодини, бо закінчилися гроші. Там також всюди був пісок, і повітря мало солений смак. Побачивши мене, підлітки кричали «гельол». На великих білбордах то тут, то там був представлений президент у достойних позах: відкривав електростанцію, запускав у рух заводи, гладив дітей по головах або просто стояв. Здавалося, що він мав намір перевести свій народ через пустелю. Я заправив повний бак і ще в каністри і поїхав крізь рівнину. Впродовж цих чотирьохсот кілометрів не було взагалі нічого. Безмежна земля і порожнє гаряче небо. У мене ще з'явилася ідея знайти з'їзд на Тустубек і побачити рештки вод. Але в автівці зламалася втулка балансира, при вісімдесятці руль починав дрижати. А їхати туди — двісті в обидва боки по вирвах. Додому мені залишилося чотири тисячі через чужі країни, тож я махнув рукою. Було прямо і порожньо. Асфальт — як сірий метал, як вістря, яке хтось всунув між два елементи і розділив їх, аби дати місце новій всесвітній цивілізації. Сто років тут не було жодних доріг, тільки стежка для ослів і верблюдів. Навіть Шовковий шлях, одне з його відгалужень, проходив на п'ятсот кілометрів західніше. Усе треба було привезти. Цемент, сталь, пеніцилін, сигарети, маргарин, усю цю новочасність, яка мала перетворити планету. Розвернути течії рік. Зі старих шматків позшивати нову людину. Перелити в її судини небачений досі різновид синтетичної крові, яка б не збурювала і не псувала. «Тільки Софронов не міг заснути. Він подивився на сплячих і вимовив з гіркотою: — Ех ти масо, масо... Важко з тебе організувати скелет комунізму. І чого тобі ще треба, лахудро така? Ти втомила весь авангард, свинтухо!». Так, лежачі верблюди видавалися насипаними з піску. З-під злущених глиняних тиньків вилазила солома. Треба було зупинитися і своєю ламаною російською розпитувати про їхнє життя. Але я знав, що мені скажуть: що колись було ліпше. Я чув це десятки разів. А тому їхав

далі під великим небом. Відчував удари вітру. Пил осідав усередині авта. Пісок і пил. Той самий пісок, крізь який брів дідусь, ведучи свій народ до спасіння, що мало стати вигнанням.

СХ
ІД

Анжелі Сімацьок

9 786176 791690 >

www.starylev.com.ua

ISBN 978-617-679-169-0

Примітки

1

Від польського PGR — Państwowe gospodarstwo rolne (Державне сільськогосподарське господарство); аналог радянського колгоспу (*тут і далі прим. перекладача*).

2

Робітничий район Варшави, відомий своїми кримінальними звичаями.

3

Мікрорайон Варшави.

4

Так місцеві мешканці називають Улан-Батор.